

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ

1 (9) / 2008

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної політики та економіки, праці, зайнятості та соціально-трудових відносин.

Представлені в цьому номері журналу статті підготовлені за матеріалами доповідей учасниками міжнародної науково-практичної конференції “Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть”, що відбулася 30 жовтня 2007 року в м. Києві. В них широко висвітлюються стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття, питання соціальної політики в умовах глобалізації та лібералізації економічних відносин, висвітлюються напрями розвитку системи соціального страхування в Україні, соціальна політика держави та житлові умови сільського населення. Досліджуються питання людського розвитку: аспекти інноваційного регулювання, новий погляд на проблему української бідності та проблеми інвестування в охорону здоров’я в Україні. Розглядаються особливості сучасного ринку праці та соціальної політики в Польщі: уроки для України; соціальний пакет як інструмент підвищення заробітної плати. Розкриваються регіональні проблеми соціальної політики: її ефективності та розвитку, визначення та інтегральної оцінки соціальних ризиків у регіонах України, вміщуються дослідження молодих науковців.

Дане видання є немережовим і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1—15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: С.І.Пирожков — доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: Е.М. Лібанова — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: В.В. Онікієнко — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: О.В. Макарова — доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., к.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Малиновська О.А. доктор наук з держ. управління, Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стещенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Черенько Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г.О. (технічний секретар редакційної колегії)

ВІД РЕДАКЦІЇ

Представлені в цьому номері журналу статті підготовлені за матеріалами доповідей учасниками міжнародної науково-практичної конференції “Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть”, що відбулася 30 жовтня 2007 року в м. Києві.

Метою конференції було обговорення сучасних проблем соціальної політики, обмін результатами наукових досліджень, узагальнення й поширення практичного досвіду діяльності, розробка рекомендацій з найактуальніших напрямів сучасного соціально-економічного розвитку суспільства.

Початок третього тисячоліття позначений масштабною трансформацією цивілізаційних засад людського розвитку, глобальними структурними зрушеннями у світовій економіці, розвитком інтеграційних процесів та створенням єдиних планетарних механізмів з універсальною системою регулювання, які впродовж останнього десятиріччя зумовили усвідомлення світовою спільнотою необхідності формування якісно нових соціальних, ресурсних, екологічних та інших стандартів в усіх сферах власного існування. Відбувається бурхливий розвиток ринку знань, система пріоритетів науково-технічного прогресу спрямована на капіталізацію витрат, що вкладаються в людину, яка стає найважливішим ресурсом постіндустріального суспільства. За цих умов накопичення нематеріальних елементів багатства (наукових досягнень, зростання рівня освіти населення тощо) набуває першорядного значення для всього суспільного відтворення.

Становлення і розвиток суверенної Української держави є найбільш значимими подіями в її новітній історії, які вимагають підвищеної відповідальності за сучасне і майбутнє народу України, посиленої уваги на державному рівні до проблем людського розвитку та формування ефективної національної соціальної політики. Подолавши тривалу, системну кризу 90-х років минулого століття, українське суспільство на зламі тисячоліть відчуває гостру потребу в зміні як тактичних, так і стратегічних завдань у цій царині.

Так, нехтування демографічним фактором у соціально-економічній стратегії розвитку держави веде до значних збитків у матеріальному, інтелектуальному і суспільному житті народу, прорахунків у державній політиці. Хоча демографічний стан та його розвиток — це об’єктивний процес, демографічна ситуація погіршується, якщо державні інституції орієнтуються на хибні концепції, які не мають практичного підтвердження у реальному житті. Ряд принципових обставин вказують на те, що демографічну політику України неможливо відокремлювати від національних інтересів, завдань стратегічного майбуття, замикати її в коло господарських латок сьогодення. Це зрозуміло і з огляду на формування сучасної системи міжнародної безпеки у трансатлантичному просторі в геополітичній ситуації, в якій в останній декаді XX-го і на початку XXI-го століть опинилася незалежна Україна. За природного приросту її населення, реалізації власного економічного, демографічного, інтелектуального потенціалів, створення сучасних

Збройних Сил Україна об'єктивно може сприяти незворотності прогресивних перетворень у Центральній Європі, а також стати відчутною противагою глобальним загрозам міжнародній безпеці на європейському континенті. Зволікання з вирішенням вищеназваних проблем несе в собі небезпеку ослаблення політичного, економічного й гуманітарного впливу України у світі, робить можливим перерозподіл національних ресурсів та національного потенціалу України на користь інших держав.

Демографічний базис сучасної української нації формується під впливом тенденцій, властивих для суспільства зі звуженим відтворенням населення – скорочення чисельності населення у працездатному віці та зростання частки старших вікових груп у його структурі, що призводить до формування низки соціальних ризиків, пов'язаних з недостатньо ефективним функціонуванням систем соціального захисту та охорони здоров'я.

Поза увагою держави не повинні залишатися специфічні особливості соціально-демографічних процесів на селі, що зумовлені низкою історико-демографічних, соціально-економічних та історико-культурних чинників. Часто дія цих чинників накладається, що формує додаткові деструктивні впливи на процеси відтворення населення. Тому без з'ясування природи цих впливів неможливо визначити напрями та джерела відновлювання демографічного потенціалу села.

Необхідність розв'язання вищевикладених проблем ставить до порядку денного нагальну потребу забезпечення координації основних завдань соціально-економічного розвитку і державної соціальної політики з реалізацією Цілей Розвитку Тисячоліття – глобальних напрямів розвитку суспільства, вироблених та погоджених на міжнародних конференціях 90-х років XX ст., адаптованих до умов України.

Передумовами формування та реалізації національної соціальної політики в сфері демографічного розвитку виступають забезпечення її комплексності та координованості, відповідного ресурсного забезпечення, його концентрації на реалізації найбільш нагальних демографічних завдань. При цьому базовим положенням має стати трактування демографічної політики не як складової соціально-економічної політики, а як її особливої спрямованості, демографічної орієнтації.

Стратегічною метою демографічного розвитку є поліпшення якісних характеристик населення – подовження тривалості життя й підвищення його рівня, поліпшення стану здоров'я і гармонізація відтворення людності України. Саме тому подолання демографічної кризи та її наслідків визначено одним з найважливіших завдань українського суспільства на сучасному етапі соціально-економічного розвитку. При цьому суть реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості населення, забезпеченні збереження та якісного відтворення його демографічного і трудового потенціалу.

Необхідно перенести акценти з прагнення забезпечити стаłe зростання чисельності населення України на проведення ефективної політики сприяння

відновленню сімейних цінностей у суспільстві, забезпечення покращення здоров'я нації, зменшення масштабного міграційного впливу населення за межі країни на постійне чи тимчасове проживання.

Розбудова України як демократичної, соціальної держави, орієнтованої на інтеграцію до світових політичних та економічних організацій, потребує нагального визначення власних місця і ролі на світових ринках, у міжнародному поділі праці в умовах глобалізаційних процесів. При цьому критично неприйнятним для нашої держави є перетворення на постачальника сировини та напівфабрикатів, дешевої робочої сили низької якості. Першочерговим національним пріоритетом має стати забезпечення входження України до нової світової економічної системи в якості технологічно розвиненої країни з відповідним рівнем людського розвитку.

Переборення пануючого в Україні погляду на ринок праці як похідної від економічної реформи неминуче призведе до визнання реформування ринку праці важливим важелем економічного зростання. І стратегічно, і тактично реформування ринку праці має бути підпорядковано, насамперед, вирішенню задачі збільшення внеску фактора робочої сили (людського капіталу, людського потенціалу) в економічне зростання. Політика ринку праці не зводиться до протидії безробіттю, вона має розглядатися як особливий зріз політики відтворення трудового потенціалу.

Значну частину трудового потенціалу країни нині складають працівники, які не мають достатньої освіти й підготовки і не вважають їх необхідною цінністю. В свою чергу, якість існуючої пропозиції робочої сили не відповідає сучасним вимогам ринку праці, економіки та суспільства, а сфера освіти не зорієнтована на кадрове забезпечення інноваційної стратегії. З другого боку, наявне серйозне розбалансування попиту і пропозиції робочої сили, перенасичення ринку праці спеціалістами окремих професій.

Практичне вичерпання можливостей нарощування трудового потенціалу за рахунок екстенсивних чинників обумовлює необхідність переорієнтації на інтенсивний шлях формування інтелектуального та висококваліфікованого потенціалу суспільства майбутнього. Іншими чинниками, що актуалізують проблеми формування сучасного трудового потенціалу, є, передовсім, істотне зростання вимог постіндустріальної економіки до якості робочої сили, глобалізація ринків праці, технологічна конкуренція та прискорення процесів інноваційного розвитку, тобто зміна істотних параметрів конкурентного середовища. Відповідно, нагальною необхідністю є швидке реагування системи освіти, підготовки та перепідготовки кадрів.

З огляду на вищевикладене, найважливішим пріоритетом сучасної соціальної політики є підтримка національної системи освіти. Реалізація пріоритетних напрямів розвитку системи освіти України на основі стратегічного партнерства держави, суспільства та бізнесу дасть змогу створити умови для ефективного включення освіти в процеси підвищення рівня добробуту громадян, збереження соціальної стабільності, розвитку інтелектуального потенціалу нації, забезпечення прискореного соціально-економічного розвитку країни. Модернізація освітньої галузі — це важливий інструмент суспільної трансформації, що зачіпає

інтереси майже всіх суспільних груп, тому вона повинна спиратися на послідовні та системні політичні рішення і водночас на обґрунтовану фінансово-бюджетну політику. Розв'язання зазначених проблем потребує координації зусиль як на рівні центральних і місцевих органів державної влади, так і на рівні органів місцевого самоврядування.

Найпершим пріоритетом нації, яка дбає про своє сучасне і майбутнє, має бути збереження і поліпшення здоров'я населення. Основною метою державної соціальної політики у цій сфері є подовження періоду здорового життя, зниження передчасної смертності й підвищення середньої тривалості життя шляхом формування цілісної суспільної системи захисту життя і здоров'я населення, що охоплюватиме створення ефективної системи охорони здоров'я та надання медичної допомоги населенню, безпечного для життя і здоров'я навколишнього середовища.

Нині українське суспільство перебуває в процесі формування нової соціальної структури. Руйнація старої структури, що супроводжувалася економічною кризою, призвела до поляризації населення за рівнем матеріальної забезпеченості. В останні роки в Україні спостерігаються зміни в бік вирівнювання розподілу населення за доходами за рахунок підвищення загального рівня життя. Проте показники цієї диференціації не лише не зменшилися, а навіть дещо зросли. Такі тенденції спричинені збільшенням розриву між основною масою населення з невисокими доходами та малочисельною групою найбільш забезпечених.

Сьогодні можна лише говорити про існування певних соціальних груп, які можна вважати базовими для подальшого формування повноцінних соціальних страт, і насамперед — середнього класу. Тому для України важливим є пошук економічних і соціальних стратегій, спрямованих на підтримку працюючого населення та перетворення соціальних груп з високою концентрацією ознак середнього класу в потужний середній клас.

Після виходу економіки з кризи вдалося істотно знизити рівень абсолютної бідності, однак масштаби відносної бідності, яка характеризує нерівність за доходами, залишаються на тому ж рівні. Незважаючи на загальне підвищення рівня життя населення країни та наявність стійких позитивних тенденцій у ситуації з абсолютною бідністю, як і раніше, у групі ризику перебувають сім'ї з дітьми та особами старших вікових груп. Викликають занепокоєння стабільно високі показники бідності в сільській місцевості. Отже, політика держави має бути спрямована не тільки на закріплення позитивних тенденцій, а й на підтримку окремих категорій сімей, які опинилися в найгіршому становищі. Неефективна система соціального захисту населення, її невідповідність новим соціально-економічним реаліям особливо негативно позначається на становищі цих груп населення. Недосконала законодавча та організаційна підсистема соціальної допомоги обтяжується проблемами методичного характеру, що стосуються процедури її призначення.

„Замкнене” коло існуючих демографічних проблем також зумовлює величезний тиск на пенсійну систему, що вимагає рішучих заходів з її пристосування до умов надзвичайно високого рівня старіння населення. Для забезпечення фінансової спроможності та адекватності пенсійної системи необхідна розбудова багаторівневої моделі, яка поєднуватиме обов'язкове та добровільне страхування, розподільчі й накопичувальні фінансові механізми, формальні й неформальні суспільні інститути.

Забезпечення сприятливого демографічного розвитку передбачає підвищення рівня та якості життя населення на основі інтеграції демографічних цілей у стратегії досягнення сталого соціально-економічного розвитку, технології прийняття рішень і розподілу ресурсів на всіх рівнях управління. Особливого значення набувають фактори подолання бідності та захисту навколишнього середовища, цілеспрямована трансформація соціальної інфраструктури, її послідовна переорієнтація на ринкові та страхові засади та запровадження комплексу взаємоузгоджених специфічних заходів соціально-економічної політики щодо забезпечення основних соціальних гарантій для населення, адаптації суспільства до ефективної життєдіяльності в умовах поглиблення процесів демографічного старіння та депопуляції.

Для формування в Україні соціально-економічної та політичної інфраструктури європейського типу необхідна, перш за все, наявність чітких уявлень про те, що потрібно формувати. Тільки в такому разі можна вибудовувати ієрархію довгострокових та короткострокових цілей, створити ефективну стратегію і тактику їх досягнення. Державна політика щодо соціальної інфраструктури має бути спрямована на створення необхідних умов для збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я населення, формування і стимулювання здорового способу життя, вирішення проблем гігієни і безпеки праці, підтримки молоді, захисту інвалідів і людей похилого віку, забезпечення розвитку освіти, культури, відпочинку.

З огляду на наявну проблему постійного дефіциту ресурсів, потребує модернізації уся система соціальної інфраструктури, і насамперед економічна. Необхідна масштабна диверсифікація економічної діяльності медицини, освіти, соціально-культурних галузей, що орієнтована, головним чином, на еволюцію регулюючих функцій держави, посилення соціальної відповідальності бізнесу, розвитку державно-приватного партнерства. Виключаючи нюанси, властиві кожній галузі соціальної інфраструктури, загальними рисами у їх реформуванні є орієнтація на високі стандарти і гарантії якості надання послуг, розвиток конкуренції, запровадження альтернативних державному субсидуванню форм і методів економічної діяльності. Вектор реформ у соціальній інфраструктурі має бути спрямований на нормативне фінансування бюджетних галузей, забезпечення державного гарантування безоплатного споживання соціально важливих послуг, кардинальну зміну нормативно-правового поля економіки соціально важливих закладів і трансформацію їх у статус автономних. За умови здійснення таких інституціональних заходів можливо розвивати соціальну інфраструктуру адекватно до потреб постіндустріального суспільства. Реструктуризація економічної діяльності тягне за собою розширення обсягів надання населенню платних послуг, що вимагає моделювання їх динаміки й оцінки соціальних та економічних наслідків. Пріоритетним при цьому вважається забезпечення доступності всіх верств населення, особливо малозабезпечених, до послуг галузей соціальної інфраструктури.

Активна регіональна політика не має ототожнюватися лише зі зменшенням існуючої регіональної диференціації за рівнем соціально-економічного розвитку. Регіональні відмінності у рівнях життя, стані здоров'я, освіти населення України є результатом дії таких чинників, як об'єктивно існуючі розбіжності економічного

розвитку та спеціалізації економіки, якість регіонального управління та ступінь адаптації до ринкових умов, збереження невиправданої фінансової централізації. Подолання соціальної нерівності регіонів України потребує зміни повноважень органів центральної та місцевої влади, адекватної трансформації системи фінансування, насамперед — бюджетного. Трансформація взаємовідносин центр — регіон має ґрунтуватися на встановленні нових критеріїв відповідальності керівників органів місцевого самоврядування і розпорядників бюджетних коштів, впровадженні нових принципів і механізмів формування взаємовідносин влада — громадськість щодо формування соціальних програм, механізмів підзвітності та громадського контролю.

Для подальшого формування цілеспрямованої та вираженої соціальної політики в Україні потрібні систематичні глибокі дослідження соціально-економічних, демографічних проблем, науково обґрунтовані комплексні соціально-демографічні прогнози, регулярне проведення вибірових соціологічних досліджень та статистичних обстежень, їх аналіз та оприлюднення результатів.

Представлені доповіді, зроблені під час проведення міжнародної науково-практичної конференції “Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть,” є важливим результатом наукового пошуку фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, інших науковців з академічних та освітніх установ, працівників сфери практичної діяльності щодо реалізації основних напрямів соціальної політики. Результатом таких розробок є створення не тільки ґрунтовної теоретичної та аналітико-інформаційної бази, а й фундаменту ефективної державної соціальної політики, спрямованої на досягнення національних пріоритетів третього тисячоліття.

Проведення конференції стало можливим завдяки плідній співпраці науковців та представників уряду України — міністром праці та соціальної політики М.М.Папівим, головою Державного комітету статистики України О.Г.Осауленком. Велику допомогу в організації та проведенні конференції надав Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

У роботі конференції також взяли участь провідні вчені України та Білорусі, представники відомих наукових шкіл вітчизняних дослідницьких наукових центрів — академічних інститутів, вищих навчальних закладів Гомеля, Донецька, Житомира, Києва, Кіровограда, Луцька, Львова, Полтави, Рівного та інших міст.

Від імені організаторів конференції висловлюю щирю подяку всім її учасникам за плідну наукову дискусію, надані пропозиції щодо реалізації отриманих наукових результатів, що є надзвичайно важливим стимулом для подальшого опрацювання складних проблем сучасної соціальної політики України.

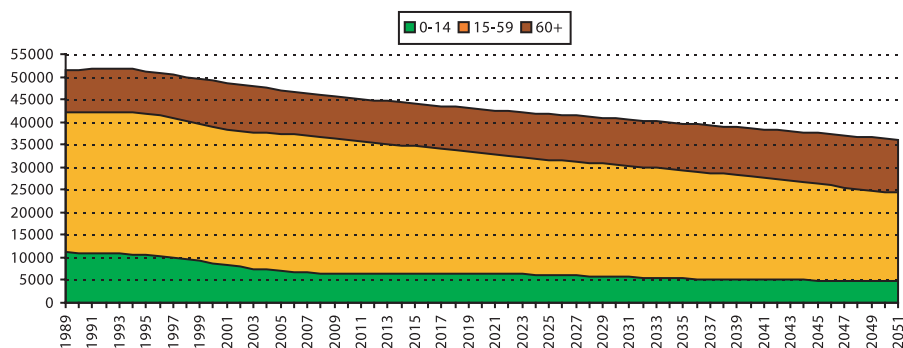
*С. І. Пирожков,
головний редактор журналу
«Демографія та соціальна економіка»,
академік НАН України*

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

*Е.М. Лібанова,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

На сучасному етапі докорінно змінилося уявлення про рушійні сили та співвідношення різних чинників розвитку, про роль і місце людини в цивілізаційному прогресі. Досвід економічно розвинених країн, і – ще більшою мірою – країн, що здійснили економічний ривок (у різні періоди XX сторіччя: Японія, Корея, Німеччина, Ірландія, Чехія, Угорщина, Словенія), свідчить про вирішальне значення людського капіталу, якості робочої сили і мотивації ефективної праці. Ця нова концепція, орієнтована на примат людського розвитку, замінила застарілу, рушійною силою якої було накопичення матеріального багатства. Саме людський і соціальний капітал забезпечують нині найвищі темпи економічного зростання, і саме ті країни, політика яких спрямована переважно на забезпечення розвитку людського потенціалу, досягають на зламі тисячоліть найбільших успіхів.

Роль і значення людського потенціалу, якості населення багаторазово збільшується з огляду на системну демографічну кризу та хвилю депопуляції, що охопила чи не всі розвинуті країни світу. Україна також вступила у цей період свого розвитку. Всі демографічні прогнози свідчать про практичну неможливість подолання тенденції скорочення чисельності населення в осяжній перспективі. Але відбуватиметься не просто зменшення загальної чисельності населення – очікуються значні структурні зрушення: передовсім на фоні випереджального скорочення чисельності населення працездатного віку спостерігатиметься зростання чисельності осіб старшого віку (рис.1). А взагалі демографічне старіння – закономірний наслідок зростання тривалості життя і не є негативним явищем. Та цей процес потребує адекватних змін державної політики, зокрема реалізації низки заходів, які протидіятимуть соціальній ізоляції осіб похилого віку, поширенню серед них бідності та хвороб.

Джерело: 1989–2007 рр. — дані Держкомстату України;
2008–2051 рр. — прогноз Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

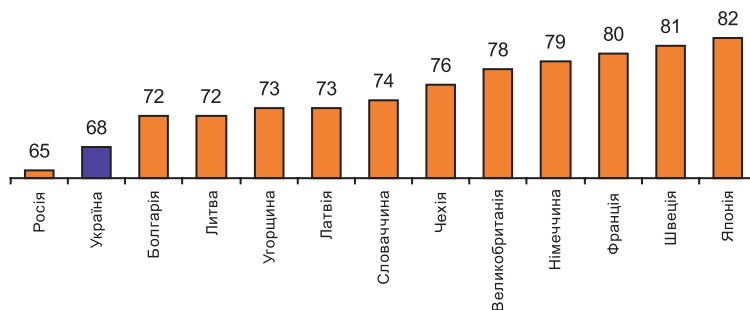
Рис. 1. Чисельність та склад населення України, тис. осіб на початок року

Необхідність швидкого економічного зростання в умовах скорочення чисельності населення потребує покращання умов і посилення стимулів формування трудового потенціалу та максимально ефективного його використання. Основним напрямом політики, спрямованої на досягнення зазначеної мети, є розширення меж і підвищення повікових рівнів економічної активності, створення можливостей максимально великій частині населення брати участь в економічній діяльності, забезпечення гідних умов праці, сприяння набуттю високого рівня освіти та кваліфікації, підтримання здоров'я нації. Фактично йдеться про необхідність покращання якості населення, збільшення питомої ваги тих, хто прагне реалізувати свій потенціал і пропонує свою робочу силу на ринку праці, та забезпечення зайнятості в гідних умовах.

Ключовими мають бути завдання, спрямовані на формування та реалізацію трудового потенціалу суспільства і забезпечення гідного рівня життя непрацездатним верствам населення.

Покращання якості населення. Якість населення — багатогранна категорія, що акумулює стан суспільного здоров'я, освіченість та професійну підготовленість населення, творчі настанови тощо.

Найкращим джерелом інформації про стан суспільного здоров'я мали б бути дані систематичних профілактичних оглядів і обчислені на цій основі відповідні показники за окремими статеві-віковими та професійними групами. За відсутності таких можливостей стан суспільного здоров'я зазвичай вимірюється альтернативними показниками — захворюваності, смертності та розрахованою на їх основі середньою очікуваною тривалістю життя.

Джерело: база даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Рис. 2. Середня очікувана тривалість життя населення при народженні, обидві статі, вибрані країни світу, 2005 р., років

Взагалі благополуччя у царині здоров’я – ознака й невід’ємна складова високої якості життя, передумова і наслідок економічних успіхів. Тому будь-які економічні реформи в Україні не можуть забезпечити нову якість економічного зростання в умовах, коли значна частина населення має проблеми зі здоров’ям, а третина не доживає до 65 років¹. Саме поліпшення стану здоров’я населення та підвищення тривалості здорового і трудоактивного життя мають стати надійним підґрунтям й опорою для забезпечення сталого економічного розвитку як передумови демографічного благополуччя країни, яка сьогодні перебуває у стані гострої демографічної кризи. Якщо за даними 1960 р. Україна посідала передові позиції в світі за показником середньої тривалості життя, то за даними 2005 р. – поступається чи не всім європейським країнам (рис.2).

Таблиця 1

Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку, обидві статі, вибрані країни Європи, 2005 р., років

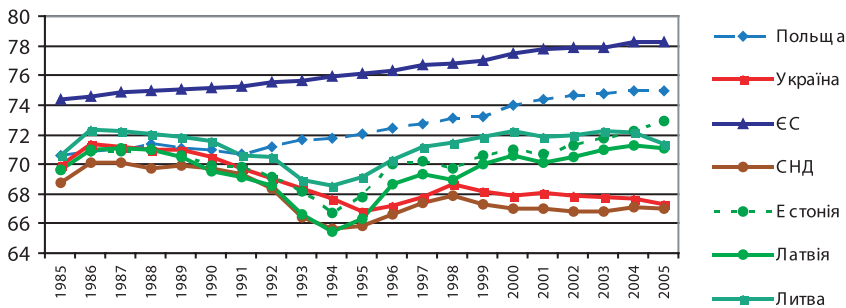
	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	67,0	53,4	27,2	13,8
Європа-А	79,6	65,1	36,2	18,9
Європа-В+С	68,8	55,1	28,4	14,4
СНД	67,0	53,3	27,3	13,9
Польща	75,0	60,7	32,3	16,7
Угорщина	72,9	58,5	30,1	15,5
Чехія	76,1	61,6	32,8	16,3

Джерело: розраховано за даними “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

¹ За визначенням ООН усі смерті до 65 років є передчасними.

За показником очікуваної тривалості життя при народженні Україна відстає від 27 європейських країн із найнижчими рівнями смертності (так званий регіон Європа-А)² на 12,6 року (ще у 2003 р. відставання становило 11,3 року), від 25 країн Європейського регіону з більш високими рівнями смертності (регіон Європа-В+С)³ — на 1,8 року, а від Швейцарії (країни з найвищою в Європі тривалістю життя) — на 14,4 року. ВООЗ відносить Україну до групи з найвищими в європейському регіоні рівнями смертності — до регіону Європа-С, але і серед цих 9 країн Україна в числі останніх. Це — прірва, подолати яку буде надзвичайно важко: необхідні цілеспрямовані зусилля всього суспільства впродовж десятків років.

Оскільки середня тривалість життя — це показник, що найбільш комплексно характеризує рівень та умови життя населення, саме його динаміка чітко віддзеркалює ефект комплексної „європеїзації”. Наведені на рис.3 тенденції тривалості життя населення країн ЄС, Польщі, країн Балтії, України та СНД ілюструють вплив практичного впровадження принципів європейської стратегії.

Джерело: база даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Рис. 3. Середня очікувана тривалість життя населення при народженні, обидві статі, ЄС, СНД, вибрані країни Європи, 1985–2005 рр., років

По-перше, упродовж досить великого періоду тривалість життя населення країн ЄС істотно перевищує відповідний показник в СНД та Україні. При цьому розрив майже невинно збільшується: порівняно із СНД він збільшився удвічі — з 5,6 року в 1985 р. до 11,3 в 2005 р., а порівняно із Україною відповідно з 4,4 до 11 років.

² До регіону Європа-А Всесвітньою організацією охорони здоров’я включені країни європейського регіону з найнижчими рівнями смертності дітей та дорослих: Австрія, Андорра, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Сан Марино, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція [1].

³ До регіону Європа-В включені 16 країн з низькими рівнями смертності дітей та дорослих: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Вірменія, Грузія, Киргизстан, Македонія, Польща, Румунія, Сербія та Чорногорія, Словаччина, Таджикистан, Туреччина, Туркменистан; до регіону Європа-С включені 9 країн з низькими рівнями смертності дітей і високими рівнями смертності дорослих: Білорусь, Естонія, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Угорщина, Україна [1].

По-друге, практично відразу після вступу в ЄС у посткомуністичних країнах — Польщі та Балтії — намітилась тенденція зростання тривалості життя. І хоча вони ще значно поступаються середнім по ЄС показникам, лише за останнє десятиріччя тривалість життя в цих країнах збільшилась на 3–5 років. Привертає увагу і сталий характер тенденції зниження смертності. Водночас в Україні, як і в СНД у цілому, спостерігається принципово інша — хвилеподібна динаміка очікуваної тривалості життя, зокрема, протягом останніх 5 років смертність зростає. Так, порівняно із Польщею, де до початку 1990-х років тривалість життя населення практично не відрізнялась від українського показника (в 1990 р. у Польщі цей показник становив 71,0 рік, а в Україні — 70,5), у 2005 р. відставання становило 7,7 року. Безперечно, не саме по собі членство в ЄС, а поширення серед населення (навіть поки що і не повне) стандартів європейського способу життя привело до таких результатів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що збереження та покращання стану здоров'я населення, зниження передчасної смертності має бути основним пріоритетом державної політики. При цьому необхідно брати до уваги структуру чинників здоров'я, визначену фахівцями ВООЗ: лише 10% формує якість медицини, по 20% — генетика і стан навколишнього середовища, а 50% залежить від способу життя населення. Останній передбачає оптимальну рухову активність, раціональне харчування, здоровий сон, додержання гігієнічних правил, відмову від тютюнокуріння, вживання наркотиків та зловживання алкоголем, зниження рівня травматизму. Отже, формування та утвердження ідеології здорового способу життя та відповідної вітальної поведінки є основним важелем збільшення середньої тривалості життя і подовження його здорового періоду.

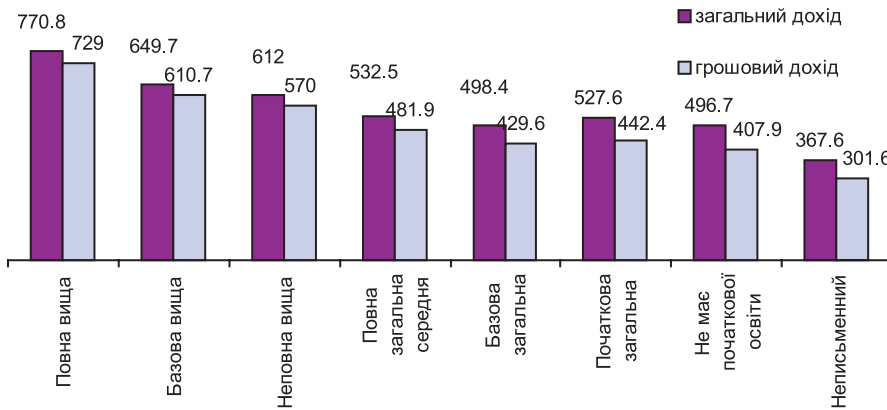
Другою складовою якості населення є його освітня та професійно-кваліфікаційна підготовка. Необхідно забезпечити можливості та належним чином мотивувати широкі верстви населення до набуття високої професійно-освітньої підготовки.

Можливості набуття високого освітнього (професійного) рівня пов'язані передовсім із доступністю якісної освіти незалежно від місця проживання та статків родини. На жаль, сьогодні якість освіти — принаймні середньої загальної, шкільної — істотно варіює відповідно до розміру населеного пункту. Прагнення зберегти в сільській місцевості так звані малокомплектні школи⁴ фактично прирікає дітей, які там навчаються, на обмеженість знань. Можна погодитись із тим, що школа часто є єдиним культурним осередком у селі, але не можна погодитись із такою ціною збереження робочих місць для вчителів (до речі, переважно пенсійного віку). Фактично єдиною можливістю отримання високого рівня шкільної підготовки в школах із сучасним обладнанням та викладачами високої кваліфікації для дітей з маленьких сіл є підвезення їх до школи спеціальним транспортом (альтернативою є проживання в інтернаті при школі).

Мотивація, безперечно, лежить у сфері доходів, можливостей працевлаштування та соціального статусу кожної професії. Всупереч поширеним стереотипам,

⁴ Нині у Верховній Раді готуються пропозиції щодо зменшення мінімальної кількості дітей у таких школах з 5 до 3.

рівень доходів і освіти в Україні мають прямо пропорційний зв'язок (рис. 4). Що вищим є рівень освіти, то вищими є і грошові, і сукупні доходи, і меншою є частка натуральних доходів у сукупних — таким чином, наявний зв'язок цілком відповідає ринковим закономірностям.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Рис. 4. Доходи населення за рівнем освіти, Україна, 2006 рік,
грн. на місяць на особу

Висока конкурентоспроможність осіб з високою освітньою підготовкою на ринках праці країн з розвинутою економікою обумовлюється підвищенням ролі інтелектуальної власності у формуванні людського капіталу та соціального статусу індивіда в сучасному суспільстві, інноваційним характером постіндустріальної економіки. В Україні такі переваги дає тільки вища освіта. Водночас непоодинокими є випадки звернень до центрів зайнятості вчорашніх випускників вищих навчальних закладів та наступної їх перекваліфікації. За даними обстежень, не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних, 46% — біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% — прикладних наук і техніки.

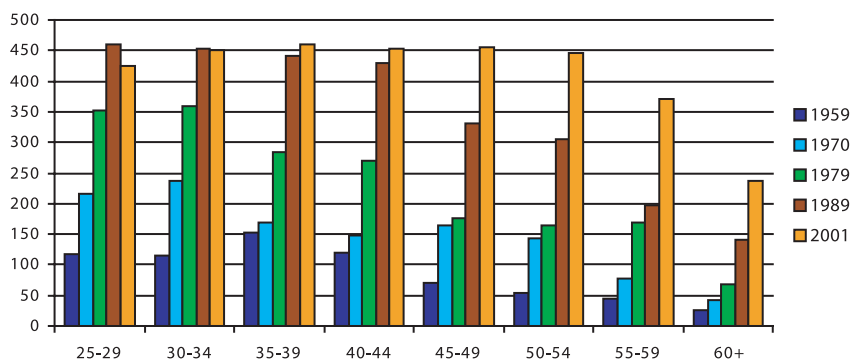
Проте в цілому чітким є вплив рівня освітньої підготовки індивіда на його конкурентоспроможність на ринку праці. Якщо, скажімо, рівень зайнятості населення з початковою освітою в будь-якому віці не перевищує 50%, то аналогічний показник для населення з вищою освітою у віці 25–49 років істотно перевищує 70%. Слід підкреслити й істотний вплив високої професійно-освітньої підготовки на збільшення періоду економічної активності. Навіть після 70 років працює 3,4% населення з вищою освітою і лише 0,5% осіб, що її не мають.

Отже, підвищення рівня освіти населення — зрозуміло, не за рахунок зниження її якості — має стати одним з основних пріоритетів соціальної політики України принаймні на найближчі десятиріччя.

Однак загальні зміни структури робочої сили, що спостерігаються в розвинутих країнах, а насамперед у тих, які розвиваються прискореними темпами, поки що не прийшли в Україну. Навпаки, на жаль, можна говорити про протилежний характер цих структурних зрушень.

Так, на фоні зростання питомої ваги осіб із вищою освітою в складі молоді розвинутих країн в Україні, попри майже дворазове збільшення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою (рис. 6) за останні роки, їх питома вага не тільки не зростає, а навпаки скорочується (рис. 5). Молодь, здобувши вищу освіту (переважно за рахунок бюджету) і не знаходячи робочого місця відповідно до сформованих критеріїв (щодо заробітної плати, перспектив кар'єрного зростання, умов праці тощо), масово виїжджає працювати за кордон.

Судячи із ситуації на ринку праці, в країні не вистачає кваліфікованих робочих кадрів із середньою освітою та є надлишок фахівців із кваліфікацією магістра. Водночас за останні 17 років кількість випускників професійно-технічних навчальних закладів скоротилась на чверть, кількість випускників вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації – майже на половину, а кількість випускників вищих навчальних закладів III–IV рівнів зросла у 3,3 раза.

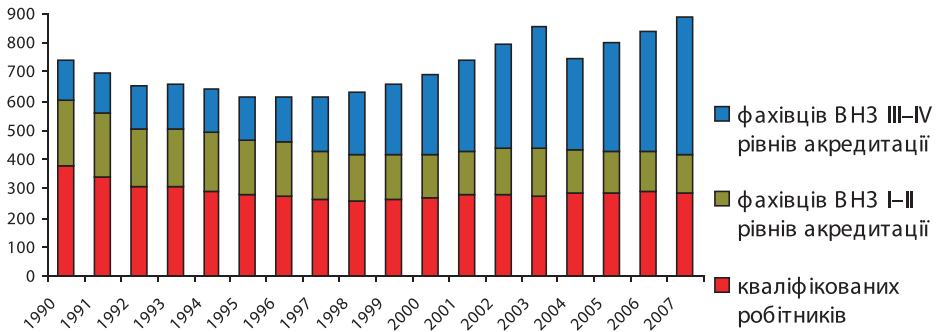

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Рис. 5. Частка осіб з вищою освітою в складі населення відповідного віку, за даними переписів населення, %

Зарадити нестачі кваліфікованих робітників можна тільки за допомогою державної підтримки системи професійно-технічної освіти, спрямованої на надання студентам дійсно якісної професійної підготовки і відповідної кваліфікації, що забезпечить їхню конкурентоспроможність на ринку праці, а отже, і працевлаштування. Проте це – тільки необхідна передумова. Необхідною і достатньою вона стане лише через ефективну роз'яснювальну та професійно-орієнтаційну роботу серед молоді.

Доволі ефективним напрямом підготовки кваліфікованих робочих кадрів і запобігання масовому виходу некваліфікованих випускників шкіл на ринок праці є так звана дуальна система шкільного навчання, яка дає можливість у старших класах школи отримати не тільки середню освіту, а й професійну підготовку. Така система успішно функціонує у ФРН, певний її аналог існував у 1960-х роках у СРСР.

Джерело: Держкомстат України

Рис. 6. Підготовка кваліфікованої робочої сили, тис.осіб

Що стосується невідповідності співвідношення між обсягами підготовки магістрів та бакалаврів, то причиною є відсутність чіткого розмежування і самих рівнів підготовки, і можливостей їх застосування. Зокрема, необхідно з'ясувати: де можуть працювати фахівці із дипломом бакалавра, а де потрібен рівень магістра. Це значною мірою зменшить прагнення всіх бакалаврів продовжувати навчання в магістратурі.

Стрімке старіння знань в постіндустріальній економіці⁵ потребує налагодження системи підвищення кваліфікації (перекваліфікації) кадрів після набуття первинної освітньої підготовки. На жаль, сьогодні в Україні освітній період обмежений 35-річним віком, після якого (тобто як мінімум упродовж 20–25 років) додаткові знання не набуваються.

Проблема підготовки кадрів (особливо вторинна) вирішується виключно в площині корпоративних інтересів, і важелем цього може стати тільки зацікавленість роботодавця у стабільному колективі.

Зростання чисельності економічно активних контингентів. Процес випереджального скорочення чисельності населення економічно активного віку в комплексі із посиленням демографічного старіння визначає нагальну необхідність підвищення рівнів економічної активності населення, продовження цього періоду. Однак якщо друга задача більш-менш успішно розв'язується (принаймні рівень економічної активності жінок віком 60–70 років зріс з 14,0% у 1999 році до 19,7 в 2007р., а чоловіків – з 22,7 до 24,7% відповідно), то повікові показники

⁵ За дослідженнями, проведеними в США, по окремих галузях знання застарівають упродовж 5 років, тобто за період навчання у вищому навчальному закладі.

молодих жінок (це стосується всіх груп до 50 років) і чоловіків середнього віку не тільки не зростають, а навіть знижуються (табл. 2, 3).

Таблиця 2

Економічна активність жінок, % до чисельності відповідного віку

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
15–24	38,0	37,3	36,1	35,4	35,1	37,0	35,5	36,1	36,6
25–29	77,6	79,4	78,1	77,6	77,1	75,3	73,5	73,4	73,8
30–39	84,3	84,9	84,8	84,1	84,2	81,4	79,8	80,1	80,9
40–49	84,8	85,5	85,2	85,0	84,3	83,1	82,9	83,0	83,6
50–59	51,6	55,8	56,3	56,9	58,3	58,7	57,2	55,7	54,9
60–70	14,0	16,3	15,1	16,4	16,0	17,7	20,3	19,3	19,7
Працездатний вік	71,5	71,4	70,5	69,8	69,4	68,6	67,6	67,8	68,2

Джерело: Держкомстат України

Деякі позитивні зрушення 2007 року є надто малими для зламу тенденції, та й поки що не мають усталеного характеру.

Таблиця 3

Економічна активність чоловіків, % до чисельності відповідного віку

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
15–24	45,3	42,8	41,3	41,5	40,5	43,2	44,7	45,4	46,8
25–29	88,2	90,0	89,0	87,4	88,9	89,4	89,2	89,3	90,5
30–39	89,4	91,0	90,0	89,3	89,5	88,9	88,8	90,3	90,8
40–49	87,4	88,9	87,7	87,0	85,9	86,4	85,9	86,6	85,6
50–59	73,7	76,6	75,9	74,3	74,7	71,7	74,2	72,9	73,7
60–70	22,7	24,7	24,2	24,5	24,4	23	26,7	24,6	24,7
Працездатний вік	75,9	75,8	74,6	73,7	73,3	73,5	74,1	74,5	75,0

Джерело: Держкомстат України

При цьому чисельність економічно неактивного населення практично не змінюється і становить близько 13,5 млн. осіб, але чисельність утриманців (зайнятих у домогосподарстві) стрімко зростає від 2004 року: в 2003 р. вона становила 1,7 млн. осіб, а в 2007р. – 2,3 млн., збільшившись на третину. Цілком імовірно, що рушійною силою цього процесу стало зростання народжуваності, яке спостерігається в Україні від 2002 року. Частина молодих мам після закінчення відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку, не маючи можливості скористатися послугами дитячих дошкільних закладів, вимушені переривати свою трудову діяльність.

Видається, що подальші кроки мають спиратися перш за все на значну грошову різницю у розмірах заробітної плати і соціальних трансфертів.

Вплив на реалізацію трудового потенціалу. Декларовані Україною прагнення європейської інтеграції повинні мати на меті і формування європейського способу життя. До цього ж спонукає і розповсюдження серед українського населення європейських стандартів життя, неминуче при інтенсивних поїздках українців за кордон. На практиці це означає прагнення більшості українців мати цілком європейське житло, харчуватися, одягатися і відпочивати як середній європеєць. Звичайно, для цього потрібні гроші, відповідно саме рівень оплати праці став сьогодні основним критерієм вибору робочого місця. Зокрема, за даними різноманітних опитувань, так вважають 90–95% населення України.

Збереження орієнтації на дешеву робочу силу спричиняє цілу низку вкрай негативних наслідків. Зокрема, роботодавці не мотивуються до запровадження нових технологій і економії живої праці, через що у складі зайнятих надмірно високою є питома вага некваліфікованих працівників; наймані працівники не стимулюються до ефективної трудової діяльності, і підприємства, які доволі динамічно розвиваються, потерпають від нестачі кваліфікованої робочої сили (це стосується як інженерно-технічних, так і робочих професій); найбільш активні і кваліфіковані верстви населення виїжджають за кордон, тобто бюджетні витрати на їх підготовку не компенсуються, а натомість українська робоча сила працює на експорт інших країн; в економіці є численні вакансії, попит на які практично відсутній; значна частина населення потребує державної допомоги, що не виправдано збільшує обсяги соціальних трансфертів; відсутність розвинутої системи страхування (йдеться не тільки про загальнообов'язкове і взагалі соціальне страхування) обмежує інвестиційні можливості країни і не стимулює розвиток відповідних фінансових інструментів.

Надзвичайно важливим видається оцінка співвідношень між продуктивністю праці та її оплатою в Україні порівняно з сусідніми державами, які нещодавно перейшли від планової до ринкової економіки і за рівнем життя переважно випереджають нас. Для забезпечення методологічної коректності міжнародних порівнянь використано дані про ВВП на особу в євро за паритетом купівельної спроможності як непряму характеристику продуктивності праці і місячну заробітну плату в євро. Співвідношення України з показниками кожної із вибраних держав дає змогу визначити ступінь відставання (випередження) відповідно за продуктивністю праці і заробітною платою. Наприклад, продуктивність праці в Україні становить 108,2% рівня Албанії і 28,8% рівня Чехії, а заробітна плата — відповідно 70,4 і 25,0%. Співвідношення цих коефіцієнтів дає своєрідний індекс справедливості оплати праці — що він вищий, то більш справедливою в Україні порівняно із кожною країною є заробітна плата. Отже, з усіх країн, дані по яких наведені в табл. 4, менш справедливою, ніж в Україні, є заробітна плата тільки в Болгарії (індекс справедливості в Україні на 44,8% вищий) і в Росії (на 7% вищий) — в усіх інших країнах ситуація значно краща. Найбільшим є відставання по відношенню до Туреччини (індекс в Україні на 64,2% нижчий) та Хорватії (на 54% нижчий). Тобто відставання України майже від усіх (виняток становлять Болгарія і Росія) сусідніх країн за рівнем оплати праці значно перевищує відставання за рівнем ВВП на одну особу⁶. Таким чином, теза про

⁶ Безперечно, даються взнаки соціально-економічні та демографічні особливості України. Зокрема, висока частка показників сировинних галузей в економіці, надзвичайно високе співвідношення пенсіонерів та працюючих, надмірна частка працівників так званої бюджетної сфери в складі зайнятих. Але тим не менш співвідношення середніх є достатньо красномовним для висновку про несправедливість і економічну необґрунтованість рівня оплати праці в Україні.

те, що продуктивність праці є настільки низькою, що це не дає змоги підвищувати заробітну плату, видається несправедливою.

Таблиця 4

Співвідношення України за основними макроекономічними параметрами розвитку з вибраними країнами, 2007 рік, %

	За ВВП на особу, євро за ПКС	За зарплатою, євро на місяць	За індексом спра- ведливості оплати праці	За рівнем без- робіття, %
Албанія	108,2	70,4	65,1	45,7
Болгарія	61,2	88,6	144,8	92,8
Естонія	32,7	28,0	85,6	136,2
Латвія	40,3	34,5	85,6	104,9
Литва	39,1	37,1	94,9	148,8
Македонія	80,7	49,4	61,2	18,3
Польща	42,8	27,4	64,0	66,7
Росія	47,2	50,5	107,0	104,9
Румунія	58,1	46,2	79,5	98,5
Сербія	64,7	40,3	62,3	34,0
Словаччина	34,2	32,7	95,6	58,2
Словенія	25,9	15,2	58,7	130,6
Туреччина	68,7	24,6	35,8	64,6
Угорщина	36,4	26,5	72,8	86,5
Хорватія	44,1	20,3	46,0	64,0
Чехія	28,8	25,0	86,8	120,8

Джерело: розраховано за даними Віденського інституту міжнародного економічного аналізу [2]

Очікування зростання безробіття через підвищення заробітної плати також видаються необґрунтованими. Найвищий рівень оплати праці (1285 євро в 2007 р.) спостерігався в Словенії, і там же зафіксований чи не найнижчий рівень безробіття (4,9%). В цілому коефіцієнт кореляції між рівнями зарплати та безробіття по зазначеній сукупності країн становить -0,240, тобто лише 24% варіації безробіття можна пояснити варіацією заробітної плати.

Отже, саме на забезпечення високих доходів від зайнятості має спиратися реформа соціальної сфери, яка охопить всі її складові – від соціального страхування і соціальної допомоги до управління та фінансування освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства тощо. Якщо з певними обмеженнями можна говорити про те, що економіка України розвивається за ринковими законами, то через відсутність реальних реформ у соціальній сфері остання перетворилася на рудимент соціалістичної системи з її високим ступенем патерналізму, поши-

ренням утриманських очікувань серед значної частини населення, фінансовою необґрунтованістю більшості державних зобов'язань, вкрай неефективною системою управління. Упродовж 16 років на фоні значних економічних трансформацій державна соціальна політика зводилась переважно до намагання підвищити доходи і захистити від цінових шоків найбільш вразливих. Належного впливу на приватний сектор також не здійснювалось. Як наслідок сформувалися кричущі викривлення і в структурі та розподілі доходів, і в доступності для населення базових соціальних послуг. Незадоволеність населення і невпевненість у майбутньому виявляється у масштабній трудовій еміграції, в якій, за оцінками, беруть участь 2,5–3 млн. осіб, відсутність традицій здорового способу життя – у надзвичайно високій смертності населення працездатного віку (ризик смерті сягає майже 40%), відсутність зв'язку між страховими внесками та страховими виплатами (передовсім пенсійними) веде до принципової згоди найманих працівників на те, що роботодавець не сплачує передбачених законодавством внесків, а отже – на тінізацію заробітної плати. Орієнтація політики виключно на підвищення доходів, до того ж не пов'язаних із трудовою діяльністю, має вкрай негативний побічний ефект.

Реально розв'язати цю проблему у найближчій перспективі і доволі швидко отримати потрібний ефект можна в результаті трансформації політики доходів. До того ж і практична неможливість зменшення обсягу соціальних зобов'язань обумовлює необхідність максимально швидкого і масштабного зростання (висвітлення) заробітної плати, оскільки лише це може забезпечити фінансову спроможність системи загальнообов'язкового соціального страхування, насамперед пенсійного, сприяти мотивації населення до активної поведінки на ринку праці, протидіяти масштабному відпливу найбільш дієвої частини населення за кордон. *На підвищення заробітної плати необхідно йти, навіть ризикуючи зростанням інфляції.*

Напрями реформування системи соціального забезпечення. Нагальною необхідністю є розроблення системної реформи соціальної сфери, окремі складові якої мають бути узгоджені за наслідками, фінансовими ресурсами, у часі та просторі між собою та з економічними трансформаціями.

Слід рішуче обмежити подальше зростання соціальних зобов'язань, зокрема в зв'язку із перевиборними обіцянками практично усіх партій, можливо, навіть піти на діалог із населенням і пояснити, що активна соціальна політика і соціально спрямований бюджет не мають нічого спільного з витрачанням усіх доходів на поточне споживання. Соціальна спрямованість бюджету означає спрямування його коштів переважно: на розвиток людини, на забезпечення доступності якісної освіти незалежно від місця проживання та майнового статусу; на формування та поширення здорового способу життя, включаючи як створення ефективної системи медичної допомоги, так і забезпечення належного державного контролю за якістю споживчих товарів, протидію палінню та зловживанню алкогольними напоями, запобігання наркоманії; на розвиток ринку праці та забезпечення гідної праці для всіх. Тільки на цих засадах може бути сформований соціально орієнтований бюджет, а підвищення доходів від зайнятості максимально широких верств населення звуть коло осіб, які потребують державної соціальної підтримки, з одного боку, і забезпечить необхідні кошти для її надання – з другого. Просте ж спрямування бюджетних коштів на виплату різноманітних соціальних трансфертів означає допомогу бідним верствам, а не подолання бідності.

Безумовно, час найвищої довіри населення до влади втрачений, але вона є ще достатньою для позитивних очікувань результатів такого кроку.

Діюча система соціального захисту та її новітні зміни призвели до відновлення утриманських настанов серед широких верств населення, зруйнували страхові принципи пенсійного забезпечення та спровокували “зрівнялівку” доходів переважної більшості непрацюючих громадян, спричинили неприйнятне навантаження на бюджет. Необхідне реальне, а не деклароване формування системи соціального захисту на принципах системності, соціальної справедливості та ефективності, фінансової обґрунтованості.

Здійснення соціального захисту населення у двох принципово різних формах вимагає розмежування і методів його надання. Оскільки безпосереднім результатом соціального страхування має бути унеможливлення збіднення населення при настанні страхової події, діяльність уряду слід сконцентрувати на формуванні повномасштабної системи соціального страхування. Механізм призначення страхових виплат має бути абсолютно прозорим і зрозумілим, що сприятиме заохоченню населення до участі в страхових програмах і до висвітлення своєї заробітної плати.

Соціальне страхування стане запобіжним заходом щодо бідності населення, а соціальна допомога спрямовуватиметься бідним виключно на адресних засадах з урахуванням сукупного доходу сім'ї. Винятком може залишитися тільки допомога при народженні дитини, яку, з огляду на надзвичайну важливість підвищення народжуваності та створення рівних умов догляду всіх немовлят, доцільно і надалі надавати на універсальних засадах. Хоча обмеження максимального доходу, що дає право на отримання такої допомоги, і відповідно виключатиме із кола учасників програми 3–5% сімей, має сенс. Варто детально проаналізувати наслідки збільшення допомоги при народженні дитини з 1.04.2005 р. (включаючи вплив на бідність сімей з дітьми до 3-х років, тенденції смертності дітей від зовнішніх чинників та інших причин, безпосередньо пов'язаних із якістю догляду, врешті-решт реальне зростання народжуваності, обумовлене підвищенням розміру допомоги) і врахувати результати у подальших рішеннях.

Отримувачами соціальної допомоги можуть стати всі, хто не зміг забезпечити належні засоби існування попередніми страховими внесками. Виплати, що здійснюються у вигляді соціальної допомоги, мають бути істотно нижчими за ті, що сплачуються на страхових засадах, і визначатися бюджетними можливостями.

Необхідно розширити повноваження органів місцевої влади щодо надання соціальних послуг у межах визначених стандартів, передбачивши зміни фінансової політики, забезпечення доступу органів місцевого самоврядування до кредитних ресурсів і трансформацію взаємовідносин місцевої та центральної влади у поєднанні із контролем з боку громадськості. Значна частина функцій щодо надання послуг може бути передана неурядовим та приватним організаціям при забезпеченні належного контролю з боку держави за якістю послуг.

Слід трансформувати чинну систему пільг, яка є фінансово необґрунтованою, соціально несправедливою і значною мірою декларативною. Конче потрібно замінити пільги, що виконують функцію соціальної підтримки вразливих верств населення, адресною соціальною допомогою, забезпечити запобігання необґрунтованому відтворенню контингенту пільговиків (перш за все тих, хто

отримує пільги за особливі заслуги) і надавати пільги, пов'язані з компенсацією шкоди здоров'ю, у формі та розмірах, що відповідають масштабам та виду завданої шкоди.

Необхідно внести відповідні корективи у соціальну інфраструктуру, зокрема щодо розміщення і функцій установ освіти, дитячого виховання (передовсім до і позашкільного), охорони здоров'я, соціального обслуговування, включаючи інтернатне.

З огляду на надзвичайно високі рівні смертності населення (за цими параметрами з усіх країн Європи та Центральної Азії Україна випереджає тільки Росію), насамперед чоловіків працездатного віку (ризик смерті у цьому віці сягає 30%, а у віці 40–60 років – 22%), нагальною потребою є запровадження системи заходів, спрямованих на зниження захворюваності та передчасної смертності. Мова має йти про формування міжгалузевої комплексної програми, що охоплюватиме такі різнопланові сфери, як умови та охорона праці, медична допомога, якість доріг та безпека руху, економічні стимули здорового способу життя, охорона навколишнього середовища, якість продуктів харчування, що реалізуються через торговельну мережу, доступність закладів масового спорту, реклама, шкільне та позашкільне виховання тощо. Доцільність формування політики збереження здоров'я обумовлена неможливістю розв'язання накопичених проблем у рамках реформи галузі охорони здоров'я.

Враховуючи реальні бюджетні можливості, першочергові зусилля мають бути сконцентровані по таких напрямках: трансформація політики доходів, реформа системи соціального захисту, збереження здоров'я нації.

Джерела

1. The World Health Report 2004. Changing History. — Geneva, WHO, 2004 (<http://www.who.int/whr/2004/en>)
2. <http://www.wiiw.ac.at>

Аннотация. В статье определены приоритетные направления современной социальной политики в Украине с акцентом на улучшение качества населения, в частности, в сфере здоровья, образования и профессионально-квалификационной подготовки. Дается оценка по основным макроэкономическим показателям Украины по отношению к некоторым странам Европы. Предложены пути реформирования системы социального обеспечения.

Summary. The article has described priority directions for modern social policy in Ukraine with a focus on improvement of the quality of population, particularly in regard to health care, education and professional training. The assessment of main macroeconomic indicators in Ukraine relative to selected European countries has been presented. The main approaches for reforming the system of social care have been proposed.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.04.2008 р.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ, ТЕНДЕНЦІЇ

*А. М. Колот,
доктор економічних наук, професор,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана*

На рубежі двох тисячоліть визначальними, провідними рисами соціально-економічного розвитку є динамізм, масштабність, багатовекторність змін у всіх сферах суспільного буття. Перед науковою спільнотою та фахівцями, які досліджують прикладні аспекти соціальної проблематики, це ставить нові, більш складні завдання, сутність яких пов'язана з опануванням, узагальненням, поясненням тенденцій, закономірностей еволюції суспільства в цілому, і його соціально-трудової сфери зокрема. Вкрай важливо не тільки вивчати, узагальнювати практику сьогодення, а й передбачати можливі соціальні трансформації, активно впливати на практичне життя, одержувати прогнозований результат, справляти вплив на розвиток складних соціальних систем. Слід констатувати, що кінець XX — початок XXI ст. — період надзвичайно складних, динамічних соціальних змін, прискорених соціальних процесів. Цілком підтримуємо думку тих фахівців, які вважають, що без інноваційних методів освоєння соціального простору світову спільноту чекають потрясіння, що не знають кордонів. Це важливо враховувати і в Україні.

Отже, пошук шляхів модернізації, гармонізації інституту соціальної політики та розв'язання завдань соціального розвитку не є феноменом окремо взятої країни чи групи країн. Це загальносвітова проблема, і показовим у цьому плані є приклад Євросоюзу (ЄС). Незважаючи на вагомий його здобутки у цій царині, опрацювання єдиної позиції з багатьох питань соціального розвитку, у межах цього міжнародного об'єднання все ж залишаються різні погляди навіть у концептуальних підходах щодо вирішення соціальної проблематики.

На Європейському форумі із соціальної політики, який відбувся у Брюсселі наприкінці 1990-х років, були сформульовані такі дилеми, проблемні підходи, які потребують подальшого опрацювання, а саме:

- 1) соціальна солідарність або індивідуальна соціальна відповідальність;
- 2) задоволення соціальних потреб колективно або індивідуально;
- 3) доступ до суспільних соціальних фондів для всіх громадян чи окремих категорій.

Зазначимо, що ці проблемні питання на рівні ЄС були поставлені ще наприкінці минулого сторіччя, але істотного просування в усвідомленні їхніх причин, природи та практики вирішення не відбулося. Дебати, що активно ведуться в цій царині, — це не просто традиційна перманентна боротьба між прибічниками двох основних підходів щодо розв'язання соціальних проблем — універсальності або адресності. Є більш глибокі причини формування якщо не нової парадигми соціальної політики, то зміни багатьох її засадничих принципів.

У зарубіжних виданнях та в практиці широковживаними є такі поняття, як “жорсткі” і “м'які” причини та передумови модернізації соціальної політики. “Жорсткі” причини — багатоманітні, але серед них слід виокремити дві такі:

- 1) глобалізація світової та зростання відкритості національних економік;
- 2) зміна демоекономічних характеристик населення у більшості країн світу і передусім у економічно розвинених.

Конкретизуючи вплив глобалізації на формування соціальної політики та практику її реалізації, маємо акцентувати увагу на такому. Глобалізація світової економіки як вищий етап інтернаціоналізації, як сукупність процесів організованого використання матеріальних та нематеріальних ресурсів у масштабі всієї планети, як процес взаємопроникнення економік — це об'єктивна реальність, яку не можна припинити, загальмувати, відмінити і т. ін. Водночас глобалізація світового господарства — процес надто складний, суперечливий, багатовекторний.

З розвитком цього історичного процесу справді з'являється можливість більш ефективного та масштабного розв'язання глобальних соціально-економічних проблем, забезпечення гармонізації інтересів розвинутих країн та тих, що розвиваються. Глобалізація як процес, що сприяє поглибленню поділу праці, ефективному розподілу ресурсів та їх використанню у світовому масштабі, потенційно має супроводжуватися підвищенням продуктивності праці й життєвого рівня населення. Не можна не враховувати і таких позитивних результатів глобалізації, як розширення доступу споживачів до світової номенклатури товарів та послуг, розширення місткості ринків унаслідок розвитку торгівлі, спрощення доступу інвесторів на ринки інших країн, взаємний обмін досягненнями в технології та організації виробництва тощо.

Отже, глобалізація здатна створити передумови для економічного зростання на основі використання потенційних переваг відкритої економіки. Водночас цей сучасний світовий феномен може і повинен «працювати» на соціальний розвиток, забезпечення стійкості всієї глобальної системи, досягнення рівноваги між суспільством і природним середовищем. Утім на практиці маємо надзвичайно велику відстань між «може» і «повинна».

Світ нині не потерпає від „холодної війни”, однак у ньому триває постійна війна товарів, війна за ринки та національні інтереси на цих ринках. Глобалізація та її основний вияв — зростання відкритості національної економіки — обумовлюють потенційні вигоди, проте обмежують можливості незалежної макроекономічної політики на національному рівні. Неупереджений аналіз свідчить, що в міждержавних відносинах відбуваються перерозподіл ресурсів на користь країн так званого цивілізаційного центру, які розвиваються на основі постіндустріальних принципів, і нагромадження відсталості на іншому полюсі — у країнах із традиційною індустріальною технологією та доіндустріальним розвитком.

Таким чином, глобалізація економіки — це не тільки вигоди, а й висока ймовірність утрат, зростання ризиків. Глобалізація передбачає, що країни стають не просто взаємозалежними з причини формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікації руху технологічних нововведень тощо, а й уразливішими щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків.

Глобалізація в її нинішньому форматі — це небачене зростання нерівномірності економічного розвитку, поглиблення розшарування країн, регіонів, окремих суб'єктів господарювання за різними ознаками — доходами, інвестиціями, експортом товарів і послуг тощо. Переконливо свідчать про це дані табл. 1.

За цими даними економічні аспекти глобалізації за останні 15 років є такими:

1) більш як трикратне збільшення експорту товарів і послуг, причому частка країн з низькими доходами у міжнародній торгівлі значно скоротилась;

2) більш як десятикратне збільшення прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у світі, причому частка країн з низькими доходами у світових ПІІ різко зменшилася;

3) більш як п'ятикратне збільшення портфельних інвестицій, причому частка країн з низькими доходами (за винятком Індії) залишається вкрай низькою;

4) збільшення у 2,5 раза світового валового внутрішнього продукту (ВВП), при цьому частка країн з низькими доходами у світовому ВВП зменшилася з 4,5 до 2,0 %.

Таблиця 1

 Динаміка доходу, експорту і потоків капіталу, 1985—2002 рр.¹

Показники	Млрд. дол. США		Зростання за період з 1985 по 2002, рази	Частка у світі, %	
	1985	2002		1985	2002
1	2	3	4	5	6
Валовий внутрішній продукт					
Китай та Індія	558,5	1922,4	3,4	4,4	6,0
Країни з низькими доходами (за винятком Індії)	579,3	634,7	1,1	4,5	2,0
Країни з середніми доходами (за винятком Китаю)	2234,1	3702,9	1,7	17,5	11,5
Країни з високими доходами	9393,4	25867,0	2,8	73,6	80,5
Разом	12765,2	32127,0	2,5	100,0	100,0
Експорт товарів і послуг					
Китай та Індія	79,1	685,1	8,7	3,4	8,7
Країни з низькими доходами (за винятком Індії)	82,5	215,2	2,6	3,6	2,7
Країни із середніми доходами (за винятком Китаю)	433,9	1227,2	2,8	18,7	15,6
Країни з високими доходами	1718,7	5732,6	3,3	74,3	72,9
Разом	2314,1	7860,2	3,4	100,0	100,0
Приплив прямих іноземних інвестицій					
Китай та Індія	1,7	62,0	37,4	2,9	9,8
Країни з низькими доходами (за винятком Індії)	1,9	7,1	3,7	3,3	1,1
Країни з середніми доходами (за винятком Китаю)	9,7	79,1	8,1	16,8	12,5
Країни з високими доходами	44,7	484,3	10,8	77,1	76,6
РАЗОМ	58,0	632,6	10,9	100,0	100,0
Приплив загальних портфельних інвестицій					
Китай та Індія	2,3	49,8	22,0	1,7	6,9
Країни з низькими доходами (за винятком Індії)	0,05	0,07	1,3	0,038	0,009
Країни з середніми доходами (за винятком Китаю)	9,1	30,0	3,3	6,7	4,2
Країни з високими доходами	123,8	639,9	5,2	91,6	88,9
РАЗОМ	135,2	719,8	5,3	100,0	100,0

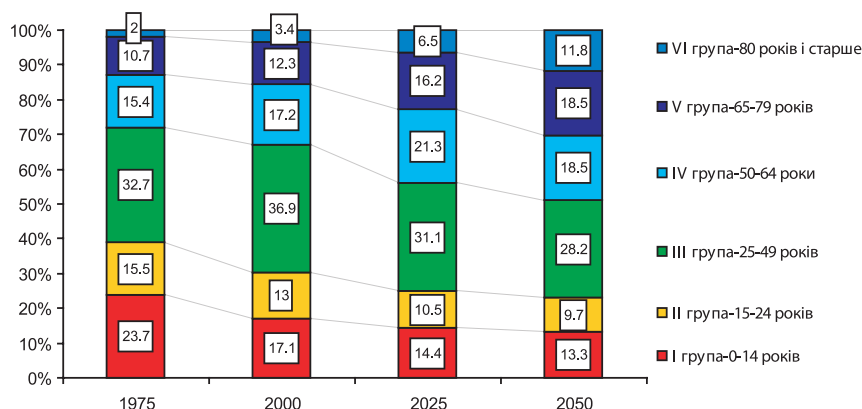
¹ Международный обзор труда. — М., 2006. — Т. 143. — № 1–2. — С. 6.

Є всі підстави стверджувати, що входження дедалі більшої кількості країн в орбіту глобалізаційних процесів, інтенсифікація останніх супроводжується більш відчутною лібералізацією економічних відносин, зростаючою гнучкістю, яка поширюється на всі сфери економічного буття — економічну політику, ринок праці, правове регулювання соціально-трудових відносин, форми і методи соціального забезпечення тощо. Глибокі зміни, що відбуваються в структурі, темпах розвитку, пропорціях світової економіки, економічній політиці не можуть не викликати не менш різючих та суперечливих змін в усіх складових соціальної сфери, якості життя населення різних країн. Якщо на одному полюсі (в країнах з високими доходами) досягаються більші чи менші успіхи в розбудові держав соціального типу, то на іншому чи не найбільшим досягненням у царині соціального розвитку вважається запровадження систем сімейного та общинного соціального захисту, продовольчих субсидій, інших разових адресних допомог. За цих умов надзвичайно важливо на міжнародному та національному рівнях опрацювати нові форми та методи підтримання балансу між гнучкістю та надійністю, гнучкістю та стійкістю, стимулюванням економічної активності і соціальним захистом з огляду на глибокі, суперечливі зміни в усіх сферах соціально-економічного розвитку.

Отже, кінець XX — початок XXI століття — це не тільки знакова хронологічна дата, це період інтенсивного входження країн світу, у тому числі України, усіх суб'єктів господарювання в орбіту глобалізаційних процесів, які змінюють якщо не всі, то більшість елементів, складових економічної системи. Світ стає більш цілісним, близьким, менш розмежованим і водночас більш взаємозалежним та вразливим щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків. Глобальна конкуренція, необхідність глобальних переваг одночасно мають уживатися з глобальними ризиками, нестабільністю, гнучкістю, потребою постійних змін.

Другим, не менш важливим, чинником трансформації інституту соціальної політики та соціально-трудової сфери є, безумовно, глобальні зміни у демографічних параметрах світової спільноти. Загальновизнано, що нині у більшості розвинутих країн рівень народжуваності є значно нижчим від рівня, необхідного для відтворення корінного населення. Наслідком цього вже є, а надалі буде ще відчутнішим, збільшення частки людей похилого віку, зменшення частки молоді та економічно активного населення середнього віку. Ця тенденція посилиться загальним зростанням імовірної тривалості життя. Підтвердженням цього є такі дані.

Згідно з прогнозами, побудованими на даних, які враховують збереження наявних рівнів народжуваності та смертності в європейських країнах, до 2050 р. кількість дітей у віці до 15 років скоротиться на 40 % (до 87 млн.), а чисельність людей похилого віку подвоїться (до 169 млн. осіб). Зниження народжуваності та підвищення тривалості життя обумовлять в найближчі 50 років різке збільшення кількості людей похилого віку та зменшення загальної чисельності населення. Вікову структуру населення європейських країн, яка вочевидь демонструє різкі зміни в усіх вікових сегментах, подано на рис. 1.

Джерело: Confronting demographic change: a new solidarity between the generations. Green paper. European Commission. Employment and social affairs. 2005. March. — P. 24.

Рис. 1. Розподіл населення за віковими групами в країнах Європи, %

За прогнозами ООН частка жителів планети у віці 60 років і старше підвищиться з 8,2 % у 1950 р. до 15 % у 2025 р., а в розвинутих країнах світу цей показник становитиме близько 30 % і в 2050 р. підвищиться до рівня 35—40 % (табл. 2). Означені вище зміни у демоекономічних характеристиках населення суттєво ускладнюють наповнення фондів соціального страхування та фінансування соціальних програм на суспільно прийнятному рівні, ставлять на порядок денний необхідність підвищення пенсійного віку, перегляду умов отримання тих чи інших допомог тощо.

Тож викладене та ціла низка інших факторів політичного, соціального характеру не можуть не продукувати змін у формах, методах, напрямках, масштабах соціального розвитку. З'являються нові та посилюються започатковані раніше тенденції розвитку соціальної сфери. В узагальненому вигляді останні є такими. До сучасних загальносвітових особливостей, тенденцій змін в інституті соціальної політики правомірно віднести, перш за все, розширення її суб'єктності. У виробленні, реалізації соціальної політики, крім держави, провідних соціальних сил — найманих працівників і роботодавців, дедалі більшу роль відіграють такі інститути громадянського суспільства, як політичні партії та об'єднання, інші громадські організації, міждержавні чи наддержавні організації.

Розширення суб'єктності у формуванні та реалізації соціальної політики — явище в цілому позитивне. Але потенціал такого розширення на практиці значною мірою нейтралізується через зниження ролі та впливовості одного з традиційних гравців на «полі» соціальної політики — професійних спілок.

Причини зменшення членства у профспілках різні, одні з них мають «наскрізний» характер і діють в усіх чи більшості країн світу, інші — мають специфічний характер, як наприклад, причини скорочення охоплення профспілковим рухом у країнах — колишніх республіках Радянського Союзу.

Таблиця 2

Чисельність населення у віці 60 років і старше, %

Країна	1990 р.	2010 р.	2030 р.	2050 р.
1	2	3	4	5
Західна Європа				
Австрія	20,2	22,2	32,9	37,2
Бельгія	20,7	24,0	32,4	34,1
Данія	20,2	22,4	30,2	29,9
Фінляндія	18,4	24,6	31,6	31,6
Франція	18,9	22,9	29,5	31,4
Німеччина	20,3	25,3	34,4	35,3
Греція	20,2	26,3	34,2	40,9
Ірландія	15,2	17,4	23,3	28,9
Італія	20,6	27,4	37,7	41,2
Нідерланди	17,8	22,6	33,4	34,5
Норвегія	19,4	22,5	29,6	30,5
Португалія	18,0	22,9	30,3	37,3
Іспанія	18,5	24,2	34,9	43,2
Швеція	22,9	26,6	30,3	33,4
Швейцарія	19,3	22,3	34,0	36,5
Об'єднане Королівство	20,8	23,5	30,0	31,3
Східна Європа				
Албанія	8,1	10,8	18,8	24,9
Білорусь	17,6	18,9	26,0	33,5
Болгарія	19,7	23,6	29,2	38,4
Чеська Республіка	16,9	22,9	30,9	40,9
Естонія	17,2	21,2	28,7	37,9
Угорщина	19,3	22,1	27,5	35,4
Латвія	17,9	21,8	28,1	35,7
Литва	16,2	20,3	27,7	35,1
Польща	14,8	18,3	26,0	33,4
Румунія	15,6	20,0	28,1	40,0
Росія	16,5	18,2	25,8	33,4
Україна	18,7	21,2	27,2	35,1

Джерело: United Nations Population Division. 1999. World population prospects: The 1998 Revision. New York; World Bank: Averting the old-age crisis: Policies to protect the old and promote growth. Washington, DC, Oxford University Press, 1994.

До причин «наскрізного» характеру слід віднести стійку тенденцію до підвищення якості життя, котра мала місце в більшості країн з розвинутою ринковою економікою після Другої світової війни. За цієї тенденції серед трудящих стала поширеною думка, що впорядкувати соціально-трудові відносини, досягти підвищення життєвого рівня можна як за участі, так і без участі в профспілковому русі. До того ж посилювався вплив політичних партій на формування загальної соціально-економічної політики, програмні положення діяльності яких є близькими до тих положень, принципів, що їх сповідують і профспілки.

Втрата профспілками значної кількості своїх членів пов'язана і з таким чинником, як зниження частки зайнятих в обробній та інших галузях промисловості, де присутність робітників і рівень їхнього членства у профспілках були традиційно значними. Перерозподіл зайнятих до інших галузей, де частка висококваліфікованих робітників і службовців є вищою, а схильність їх до вступу в професійні спілки — невисокою, врешті-решт призводить до зниження кількісних параметрів профспілкового руху. Особливо це стосується нових галузей економіки, що динамічно розвиваються в умовах прискорення темпів науково-технічного прогресу (інформатика, біотехнології тощо).

Зниження загального рівня юніонізації працівників є й наслідком дії такого чинника, як зростання абсолютних та відносних показників зайнятості у сфері послуг, де членство в профспілках традиційно є невисоким. Маємо врахувати й таку обставину: через значні відмінності в характері праці підприємств за видами діяльності створення профспілкових організацій тут є набагато складнішим, ніж, наприклад, в обробній промисловості.

Таким самим за наслідками є збільшення в структурі зайнятих молоді, жінок, осіб, що працюють неповний робочий час, мотивація яких щодо членства в профспілках є низькою.

Не можна не зважати і на такий чинник зниження членства у профспілках, як зміни в структурі, масштабах підприємств, зокрема, збільшення зайнятих на малих підприємствах, де, на відміну від великих і середніх підприємств, бажання та можливості організовуватися в профспілки є меншими. Маємо врахувати, що на малих підприємствах їхні засновники є здебільшого противниками створення організацій трудящих, а їхні можливості впливу на поведінку найманих працівників, контролю за їхніми діями — достатньо великі.

Поряд із згаданими чинниками на рівень членства у профспілках негативно можуть впливати й політико-правові заходи з боку органів законодавчої й виконавчої влади. Так, послаблення законодавства стосовно захисту прав профспілок, що мало місце у Великій Британії та Новій Зеландії, стало однією з причин зменшення кількості членства у профспілках цих країн. Реформа соціального страхування, проведена в Ізраїлі, що передбачала заборону профспілковій конфедерації надавати послуги в галузі охорони здоров'я, негайно призвела до різкого зменшення чисельності членів профспілок².

² ILO: World Labour Report. Cit. — P. 25.

Уряди деяких країн свідомо дотримуються політики обмежень розвитку профспілкового руху, маючи на меті активніше залучення іноземного капіталу, створення сприятливіших умов для розвитку підприємництва.

Труднощі в діяльності профспілок пов'язані також із запровадженням роботодавцями різного роду обмежень на діяльність профспілок і відсутністю належної реакції на це з боку органів державної влади. Про це свідчать численні скарги, що подаються до Міжнародної організації праці та розглядаються в Комітеті зі свободи об'єднань.

До виділених вище причин зменшення членства у профспілках потрібно додати й такі:

- невдала політика окремих профспілкових лідерів, їхні політичні амбіції, що не сприяють вирішенню основного завдання профспілок — повноцінного захисту інтересів найманих працівників. Відомі численні приклади, коли профспілкові лідери підривали авторитет профспілок через корупцію, патронаж з боку підприємців й урядових структур;
- загострення конкурентної боротьби на світових ринках, що посилює мотивацію роботодавців до зниження витрат виробництва, включаючи витрати на робочу силу. Одним з наслідків цього є посилення тиску на профспілки з метою отримання від них поступок на переговорах з питань оплати праці;
- збільшення чисельності «периферійної» робочої сили, що справляє негативний вплив на гарантії зайнятості та рівень заробітної плати постійних працівників і «відсікає» їх від профспілкового руху;
- підвищення рівня безробіття саме тих категорій трудящих, які були найбільше охоплені членством у профспілках;
- зростання мобільності капіталу, що дестабілізує колективно-договірну практику регулювання соціально-трудових відносин;
- посилення конкуренції, яка продукується глобалізацією світової економіки та спонукає роботодавців до перенесення виробництва в регіони з низькими витратами на робочу силу, що супроводжується ліквідацією робочих місць і підривом позицій профспілок;
- посилення тиску на ринки праці розвинутих країн через зростання масштабів еміграції робочої сили третіх країн та інтернаціоналізації виробництва.

Зростання обсягів дешевих імпортованих товарів, особливо з нових промислово розвинутих країн, призводить до втрати робочих місць, передусім низькокваліфікованих працівників, що також негативно впливає на позиції профспілок у країнах, де рівень юніонізації був традиційно високим.

Один з керівників міжнародного профспілкового руху так оцінює сучасні позиції профспілок: «Немає сумніву, що профспілки зазнали найважливіших втрат у результаті зрослої взаємозалежності економік національних держав. Лідери профспілок повсюди усвідомлюють, що наш рух зазнає негативного впливу від

наступу глобального масштабу та небаченої інтенсивності, від яких ми ще ніколи так не потерпали»³.

Через послаблення профспілок, які мають бути однією з трьох «опор» соціального діалогу й функціонування системи соціального партнерства, стала очевидною необхідність перегляду та розширення напрямів їхньої діяльності, використання і традиційних, і нових форм залучення трудящих до своїх лав.

Держава як гарант конституційних прав громадян, законодавець, посередник й активний учасник формування соціально-трудових відносин безперечно має бути зацікавлена у зміцненні позицій представницьких органів найманих працівників. Тож одним з основних завдань демократичної держави щодо формування громадянського суспільства і «соціалізації» економічного розвитку має бути законодавче та організаційне забезпечення розвитку представницьких органів найманих працівників, сприяння піднесенню їх ролі у формуванні й реалізації соціальної політики.

Наступна сучасна тенденція — це диверсифікація джерел фінансування соціальних програм та дедалі ширша участь у формуванні соціальних видатків роботодавців та найманих працівників. Наявні теоретичні дослідження та практика сьогодення доводять, що соціальна політика та практика її реалізації нині стають більш ліберальними, прагматичними та орієнтованими не стільки на підтримку економічно слабких верств та консервацію існуючих соціальних імперативів, скільки на створення передумов для підвищення мотиваційного потенціалу, мобільності, трудової продуктивної активності людських ресурсів.

Ще одна важлива тенденція, особливо характерна для соціально-трудової сфери, для інституту соціально-трудових відносин, — це децентралізація у найширшому її розумінні. Про стан децентралізації у сфері регулювання соціально-трудових відносин у Європі свідчать дані табл. 3.

Наступна тенденція у царині соціального розвитку — це інтенсивне зростання нерівності у розподілі доходів.

Зарубіжні фахівці у 2004 р. на замовлення Всесвітньої комісії із соціальних аспектів глобалізації завершили дослідження, яке передбачало узагальнення матеріалів понад 1200 статей та книжок, виданих останніми роками⁴ та присвячених впливу глобалізації на соціальний розвиток. Що стосується впливу глобалізації на розподіл доходів, то результати дослідження заперечують гіпотезу лауреата Нобелівської премії з економіки Саймона Кузнеця, який у середині 1950-х років доводив, що нерівність доходів спочатку збільшується в міру зростання середньодушового ВВП, досягає піку за середнього рівня доходів, а потім зменшується в промислово розвинених країнах. Згадане дослідження переконливо свідчить, що глобалізація посилила нерівність у доходах і усередині країн, і між ними.

³ International Labour Reviw. — 1997. — v.36. — № 4. — P. 540.

⁴ Автори дослідження Бернард Г. Гантер та Рольф Ван дер Хойвен.

Таблиця 3

Рівень централізації і координації переговорного процесу в країнах ОЕСР⁵

Країна	Показники централізації переговорного процесу			Показники координації переговорного процесу		
	1970-1974 рр.	1985-1989 рр.	1995-2000 рр.	1970-1974 рр.	1985-1989 рр.	1995-2000 рр.
Австралія	4	4	2	4	4	2
Великобританія	2	1	1	3	1	1
Німеччина	3	3	3	4	4	4
Данія	5	3	2	5	4	4
Іспанія	5	3,5	3	5	4	3
Італія	2	2	2	2	2	4
Канада	1	1	1	1	1	1
Республіка Корея	1	1	1	1	1	1
Нідерланди	3	3	3	3	4	4
Нова Зеландія	3	3	1	4	4	1
Норвегія	4,5	4,5	4,5	4,5	5	5
США	1	1	1	1	1	1
Фінляндія	5	5	5	5	5	5
Франція	2	2	2	2	2	2
Швеція	5	3	3	4	3	3
Японія	1	1	1	4	4	4

Примітка. Укладання договорів і координація переговорного процесу відбуваються переважно на рівні: 1 — окремої компанії; 2 — як на рівні окремої компанії, так і на рівні галузі; 3 — переважно на рівні окремої галузі; 4 — переважно на рівні окремої галузі, але деякі пункти є предметом загальнонаціональних колдоговорів; 5 — переважно на загальнонаціональному рівні.

Доцільно послатися ще на одне дослідження, яке було проведено зарубіжними вченими Корнія та Кийські. Воно побудовано на даних за останні 20 років в 73 країнах, на які припадає більше ніж 4/5 світового населення і ВВП. Наведемо загальні висновки. За останні 20 років нерівність у доходах посилилася у 2/3 цих країн. У дослідженні підкреслюється, що традиційні причини нерівності не здатні пояснити різко зростаюче розшарування за рівнем доходу. Автори наголошують, що зазначена тенденція пов'язана швидше не зі зрушеннями в упровадженні нових інформаційних технологій, а з послабленням **внутрішнього регулювання і зовнішньою лібералізацією**⁶.

⁵ ОЕСД Employment Outlook 2004. Paris. 2004.

⁶ Международный обзор труда. — М., 2006. — Т. 143. — № 1—2. — С.20.

Сталою є й тенденція до розшарування і на внутрідержавному рівні країн. Наведемо приклад щодо відмінностей у рівнях заробітної плати (табл. 4), а також дані щодо співвідношення заробітної плати топ-менеджерів та працівників, що одержують заробітну плату на рівні мінімальної на прикладі США (табл. 5).

Таблиця 4

Співвідношення у рівнях заробітної плати країн Європейського Союзу, разів ⁷

	Співвідношення
Відмінності у рівнях заробітної плати найманих працівників на початку XXI ст.	
а) Бельгія і країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Угорщина)	7:1
б) Бельгія і Португалія	4:1

Таблиця 5

Співвідношення заробітної плати топ-менеджерів та працівників, що одержують заробітну плату на рівні мінімальної (на прикладі США)

Роки	Перевищення заробітної плати топ-менеджерів порівняно з працівниками, які одержують мінімальну заробітну плату, разів
1965	51,0
1978	78,0
1992	319,0
1999	649,0
2000	815,0
2003	821,0

Джерело: <http://www.washprofile.org/ru/node/5384>

Реакцію населення на зростаюче розшарування у рівнях заробітної плати демонструють дані табл. 6 та 7.

⁷ Konings, J. Are Wage Costs Differentials Driving Delocalisation? // LICOS Centre, 2003.

Таблиця 6

Сприйняття нерівності в країні як «надто великої», 1999 р. або інший останній рік,
за яким є дані⁸

Країна	Погоджуюсь, %	Не погоджуюсь, %	Середній код, %	Країна	Погоджуюсь, %	Не погоджуюсь, %	Середній код, %
Австралія	70,9	12,0	2,24	Норвегія	72,5	13,8	2,21
Австрія	86,2	4,7	1,78	Польща	89,1	4,7	1,70
Болгарія	96,8	1,7	1,22	Португалія	96,0	2,3	1,25
Бразилія	95,5	3,1	1,23	Рос. Федерація	95,5	2,3	1,28
Великобританія	82,4	6,0	1,93	Пів. Ірландія	69,5	9,1	2,23
Угорщина	93,1	3,5	1,44	Словакія	93,7	1,8	1,35
Німеччина, Сх.	93,6	6,4	1,63	Словенія	91,0	4,2	1,64
Німеччина, Зах.	75,7	10,0	2,15	США	66,2	12,4	2,24
Ізраїль	89,8	6,2	1,63	Філіппіни	65,3	17,8	2,34
Іспанія	89,3	3,3	1,78	Франція	87,4	5,2	1,56
Італія (1992)	89,2	3,9	1,62	Чеська Респ.	87,8	6,3	1,60
Канада	70,6	13,8	2,18	Чилі	92,2	4,5	1,70
Кіпр	65,6	12,6	2,35	Швейцарія (1987)	67,5	11,8	2,27
Латвія	96,7	1,5	1,48	Швеція	71,1	10,8	2,13
Нідерланди (1987)	76,3	11,4	2,38	Японія	69,1	12,5	2,10
Н. Зеландія	73,2	13,4	2,12	У середньому:	82,1	7,7	1,85

Примітка: Респондентам пропонували відповісти на запитання: “Чи є відмінності у доходах у країні надто великими?” Варіанти відповідей могли бути такими: “рішуче погоджуюсь” (1); “погоджуюсь” (2); “не погоджуюсь і не заперечую” (3); “не погоджуюсь” (4); “рішуче не погоджуюсь” (5). Перша і друга відповідь розглядалися як “погоджуюсь”, четверта і п’ята — як “не погоджуюсь”. Середній код — це середнє арифметичне значення відповідей у цій країні.

Завершуючи розгляд означеної раніше тенденції зростання нерівномірності у розподілі доходів, ще раз наголосимо на такому. Неупереджений аналіз переконливо свідчить, що розподіл доходів у ХХ ст. був нерівномірним та погіршився. Згідно з даними Міжнародного валютного фонду (МВФ) світовий коефіцієнт Джині підвищився з 0,40 в 1900 р. до 0,48 у 2000 р. Незаперечними є й такі дані. Нерівність у світі істотно зросла в період з 1820 по 1910 рр., залишалась стабільною з 1910 по 1960 рр. і знову посилилася з 1960 р. На рубежі двох тисячоліть нерівність стала, як ніколи раніше, і більш масштабною, і більш глибокою.

⁸ Международный обзор труда. — Т. 143. — № 1—2, 2004. — М., 2006. — С. 52.

Таблиця 7

Сприйняття нерівності між країнами як «надто великої»⁹

Країна	Погоджуюсь, %	Не погоджуюсь, %	Середній код, %
Австралія	83,9	4,1	1,98
Австрія	92,3	2,0	1,70
Болгарія	97,2	1,4	1,25
Бразилія	95,6	3,0	1,28
Великобританія	82,4	2,7	1,96
Угорщина	94,2	1,7	1,54
Німеччина, Сх.	94,6	1,8	1,67
Німеччина, Зах.	90,8	2,0	1,79
Ізраїль	90,6	3,7	1,66
Іспанія	94,1	2,1	1,69
Канада	82,3	6,1	1,89
Кіпр	93,6	1,2	1,78
Латвія	89,2	2,2	1,74
Н. Зеландія	83,0	4,5	1,92
Норвегія	90,5	2,3	1,70
Польща	91,6	1,4	1,74
Португалія	94,9	1,6	1,26
Рос. Федерація	93,1	2,7	1,46
Словачія	96,2	0,5	1,33
Словенія	93,7	2,0	1,74
США	65,3	7,2	2,22
Філіппіни	74,3	9,3	2,14
Франція	91,4	2,4	1,44
Чеська Респ.	92,7	1,9	1,52
Чілі	93,3	3,3	1,73
Швеція	82,8	2,8	1,84
У середньому:	89,3	2,9	1,69

Примітка: Варіанти відповідей див. у табл. 6.

Ще одна тенденція у сфері соціального розвитку, що є характерною на рубежі двох тисячоліть, — це трансформація сформованої в попередні роки так званої культури солідарності, яка визнає, вносить, робить легітимними, суспільно доцільними перерозподільну діяльність держави, закладає підґрунтя солідарності

⁹ Там само. — С. 65.

поколінь. За висновками багатьох фахівців, в умовах лібералізації економічних відносин, глобальних змін у поведінці економічних інститутів відбувається ерозія «культури солідарності». Натомість набирають силу тенденції, в основу яких покладено «індивідуалізацію» в найширшому її розумінні. Індивідуалізація означає, що окремі індивіди, суб'єкти економічних відносин намагаються вийти з усталеного соціального і територіального середовища та самостійно визначати свій життєвий шлях і власний стиль життя. Зростаюча соціальна і просторова мобільність людей та усвідомлення того, що вони самі є «архітекторами» свого життя, виключають виконання багатьох соціальних зобов'язань. Дедалі меншою стає схильність виконувати зобов'язання як стосовно близьких, рідних, оточення, так і стосовно системи державного соціального страхування.

Розглядаючи загальносвітові тенденції у сфері соціальної політики, не можемо не акцентувати увагу й на такому. Нині у світі реально існують різноманітні моделі, варіанти побудови соціальної політики та соціального розвитку. Вони мають відмінності за різними ознаками: масштабами участі держави у розробленні та реалізації соціальних програм, джерелами фінансування та структурою соціальних витрат; структурою категорій населення, які підпадають під дію тієї чи іншої соціальної програми; формами соціального захисту; характером управління соціальним розвитком тощо. Утім у наукових публікаціях традиційно виокремлюють дві — три моделі соціальної політики та соціального розвитку, описують їхні характерні, типові риси та засади побудови, що розглядаються як усталені.

Вважаємо, наукова і прикладна значущість таких обґрунтувань є малопродуктивною з огляду на таке. По-перше, зведення всього розмаїття соціального розвитку, що реально існує на практиці, до кількох моделей видається штучним. Мозаїка сучасного світу у сфері соціального розвитку є надзвичайно барвистою. Можна стверджувати, що практично кожна країна має свої особливості соціального устрою та соціального розвитку. Багато країн за останні роки запровадили чимало соціальних новацій та ведуть активний пошук своєї моделі соціального розвитку, яка урахувала б національні особливості, традиції та реалії глобалізації світової і національних економік (Японія, Індія, Китай, Чилі, Ізраїль, Бразилія). По-друге, національні моделі розбудови соціальної політики, зберігаючи свої особливості, за багатьма рисами та тенденціями розвитку тяжіють до уніфікації.

Отже, під впливом факторів, розглянутих раніше, соціальна політика у світовому її вимірі, з одного боку, має тенденцію до уніфікації форм та напрямів, поширення більш тотожного розуміння її ролі, місця, а з другого — зростає розмаїття національних особливостей щодо механізмів розв'язання конкретних соціальних завдань. Тобто у світі, що глобалізується, відбувається певне “розмивання” усталених моделей соціальної політики, зростає рівень “регіоналізації” останньої.

Наступна тенденція та її оцінка, яка має принципово важливе значення для характеристики сучасної соціальної політики та практики її реалізації, — це характеристика рівня та динаміки витрат соціального характеру. Передусім підкреслимо, що загальносвітовою тенденцією є збереження обсягів соціальних видатків якщо й не в усіх, то в більшості країн. Також слід зазначити, що поширена думка щодо існуючого у світовій практиці на рубежі двох тисячоліть скорочення загальних соціальних витрат не має статистичного підтвердження. Наведемо дані щодо динаміки соціальних видатків протягом 1990-х років на прикладі європейських країн (табл. 8).

Таблиця 8

Витрати соціального характеру в країнах ЄС, % ВВП

Країна	1990 р.	1993 р.	1996 р.	1997 р.
1	2	3	4	5
Бельгія	26,7	29,4	28,8	28,5
Данія	29,7	33,0	32,5	31,4
Німеччина	25,4	29,1	30,6	29,9
Греція	23,2	22,3	23,1	23,6
Іспанія	19,9	24,0	21,9	21,4
Франція	27,7	31,0	31,0	30,8
Ірландія	19,1	20,7	18,5	17,5
Італія	24,1	26,0	25,3	25,9
Люксембург	22,6	24,5	25,2	24,8
Нідерланди	32,5	33,6	30,8	30,3
Австрія	26,7	29,0	29,6	28,8
Португалія	15,6	21,0	21,6	22,5
Фінляндія	25,5	35,3	32,3	29,9
Швеція	33,1	38,6	34,6	33,7
Великобританія	23,2	28,9	27,7	26,8
ЄС - 15	25,4	29,0	28,7	28,2

Приблизно такою самою є тенденція щодо витрат соціального характеру в країнах ЄС після 2000 року. Інша річ, що змінюється структура соціальних витрат, відбувається диверсифікація джерел фінансування соціальних програм та все більше відчувається дефіцит соціальних видатків в умовах поширення соціальних ризиків.

Не мають статистичного підтвердження й твердження щодо згорання соціальних програм за час правління Маргарет Тетчер, які широко й “успішно” експлуатуються, коли треба виправдати заходи щодо десоціалізації політики владних структур, і перманентно з’являються в різних країнах, зокрема в Україні¹⁰. Маємо підкреслити, що загальні витрати на соціальні потреби у Великобританії за Маргарет Тетчер зросли з 20,5 % у ВВП в 1980 р. до 27,3 % у 1993 р.¹¹

За останні два десятиліття у більшості країн ЄС, а також у США та Японії частка витрат на соціальні потреби у ВВП виявила тенденцію до зростання або, принаймні, на мала ніяких значних зрушень у бік зменшення.

Ще одна тенденція у царині соціального розвитку — це зниження рівня доступності населення до конкретних різновидів соціального захисту через ускладнення умов надання тих чи інших соціальних допомог. І це стосується практично

¹⁰ Труд за рубежом. — М., 2000. — № 3. — С. 89.

¹¹ European Commission. — Р. 61.

усіх країн, звичайно більшою мірою тих, які належать до країн, що розвиваються, або з перехідною економікою. Це все більше стосується і найбільш розвинутих країн, структура економіки яких є неоднорідною за ознаками конкурентоспроможності, стійкості соціально-економічного розвитку, а отже, окремі сегменти економіки розвинутих країн потерпають від лібералізації економічних відносин та зростаючої конкуренції в різноманітних її формах.

Міжнародні організації та фахівці, які досліджують соціальну проблематику, майже одностайні в тому, що соціальний захист у світовому його вимірі стає все більш малодоступним. Про це свідчать, зокрема, такі дані. У 2001 році лише 39% безробітних американців мали доступ до отримання допомоги по безробіттю, тоді як у 1986 році таку допомогу отримували 70% безробітних¹².

Отже, усе викладене дає підстави для висновку, що за нинішніх умов на «полі» соціальної політики відбуваються багатовекторні та багатопланові зміни. «Вмонтувати» ці зміни в певні однозначні, «жорсткі» межі надзвичайно складно. Практично кожна країна, образно кажучи, має своє «поле» соціальної політики та свої «правила гри». Тому можна говорити лише про тенденції, домінантні прагнення, узагальнені траєкторії подій, а не про факт, що стався та остаточно утвердився. Опрацьовуючи національну модель соціальної політики, прогнозуючи соціальне майбуття, маємо повною мірою враховувати здобутки та втрати спільноти у царині соціального розвитку.

Надзвичайно важливим є й те, що нам конче треба подолати, унеможливити відтворення міфів у сфері соціальної політики, які так поширені в суспільстві і які не в останню чергу продукуються саме науковцями.

Міф 1. Природа соціальної політики пов'язана передусім з тим, що суспільство складається з економічно сильних і економічно слабких індивідів (домогосподарств), а інститутом, який має підтримувати слабких, створювати умови для реалізації принципу соціальної справедливості якраз і є соціальна політика. Таке трактування природи соціальної політики є звуженим, неповним і таким, що шкодить практичній реалізації соціальної політики. Врешті-решт, це призводить до отождолення соціальної політики із соціальним захистом або соціальним забезпеченням. Насправді соціальна політика стосується всього соціуму. На полі соціальної політики перебувають і економічно сильні, і економічно слабкі.

Сучасна соціальна політика — це продукт розвитку людської цивілізації, це інститут, що створює передумови задля того, щоб кожен індивід вирішував наявні соціальні проблеми не самотужки, а за допомогою потенціалу держави, підприємницьких структур, інших суб'єктів громадянського суспільства.

Варто акцентувати увагу й на такому незаперечному факті: соціальна політика у нинішньому її розумінні — це не тільки і не стільки соціальний захист, соціальне забезпечення, скільки закладання підвалин соціального виміру, соціального розвитку. Головно, на що суспільство має чекати від реалізації соціальної політики, це досягнення соціальних стандартів людського розвитку через розвиток освіти, охорони здоров'я, культури, інших складових соціально-трудової сфери.

Міф 2. Умови глобалізації знижують роль держави у виробленні та здійсненні соціальної політики, яка має перейти у відання інших інститутів громадянського суспільства.

¹² Noreena Hertz. The silent takeover. UK, Arrow Book, 2002. — P.58.

Частиною цього міфу є твердження, що в провідних країнах світу знижується роль держави в реалізації соціальної політики, згортається діапазон «соціалізації» та домінують суто «захисні» важелі соціальної політики. Насправді реальністю для більшості країн Заходу є масштабність, розширення та ускладнення функцій держави в соціально-трудої сфері, що відбувається під впливом процесів глобалізації, а не зниження ролі національної держави саме в цій сфері. Великим перебільшенням є твердження про крах моделей соціальної держави під тиском глобалізації та інших викликів сьогодення. Не мають практичного підтвердження ідеї «дешевої», «малої» держави, мінімального її втручання у соціально-економічне буття.

Міф 3. Державний бюджет України є надмірно соціальним.

По-перше, український бюджет в найближчій перспективі не буде соціальним, оскільки його фінансові можливості такі, що унеможливають гідне розв'язання наявних соціальних проблем та власне «соціалізацію» економічних відносин на рівні європейських вимог.

По-друге, маємо виходити з того засновку, що будь-який бюджет за своєю суттю, призначенням має бути якщо не цілком, то здебільшого соціальним, оскільки такою є його природа. Суспільство, його суб'єкти свідомо відраховують частку своїх зароблених доходів для усупільненого, централізованого розв'язання нагальних соціальних проблем через інститут місцевих і державного бюджетів.

Міф 4. Соціальна політика є і має бути похідною від економічної політики.

Необхідно наполегливо переконувати тих, хто претендує на роль еліти, що соціальна політика — це не допомога слабким, збожілим, малозабезпеченим, а це інститут, що має інші цілі та інше походження, про що вже йшлося. Вкрай потрібно бодай зародити усвідомлення, що соціальна сфера — це не суцільні витрати, а інститут, що формує передумови стабільності, стійкості та потенційного економічного зростання. Конче треба закласти нову парадигму формування планів, національних програм економічного розвитку. Параметри останніх мають задаватися соціальними стандартами, соціальними пріоритетами, соціальними параметрами. Тонни, метри, кілометри, обсяги видобування тощо мають бути за структурою, якістю, кількістю такими і тільки такими, як це впливає із соціальних потреб суспільства, його соціальних параметрів розвитку.

Які з тенденцій, що розглядалися раніше, є неминучими та об'єктивними? Які з цих тенденцій є результатом помилкової соціально-економічної політики? Які уроки маємо винести з цього аналізу задля цивілізованого формування української моделі соціальної політики? Чи не є окреслені нині тенденції початком «довгої хвилі» соціальної деградації?

Чи не є ці тенденції поверненням до капіталізму у форматі, що був наприкінці XIX ст. в окремо взятій країні, а тепер відтворився у світовому масштабі, або це феномен іншого походження, іншої природи?

Чи має рацію президент Центру європейських досліджень при Гарвардському університеті С. Гофман, який зазначає: «Можливо, ми перебуваємо в ситуації європейського національного капіталізму XIX століття, до того як держави почали його регулювати й усвідомлювати, що навіть стурбований прибутками капіталіст має часом опікуватися своїми працівниками, забезпечувати їм прийнятний рівень заробітної плати. Нічого подібного у глобальному вимірі поки що немає»¹³?

¹³ Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 3. — С. 77.

Не відповівши на ці запитання, як і на низку інших, що з ними корелюють, вельми проблематично сформулювати сучасні принципи та засади розбудови національної моделі соціального розвитку. Автор у наступних публікаціях має намір викласти своє бачення щодо розв'язання на практиці нагальних проблем у сфері соціального розвитку України. Запрошую своїх колег-науковців узяти активну участь в обговоренні питань, порушених у цій статті.

І останнє: наша країна з огляду на стан економіки, незавершеність розбудови громадянського суспільства перебуває в ролі того, хто наздоганяє, утім відомо, що той, хто наздоганяє, має й переваги, оскільки є можливість не повторювати помилок, що їх припустилися до цього часу інші, акумулювати кращий досвід та досягти прориву на «ниві» національного соціального розвитку. Отож, треба скористатися бодай перевагами того, хто наздоганяє.

Джерела

1. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальний сталий розвиток: Монографія. — К.: КНЕУ, 2006. — 488 с (рос. мовою).
2. Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія/ І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колот, О.Ф. Новікова та ін.; За ред. І.Ф. Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. — К.: КНЕУ, 2006. — 292 с.
3. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи/ С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Кученко та ін. За заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. — 2-ге вид. доповн. і переробл. — Черкаси: Брама-Україна, 2006. — 620 с.
4. Социальная функция государства в экономике XXI века: Доклады и выступления. Материалы конференции. Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 21 ноября 2007г. /Под ред. профессоров Ахинова Г.А., Елизарова В.В., Жильцова Е.Н., Колосовой Р.П. — М.: МАКС Пресс, 2007. — 660 с.

Аннотация. Рассматриваются тенденции развития социальной политики в странах мира, в том числе в Украине под влиянием процессов глобализации. Акцентируется внимание на достижения и негативные аспекты либерализации экономических отношений.

Summary. The author examined the tendencies of social policy's development in world countries, including Ukraine, affected by the globalization progress. It was accentuated the progress and negative aspects of liberalization of economic relations.

Стаття надійшла до редакції журналу 28 березня 2008 р.

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

*Л.Г. Ткаченко,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Соціальне страхування в умовах ринкової економіки — один з основних елементів соціального захисту населення. Вітчизняна система соціального страхування вже пройшла початковий етап формування і має певні здобутки як щодо створення організаційних структур, зміцнення фінансової бази, так і стосовно якості соціальних послуг. Водночас є ще багато нерозв'язаних проблем: незадовільні темпи пенсійної реформи, відсутність просування на шляху до запровадження обов'язкового медичного страхування, недосконала система адміністрування та бюджетування.

Стан розробки проблеми. Науковому обґрунтуванню ідеології та принципів розбудови вітчизняної системи соціального страхування присвячені роботи Е.Лібанової, О.Макарової, О.Мартякової, В.Онiкiєнка, В.Новікова, О.Палій, У.Садової, Л.Семів, публікації фахівців НДІ праці і зайнятості, Міністерства праці та соціальної політики України, фондів державного соціального страхування. Нині особливої уваги потребує дослідження впливу системи соціального страхування на мотивацію економічної активності населення, визначення найнеобхідніших і найперспективніших напрямів її розвитку.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету обґрунтувати напрями та механізми удосконалення вітчизняної системи соціального страхування, спрямовані на гармонізацію потреб соціального та економічного розвитку України, та сформулювати пропозиції щодо найактуальніших питань політики у сфері пенсійного страхування (зокрема накопичувальних пенсійних схем), обов'язкового медичного страхування, удосконалення адміністрування та бюджетування.

Виклад основного матеріалу. Розвиток пенсійного страхування. Демографічні перспективи та мінливе економічне середовище дають підстави стверджувати, що пенсійна реформа — не одноразовий захід, а безперервний процес, який ніколи не втрачає актуальності [1]. Пенсійна реформа в Україні орієнтована на створення тривірневої пенсійної системи: суттєве реформування солідарної

системи (перший рівень) і створення накопичувальної складової, що, у свою чергу, включає загальнообов'язкове державне страхування (другий рівень) та недержавне пенсійне забезпечення (третій рівень). Водночас пенсійна реформа має розвиватися ще принаймні у двох напрямках: упорядкування державного пенсійного забезпечення (тобто додаткових державних пенсійних зобов'язань щодо певних категорій, груп населення) та розширення неформального (четвертого) рівня пенсійного забезпечення, який включає фінансову та нефінансову підтримку людей похилого віку та інших громадян, які втратили працездатність, у межах родини або громади [2].

Упорядкування державного пенсійного забезпечення. Видатки Державного бюджету на різноманітні пенсійні програми в Україні доволі високі — у 2008 р. за цією статтею передбачені асигнування в розмірі 33,7 млрд. грн., що становить майже чверть усіх доходів Пенсійного фонду [3]. Проте головну проблему становить навіть не великий обсяг пенсійних видатків державного бюджету, а обґрунтованість напрямів їх використання. Поряд з беззаперечними преференціями для таких категорій пенсіонерів, як ветерани війни та праці, громадяни, що мають особливі заслуги перед Україною, постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, донори, жертви політичних репресій, мешканці гірських населених пунктів, деякі з цих програм створюють нерівні умови призначення пенсій. Особливий порядок обчислення розміру пенсій, встановлений спеціальними законами для представників окремих професій та посад (державних службовців, депутатів, суддів, науковців, деяких інших), зумовлює значно вищий їх розмір і вищі темпи зростання, ніж пенсій, призначених на загальних підставах. Фактично, основним чинником диференціації пенсій нині є закони, за якими вони призначаються. При цьому слід звернути увагу, що надбавки чи підвищення пенсій, встановлені окремими законами компенсаційного характеру, передбачають значно нижчий розмір пенсійних виплат, ніж у пенсій за професійними ознаками.

Державне пенсійне забезпечення має бути організоване таким чином, щоб, з одного боку, не відігравати дестимулюючої ролі щодо активної участі населення у пенсійному страхуванні, не породжувати утриманських настроїв, з другого — не створювати необґрунтованої чи надмірної диференціації непрацездатного населення за рівнем доходів. У зв'язку з цим першочерговим заходом з упорядкування державного пенсійного забезпечення слід вважати уніфікацію порядку призначення пенсій для всіх категорій працівників, незалежно від виду діяльності та професії. Більш високі розміри пенсії за рахунок коштів Державного бюджету можуть призначатися лише у вигляді надбавок чи підвищень пропорційно до чинних соціальних стандартів. При цьому мають бути встановлені чіткі співвідношення між розмірами додаткових пенсійних виплат відповідно до соціальної значущості та внеску конкретної категорії пенсіонерів.

Ще одним важливим напрямом є забезпечення фінансування державних пенсійних зобов'язань, невласливих страховій системі, у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету (це стосується і всіх інших видів обов'язкового соціального страхування). Транзитна функція Пенсійного фонду щодо невласливих видатків робить його заложником фінансової спроможності Дер-

жавного бюджету і постійно становитиме загрозу для цільового використання страхових коштів (особливо за наявності профіциту пенсійної системи). Для послаблення фінансової взаємозалежності та розмежування (точніше сказати — дистанціювання) коштів пенсійного страхування та державного бюджету виплати, по яких зобов'язання несе держава, можуть бути перенесені до існуючих установ державного соціального забезпечення (наприклад, державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, довічні пенсії та надбавки й підвищення до пенсії громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи тощо) або до новостворених спеціалізованих страхових установ (наприклад, професійні чи корпоративні пенсійні фонди тощо). Можливість одержання пенсійної чи іншої виплати у двох інстанціях є необхідним елементом диверсифікації джерел доходів. Для Пенсійного фонду такий розподіл функцій означатиме істотне полегшення організаційно-технічної роботи, адже нині його працівники значну частину часу та зусиль витрачають на обрахунки невластивих для страхової системи видатків. Для суспільства загалом принципово важливо, щоб відповідальність за виконання страхових і державних пенсійних зобов'язань була якомога чіткіше розподілена.

Посилення принципів солідарності у пенсійній системі. Головним елементом пенсійної системи і основним джерелом грошових доходів пенсіонерів в Україні є і ще тривалий час залишатиметься солідарна система. Відповідно до Закону України “Про державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України” з метою підвищення основного розміру пенсій проведено перерахунок з 1 січня 2008 р. пенсій, призначених до 2006 р., з урахуванням показника середньої заробітної плати, що застосовується для обчислення пенсій, за 2006 р. (928,81 грн.). Окрім того, величину оцінки одного року страхового стажу за період участі тільки у солідарній системі збільшено з 1% до 1,35% (до 1 жовтня поточного року дорівнює 1,2%), за період участі у солідарній та накопичувальній системах — з 0,8% до 1,08%. За даними Пенсійного фонду України, за новими параметрами проведено перерахунки пенсій понад 13,1 млн. пенсіонерів. Середній розмір пенсійної виплати після перерахунку у січні становив 749,39 грн., що на 158,61 грн., або 26,8% вище, ніж у грудні 2007 р. (590,78 грн.). На кінець 2008 р. планується досягти середнього розміру пенсійної виплати на рівні 808 грн.

Проте фінансові та соціальні наслідки цих змін доволі неоднозначні. По-перше, введення додаткового коефіцієнта для збільшення величини оцінки одного року стажу призводить до гіперболізації впливу тривалості стажу на розмір призначеної пенсії, адже і нині він враховується двічі — спочатку при обчисленні основного розміру пенсії за формулою статті 27 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, а потім — при підвищенні розміру пенсії за понаднормовий стаж за статтею 28.

По-друге, вплив одноразової актуалізації на базі нового показника заробітної плати дуже швидко зникне, якщо основний розмір пенсій у подальшому не індексуватиметься, вже за два — три роки він знову стане нижчим за мінімальний розмір, тобто досягнута диференціація знівелюється. Постійна необхідність

„підтягування” основного розміру пенсії до прожиткового мінімуму ставить під сумнів страхові пенсійні права переважної більшості пенсіонерів, перетворюючи їх на одержувачів соціальної допомоги, а не повноправних учасників пенсійного страхування, які одержують зароблену пенсію.

По-третє, найбільші зиски від такого перерахунку одержали 10–15% пенсіонерів, які й раніше мали порівняно високий розмір пенсій, а найбідніші майже нічого не одержали. Розподіл пенсіонерів за основним розміром пенсій залежно від тривалості понаднормового стажу свідчить про те, що пенсіонери з найбільшою тривалістю стажу, як правило, мають і найвищі коефіцієнти заробітків (індивідуальні показники заробітків у пенсіонерів, які мають понаднормовий стаж більше 30 років, у 3–4 рази вищі за середній рівень). В даному випадку слід мати на увазі, що солідарна система передбачає солідарність не лише між поколіннями працюючих та пенсіонерів, а й між самими пенсіонерами. Виплата високих пенсій незначній кількості пенсіонерів на тлі загального низького їх розміру не може вважатися нормальним явищем для солідарної системи. Потрібно наголосити, що диференціація розмірів пенсій не повинна бути самоціллю, головне завдання пенсійного забезпечення — гідний рівень життя непрацездатних громадян.

Ліквідація пільгових дострокових пенсій. Збереження розгалуженої системи пенсійних пільг, успадкованої від радянських часів, є одним з головних чинників, що здійснює дестимулюючий вплив на економічну активність населення України.

Насамперед слід зазначити, що право виходу на пенсію раніше встановленого віку не може вважатися адекватною компенсацією за працю у шкідливих умовах чи особливий характер роботи. Для кожної окремої людини і для суспільства загалом набагато важливіше (і, зрештою, вигідніше) запобігти втратам здоров'я через несприятливі умови на робочому місці, зберегти і подовжити тривалість активного періоду життя. Натомість можливість раніше вийти на пенсію може бути навіть стимулюючим чинником для зайнятості в згаданих умовах. При цьому роботодавцеві часто буває дешевше сплачувати внески чи компенсацію на виплату дострокової пенсії, ніж поліпшувати умови праці. Окремо слід наголосити на проблемі своєчасності проведення атестації робочих місць та об'єктивності її результатів.

Тим паче пільгові умови виходу на пенсію не повинні застосовуватися як компенсація за низький розмір заробітної плати, оскільки менший страховий стаж разом з низьким коефіцієнтом заробітку фактично консервують бідність даної категорії пенсіонерів.

Необхідно також вирізняти професійну придатність, тобто здатність виконувати певні види робіт, обіймати певні посади, і працездатність як здатність займатися економічною діяльністю загалом. Якщо працівник з віком втрачає професійну придатність, це не обов'язково означає повну втрату працездатності — його залишкова працездатність дає змогу виконувати інші трудові обов'язки чи функції.

На нашу думку, доцільніше на законодавчому рівні обмежити тривалість періоду роботи у шкідливих чи особливих умовах терміном, припустимим з огляду на

збереження здоров'я, — подібні норми були прийняті в більшості європейських країн постсоціалістичного простору.

Посилений розвиток накопичувальної пенсійної системи. Накопичувальній складовій (як обов'язковій, так і добровільній) нині надається особлива увага, оскільки солідарна пенсійна система, основним принципом якої є утримування контингентів пенсіонерів наступними поколіннями працюючих, може бути надійною і ефективною лише за умови розширеного відтворення поколінь працівників. Отже, головним чинником поширення накопичувальних пенсійних систем є, насамперед, демографічні тенденції, пов'язані з подальшим старінням населення та зростанням демографічного навантаження на населення працездатного віку. При цьому рівень ефективності і будова пенсійних систем, їхні конкретні характеристики визначаються переважно економічною моделлю, зокрема, організацією ринку праці, наявністю традицій соціального діалогу тощо.

Для України, що має один з найнижчих у світі рівнів народжуваності, питання запровадження другого рівня пенсійної системи набуває особливого пріоритету. Вже нині кількість пенсіонерів в Україні становить майже 14 млн. осіб, або 30% всього населення. Затверджений на 2008 р. бюджет Пенсійного фонду (з урахуванням коштів Державного бюджету) передбачає видатки в розмірі 141,2 млрд. грн. — 15,3% очікуваного ВВП [3]. Вже у найближчій перспективі процес старіння населення України набуде швидких темпів: за прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, рівень старіння сягне у 2050 р. (залежно від варіанта прогнозу) 32–37%, демографічне навантаження — 700–800 осіб пенсійного віку на 1000 населення працездатного віку [4].

У зв'язку із запланованим запровадженням обов'язкового накопичувального пенсійного страхування принципового значення набуває питання щодо межі пенсійного віку та необхідної тривалості стажу. Оскільки тривалість періоду накопичення та інвестування внесків відіграє дуже велику роль у формуванні пенсійних активів, гідний розмір пенсії неможливо заробити за короткий термін. Європейський стандарт пенсійного віку — 65 років для жінок і чоловіків, необхідного страхового стажу — 30–40 років [5].

Низька межа пенсійного віку та коротка тривалість необхідного страхового стажу для одержання повного мінімального розміру пенсії за віком (відповідно, 55 і 20 років для жінок, 60 і 25 років — для чоловіків) і нині є однією з причин низького рівня та зрівнялівки у розмірах пенсійних виплат в Україні. Особливо несправедливою є 5-річна відмінність цих нормативів для жінок і чоловіків: фактично жінки набувають права виходу на пенсію та одержання мінімального розміру пенсії (який є однаковим незалежно від статі) за значно меншого трудового внеску. У зв'язку з цим слід зауважити, що нині в Україні не існує об'єктивних фізіологічних, економічних чи соціальних підстав для утримання нижчої межі пенсійного віку для жінок. Очікувана тривалість життя при народженні у жінок майже на 12 років вища, ніж у чоловіків, а внаслідок більш раннього виходу на пенсію тривалість пенсійного періоду життя у жінок вдвічі довша. При цьому середня заробітна плата жінок становить близько 72% заробітку чоловіків. Тобто встановлення єдиного пенсійного віку потрібне не стільки для подолання

дефіциту пенсійної системи чи зменшення навантаження на платників внесків, скільки для забезпечення рівності трудових і пенсійних прав громадян незалежно від статі.

Водночас слід застерегти від очікувань, що обов'язкова накопичувальна пенсійна система може забезпечити значне підвищення розмірів пенсій. Не варто забувати, що другий рівень створюється не додатково, а на часткову заміну солідарної системи. Зміна механізму фінансування пенсійних виплат за рахунок їх накопичення та інвестування дасть змогу майбутнім малочисельним поколінням працюючих сплачувати менші (або принаймні не більші, ніж сучасні) розміри внесків до солідарної системи. Але навряд чи загальний коефіцієнт заміщення з дворівневої системи буде істотно вищим, ніж мав би бути з однорівневої (звісно, це залежить від вибору інструментів інвестування та реального інвестиційного прибутку).

Підготовка до запровадження медичного соціального страхування. Обов'язкове медичне страхування є одним із способів організації системи охорони здоров'я. На цьому потрібно наголосити, оскільки в Україні його запровадження пов'язується переважно з необхідністю розширення обсягів фінансування галузі, тоді як питання її адміністративно-організаційної реформи практично не розглядається. Проте страхова медицина несумісна з існуючою системою організації охорони здоров'я, яка зберегла практично всі риси радянського візця.

Державні видатки на охорону здоров'я в Україні становлять 3,7% ВВП. За оцінками експертів, ще майже стільки ж витрачає населення, хоча формально більшість медичних послуг залишаються безоплатними; тобто вже нині приватні кошти становлять близько половини загальних видатків на охорону здоров'я [6, с. 247–248]. За останні п'ять років бюджетні асигнування на охорону здоров'я зросли втричі. Проте навіть у разі залучення позабюджетних коштів без докорінних перетворень в організації галузі охорони здоров'я не можна гарантувати їх ефективного використання та очікуваного результату щодо розширення доступу та поліпшення якості медичних послуг.

Як показує міжнародний досвід, соціальне медичне страхування ґрунтується на інститутах громадянського суспільства і передбачає, насамперед, широкий спектр організаційних структур. Прозорість діяльності суб'єктів страхування, солідарність, плюралізм, корпоративність, участь у прийнятті рішень і вільний вибір — ось складові успішного виконання покладених на нього завдань. Саме на цьому треба наголосити, коли ставиться питання про впровадження соціального медичного страхування в Україні, адже у більшості лікарів немає досвіду самостійної практики, а у пацієнтів — можливості вільно обирати лікаря та лікувальний заклад [7].

У країнах, що очолюють міжнародний рейтинг людського розвитку, суспільні видатки на охорону здоров'я сягають 6 — 8% ВВП; приватні видатки, як правило, становлять не більше третини в загальних обсягах фінансування заходів з охорони здоров'я [6, с. 247 — 248]. Тобто реалізація основоположної можливості людини прожити довге й здорове життя має фінансуватися переважно за рахунок суспільних коштів — тільки таким чином можна забезпечити для всіх громадян

рівний і масовий доступ до медичних послуг. У багатьох країнах дотепер успішно функціонує система охорони здоров'я фінансована з бюджету, а у деяких модель соціального медичного страхування у другій половині XX сторіччя поступово була замінена на бюджетне фінансування (Данія – 1973 р., Італія – 1978 р., Португалія – 1979 р., Греція – 1983 р., Іспанія – 1986 р.) [7].

Усі три законопроекти щодо запровадження медичного страхування, які перебувають нині на розгляді у комітетах Верховної Ради України (рестр. № 1040, 1041-1, 1040-2), передбачають охоплення загальнообов'язковим державним соціальним медичним страхуванням всіх без винятку громадян, причому за непрацюючих і незастрахованих в інших фондах осіб внески має сплачувати держава. За даними Держкомстату України, чисельність незайнятого населення працездатного віку (без зареєстрованих безробітних) у 2006 р. становила 9 млн. осіб, чисельність населення працездатного віку, що має неформальну зайнятість, – 3,7 млн. осіб, дітей віком 15 років – 6,6 млн. осіб. Тобто контингент населення, за який внески мають сплачуватися з Державного бюджету, становитиме майже 20 млн. осіб (41% загальної чисельності населення).

При цьому всі три законопроекти передбачають надання медичних послуг незалежно від наявності страхового стажу, тобто страхова участь тут взагалі не береться до уваги. У такому вигляді загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування, по суті, нічим не відрізняється від існуючого порядку прямого фінансування медичної галузі за рахунок бюджетних коштів і абсолютно не вписується в загальну стратегію розвитку національної системи соціального страхування, в якій постійно наголошується на посиленні взаємозв'язку між страховою участю та розміром страхової виплати.

Можливість істотного збільшення обсягів фінансування охорони здоров'я теж маловірогідна, оскільки збільшення навантаження на платників соціальних внесків чи встановлення додаткових податків не передбачається. Водночас автори всіх трьох законопроектів визнають, що запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування потребуватиме додаткових бюджетних коштів. Загалом, створення страхової медицини потребує великих адміністративних видатків – на розширення мережі та штату відділень фонду, діяльність страхових кас, створення інформаційно-комунікаційної інфраструктури тощо.

Отже, на нашу думку, запровадження обов'язкового соціального медичного страхування в Україні можливе лише після кардинальної реформи фінансово-організаційних засад функціонування галузі охорони здоров'я, переходу від адміністративно-централізованої моделі управління медичним обслуговуванням до постачання медичної допомоги на договірних (контрактних) умовах та структурної перебудови системи надання медичної допомоги на користь первинної ланки, раціоналізації стаціонарної та спеціалізованої медичної допомоги, розвитку профілактичної медицини. На даному етапі доцільним видається збереження бюджетного фінансування галузі в межах гарантованого державою соціального мінімуму послуг охорони здоров'я. Медичне страхування має розвиватися як додаткове до цього мінімуму на добровільних засадах, з подальшим

запровадженням обов'язкового для працюючих та членів їхніх сімей. При цьому необхідно ще раз наголосити на нагальній необхідності збільшення суспільних видатків на охорону здоров'я.

Слушною видається пропозиція щодо створення Фонду загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування України на базі Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. При цьому є потреба розглянути питання щодо доцільності збереження в переліку страхових послуг оплати путівок на санаторно-курортне лікування, путівок до санаторіїв-профілакторіїв, дитячих оздоровчих закладів, абонементів до оздоровчих груп дитячо-юнацьких спортивних шкіл та придбання дитячих подарунків. Допомога по тимчасовій непрацездатності у період санаторно-курортного лікування повинна надаватися лише за умови втрати працездатності.

Потрібно й розглянути питання щодо можливості приєднання до Фонду загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування також Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, оскільки вони мають дуже близьке коло страхових випадків та перелік соціальних послуг.

Запровадження єдиного соціального внеску є однією з необхідних передумов підвищення якості адміністрування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування. Насамперед, його запровадження дасть змогу усунути дублювання фіскальних та контрольних функцій, які нині здійснюються кожним фондом окремо, а отже — скоротити частку адміністративних видатків страхової системи. Скорочення кількості звітів, уніфікація форм звітності, запровадження електронної системи звітування зменшать організаційно-адміністративне навантаження на платників внесків і створять необхідні передумови для покращання культури стосунків між платниками, фондами та державою. Створення реєстру соціального страхування, гармонізованого з реєстром фізичних осіб — платників податків, сприятиме розширенню участі населення у соціальному страхуванні і надасть нової якості персоніфікованому обліку, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню дисципліни сплати страхових внесків і детінізації заробітної плати.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що законопроекти з цього питання (зокрема прийнятий за основу проект Закону України “Про систему збору та обліку єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, реєстр. № 0924) не цілком відповідають цим завданням. Прикінцеві положення зазначеного законопроекту фактично залишають право на штрафні санкції і контрольні функції за всіма фондами, що суперечить положенням статті щодо завдань та функцій уповноваженого органу і ставить під сумнів зменшення адміністративно-контролюючого навантаження на платників внесків. Оскільки єдиний соціальний внесок є консолідованим страховим внеском, більш прозорим та простим буде порядок його визначення як суми внесків по кожному виду страхування в єдиний, інтегрований показник (фактично він так і буде визначатися), без встановлення додаткових показників щодо пропорцій розподілу загального розміру за видами страхування.

Військовослужбовці, особи рядового і начальницького складу вже беруть участь у пенсійному страхуванні, тож доцільно залучити їх до участі й у всіх інших видах загальнообов'язкового державного соціального страхування. З другого боку, обов'язкова сплата єдиного соціального внеску в повному обсязі з роботи, виконуваної за договором цивільно-правового характеру або за суміщенням, може бути встановлена лише за умови гарантованого надання соціальної допомоги, послуги у випадку відповідних страхових подій. Наприклад, лікарняні ніколи не оплачуються за додатковим місцем роботи, а страхові внески по тимчасовій непрацездатності із заробітку сумісників доводиться платити.

Запровадження універсального порядку обчислення страхового стажу для усіх видів страхування є правильним кроком. Проте, враховуючи дедалі більше поширення гнучких режимів робочого часу, сезонної зайнятості тощо, можливо доцільніше передбачити не помісячний, а поквартальний чи навіть річний період для контролю за сплатою мінімального страхового внеску. У протилежному випадку особи, які нерегулярно сплачують внески, навіть за умов високих сум відрахувань матимуть недостатній страховий стаж, а отже — низький розмір страхової виплати, що зрештою потребуватиме додаткових бюджетних коштів на виплату соціальної допомоги.

Водночас запровадження єдиної системи збирання соціальних внесків слід розглядати лише як початок адміністративної реформи системи соціального захисту, який відкриває можливість створення єдиного комплексу соціальних послуг, формування та реалізації цілісної соціальної політики, зменшення адміністративного навантаження на платників внесків з одночасним поліпшенням якості соціальних послуг.

Удосконалення процедури бюджетування системи соціального страхування. Згідно з Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями, управління якими здійснюється на паритетній основі державою та представниками суб'єктів соціального страхування. В даному разі слід наголосити на посиленні ролі соціального діалогу, наданні реальних повноважень усім сторонам соціального діалогу у процесі встановлення розмірів страхових зборів та використання коштів системи соціального страхування, послаблення прямого адміністративного впливу з боку органів державної влади. Сучасна практика, коли розміри страхових тарифів та напрями використання коштів фондів соціального страхування фактично визначаються в Державному бюджеті без належної участі соціальних партнерів, призводить до нецільового використання страхових коштів та постійних політичних втручань у систему соціального страхування.

Постає необхідність також визначити по кожному виду соціального страхування пріоритетні напрями використання коштів у разі профіциту. Нині фонди соціального страхування намагаються не показувати перевищення доходів над видатками, оскільки побоюються зниження розміру їх страхового збору або скорочення асигнувань державного бюджету (такі випадки вже були). Оскільки розміри страхових виплат регулюються доволі жорстко, це призводить до неефективного витрачання коштів за різноманітними накладними чи другорядними статтями.

Бюджети фондів соціального страхування та Державний бюджет мають розроблятися за єдиними методичними підходами і в узгоджені терміни (принаймні в частині визначення спільних показників), на підставі ретельного економічного обґрунтування з метою недопущення прийняття відверто популістських заходів. При цьому конче необхідне запровадження практики стратегічного планування соціально-економічного розвитку країни з урахуванням перспектив системи соціального страхування. Відповідно, є потреба в розробці науково обґрунтованої моделі соціального бюджетування, що включатиме усі суспільні соціальні видатки, узгоджуючи потреби соціального розвитку з макроекономічними прогнозами, фінансовими можливостями держави та системи соціального страхування з метою досягнення сталого економічного зростання і соціального прогресу.

Необхідно також поступово привчати громадян до розуміння того, що підвищення страхових виплат до певної межі передбачає відміну деяких соціальних пільг та допомог (таких, як безкоштовний проїзд у міському та приміському транспорті, субсидії на оплату житлово-комунальних послуг тощо). В більшості розвинутих країн виплати з системи соціального страхування оподатковуються, як правило, за пільговими ставками. І це цілком справедливо, оскільки внески при сплаті звільнені від оподаткування. Встановлення чітких, зрозумілих для широких верств населення критеріїв щодо права на соціальну допомогу, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи є необхідними елементами подолання утриманських настроїв, мотивації самозабезпечувальної поведінки.

Висновки. В умовах прогнозованого скорочення кількості населення працездатного віку можливість участі у соціальному страхуванні має стати потужним стимулом підвищення рівня економічної активності населення України. Це потребує коригування існуючої соціальної політики в напрямі більш динамічного розвитку системи соціального страхування.

Джерела

1. *Pension Reform: The Unfinished Agenda* / OECD <http://www.oecd.org/publications/policybriefs>
2. *Robert Holzmann, Richard Hinz. Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform* / Published May 2005 by World Bank. — 242 p.
3. *Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2008 рік”* від 30 січня 2008 р. № 30 (із змінами, внесеними постановою від 13 лютого 2008 р. №52).
4. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.* (колектив авторів) / за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2006. — 138 с.
5. *Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions / EU.* — Brussels, 2003. — 182 p.
6. *Human Development Report 2007/2008.* — UNDP, 2007. — 384 p.

7. Палій О.М. Соціальне медичне страхування та перспективи його впровадження в Україні // Матеріали конференції “Актуальні проблеми сучасної охорони здоров’я України. Кадри, стан організації, управління, медичні інформаційні системи та медичні інформаційні технології” – К., 2007. – С. 120–122.

Аннотация. Обосновываются направления развития системы социального страхования в Украине с целью повышения его роли как стимула экономической активности населения. Приоритетами определены развитие пенсионного страхования, в особенности – накопительных пенсионных схем, организационная подготовка введения обязательного медицинского страхования, усовершенствование администрирования и бюджетирования.

Summary. The article has described approaches for improvement of Ukraine’s social insurance system, aimed at stimulating an economical activity of population. Development of pension insurance (particularly funded pension schemes), institutional preparation for the mandatory health insurance adoption, improvement of administration and budgeting have been recognized as main priorities.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2008 р.

ЖИТЛОВІ УМОВИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

*В.В. Черніченко,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Забезпечення належних житлових умов населення є одним із першочергових завдань сучасної соціальної політики держави. Житлові умови як соціальний фактор впливають на людину рядом соціальних, економічних, психофізіологічних та інших чинників. Рівень доступності до цивілізованих стандартів житла та відповідних житлових умов також істотно впливає на соціально-демографічні процеси в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблем житлових умов сільського населення здійснили відомі вітчизняні науковці В.М. Новіков, Н.П. Сітнікова, Л.А. Мусіна, В.В. Семенов [1], І.В. Прокопа [2, 3], В.І. Кравченко [4], К.В. Паливода [4], А.П. Скорик [5]. Однак значна їх частина присвячена здебільшого дослідженню кількісних характеристик соціальної інфраструктури, а якісні характеристики часто залишаються поза увагою. Актуальність зазначених проблем, їх недостатня розробленість і практичне значення потребують окремого дослідження, що і зумовило головну мету статті – комплексний аналіз кількісних та якісних складових умов проживання, у тому числі у розрізі місцевості проживання населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умови проживання є важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні. Важливу роль відіграють не лише наявність власного житла, а і його стан та якість. Нині в Україні наявність належного за розміром житла та житлові умови, що відповідають європейським стандартам, асоціюються не з необхідністю, а із заможністю.

У процесі трансформації економічної системи країни ринкові відносини глибоко проникли у житлову сферу. За цей час змінилася система одержання житла, змінилися потреби в умовах проживання, з'явилась необхідність у якісному та

сучасному житлі тощо. Однак формування сучасного ринку житла обмежено низькими матеріальними можливостями українських сімей, особливо у сільській місцевості. Проживання у сільській місцевості формує особливий профіль і умов проживання, тому сільська місцевість характеризується суттєвими відмінностями житлових умов сімей, порівняно із міськими сім'ями, насамперед за якісними характеристиками.

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2007 році, 97,7% сільських домогосподарств мають окреме помешкання (у 2006 р. – 97,1%). В індивідуальному будинку проживає 94,2% домогосподарств (у 2006 р. – 92,9%), в окремій квартирі – 3,5% (у 2006 р. – 4,2%). Для прикладу, якщо у 2003 році (за даними аналогічного обстеження) питома вага сільських домогосподарств, які мешкали у комунальних квартирах та гуртожитках, становила 0,8 %, то у подальший період названий показник поступово скорочувався і у 2006 р. становив 0,3 %. За даними 2007 року лише незначна частина сільських домогосподарств (0,1%) проживає у комунальній квартирі або гуртожитку (0,2%).

За показником середнього розміру загальної площі житла сільська місцевість значно випереджає відповідні показники у містах та в середньому по Україні (рис.1). У 2006 році на кожного жителя сільської місцевості України припадало в середньому 24,4 м². загальної площі житла. В цілому за 2001–2006 роки, як по сільській місцевості, чи то у великому чи малому містах спостерігається тенденція до зростання середнього розміру загальної площі житла у розрахунку на одну особу. Проте в містах України середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу є значно нижчим за відповідні показники по сільській місцевості, особливо відчутно це проявляється у великих містах. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2006 році, середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу у великому місті становив 20,5 м², у малому місті – 23,0 м², у сільській місцевості – 24,4 м².

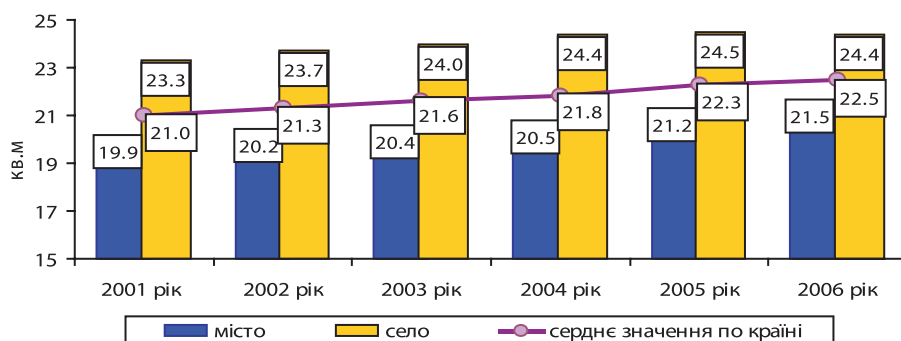

Рис. 1. Середній розмір загальної площі житла населення України залежно від типу населеного пункту за 2001–2006 роки, у середньому на одну особу в м²

Дуже важливим аспектом дослідження умов проживання населення України є проведення порівняльної оцінки фактичної площі житла із загальноприйнятими нормативними значеннями чи житловими стандартами. В Україні нині немає визначених мінімальних житлових норм. Єдиним законодавчим актом, у якому вказані житлові норми, є Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду”, у ст.3 якого наведена норма санітарної (мінімальної) площі – 21 м² загальної площі на наймача і кожного члена його сім’ї та додатково 10 м² на сім’ю.

Важливо зазначити, що до 1992 року в Україні діяла санітарна норма – 9 м² житлової площі на особу. А норма постановки на квартирний облік до цього часу навіть не відповідає санітарній площі вікової давності. До речі, в Україні також не існує єдиної норми для постановки на облік осіб для поліпшення житлових умов. При цьому для кожного окремого регіону України є свої житлові норми, які коливаються від 5 до 7 м².

Сьогодні майже у половини (а саме у 49,5%) домогосподарств, що проживають у великих містах України, загальна площа житла не відповідає нормі мінімальної санітарної площі, тобто розмір загальної площі житла на особу в таких домогосподарствах є меншим за 21 м². Зауважимо, що у сільській місцевості лише 37,2% всіх домогосподарств мали житло, загальна площа якого не відповідає нормі мінімальної санітарної площі. Хоча такий показник є найнижчим серед різних типів населених пунктів, такий відсоток домогосподарств є беззаперечною ознакою низького рівня забезпечення населення житлом.

Очевидно, що за недостатнього рівня загальної площі житла населення відповідно і забезпеченість житловою площею згідно з нормативами буде на низькому рівні. Так, якщо взяти за норму житлову площу розміром 9 м² на особу, то у 2006 році лише у 77,8% населення сільської місцевості житлова площа у розрахунку на одну особу перевищувала цю норму. Площа житла решти населення (а саме: у сільській місцевості це близько 22,2% всього населення, у великому місті – 31,8%, у малому місті – 27,3%) не відповідає навіть цій нормі.

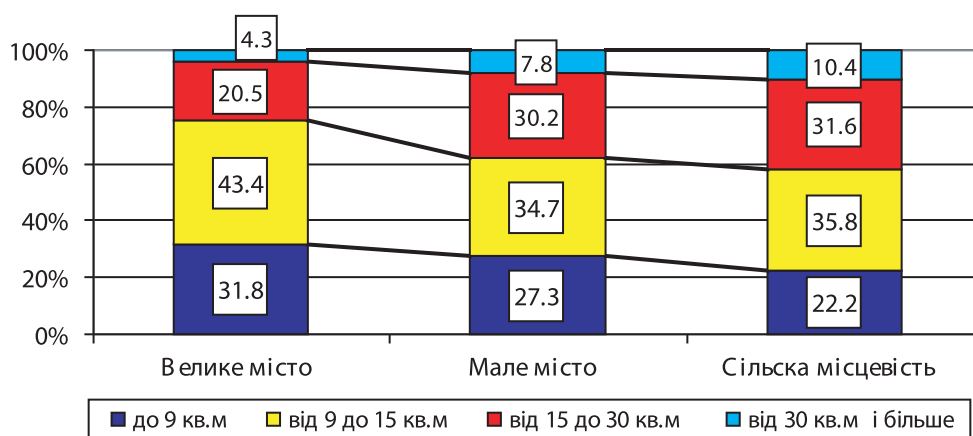

Рис. 2. Розподіл населення України за розміром житлової площі залежно від типу населеного пункту в 2006 році, у % до підсумку

При дослідженні умов проживання населення України особливе значення має забезпеченість членів домогосподарства окремими кімнатами, адже найчастіше розмір житлового приміщення не свідчить про достатній життєвий простір для осіб, які мешкають разом. Забезпеченість населення кімнатами може варіювати залежно від розміру домогосподарства. Безперечно, що для більш комфортного сумісного проживання важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату. Як показує попередній аналіз: досі в Україні, незважаючи на збільшення площі житла, для багатьох сімей ця проблема не вирішена. Так, у 2006 році в середньому по країні на одну особу припадало 0,98 кімнати. Найбільший рівень забезпеченості кімнатами — у сільській місцевості (1,04 кімнати), найнижчий — у великих містах (0,9 кімнати).

Таким чином, можна стверджувати, що при порівнянні з іншими типами населених пунктів мешканці сільської місцевості мають більший рівень забезпеченості загальною площею житла, житловою площею, окремими кімнатами у розрахунку на одну особу.

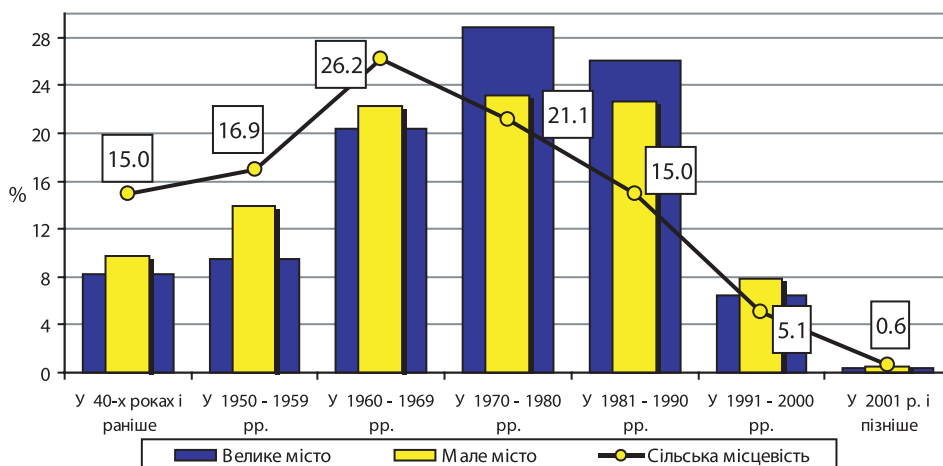
Майже все житло селян (98,5%) є приватним (приватизованим, купленим). На державне житло припадає 0,7%, відомче — 0,4%, а 0,4% домогосподарств наймають житло у фізичних осіб. Отже, більшість сільських домогосподарств мають у власності окреме житло. Разом з тим в одному домогосподарстві часто проживає дві чи більше сімей; наявність окремого житла часто не гарантує домогосподарству належних умов проживання через невідповідність житлових приміщень сучасним вимогам. Сьогодні функціями житла є не лише забезпечення сприятливого середовища існування, а й захист людини від соціальних та інформаційних перевантажень; для багатьох сімей — це місце ведення домашнього господарства, сімейного бізнесу, який є головним джерелом доходів, навчання тощо.

Поряд із забезпеченістю сільського населення житлом — окремими кімнатами, є проблема якості житлового фонду. Нині переважна більшість житлового фонду в Україні, особливо у сільській місцевості — в критичному стані. Більшість наявного житлового фонду домогосподарств, що проживають у сільській місцевості, а саме майже 79,2% було побудовано у період з 40-х до 80-х років минулого століття (рис. 3).

Так, 31,9% сільських домогосподарств мають у своєму розпорядженні житло, що побудоване раніше 1960 року, 47,3% всього житлового фонду було побудоване у 60–70 рр., 15,0% — протягом 80 років і лише 5,8% — після 80-х років. При цьому у період з 1991 по 2000 було побудовано лише 5,1% житлового фонду сільських домогосподарств, впродовж останніх семи років, а саме з 2001 року було побудовано лише 0,6% всього житлового фонду в сільській місцевості (рис.3).

Наведені вище показники суттєво кореспондують із результатами останнього суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, здійсненого у 2005 році. За його даними лише 0,7 % сільського житлового фонду збудовано після 2001 року, 16,0 — у довоєнний період, а основна частина 51,7 % — у перші повоєнні десятиліття, тобто за спрощеними проектами, часто із некапітальних матеріалів (особливо у сільській місцевості), адже необхідно було терміново вирішувати гостру проблему заміни зруйнованих під час війни

будинків. Лише третина будинків збудована з цегли, решта з недовговічних матеріалів (дерево, саман тощо), дахи 58,8 тис. будинків (0,9%) вкриті соломою, очеретом і толем [6, с. 6].

Джерело: розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводиться Держкомстатом України

Рис. 3. Розподіл домогосподарств України за періодом будівництва їх житла станом на 2006 рік, %

Отже, наявний сільський житловий фонд застарів як фізично, так і морально і потребує капітального ремонту та модернізації. Помешкання, побудовані кілька десятиліть тому, не можуть відповідати сучасним вимогам комфортності.

Можливість покращити стан житла визначається наявністю накопичених ресурсів, поточним рівнем добробуту та станом фінансово-кредитної системи тощо. Розподіл сільських домогосподарств за часом проведення останнього капітального ремонту їх житла показав, що, незважаючи на необхідність, житло в переважній більшості випадків не ремонтується. Так, за даними 2007 року, майже у 62,7% сільських помешкань капітальний ремонт не проводився взагалі, 13,3% житла ремонтувалось у 1981–1990 рр. (рис. 4) [7, с. 31].

Проте необхідно відмітити й позитивну тенденцію: у 2007 р. порівняно з попереднім роком частка житла, в якому не було капітального ремонту, знизилась на 1 відсотковий пункт, а частка житла в якому проводився капітальний ремонт у останні п'ять років зросла на 2,6 % – з 9,3 у 2006 році до 11,9 у 2007.

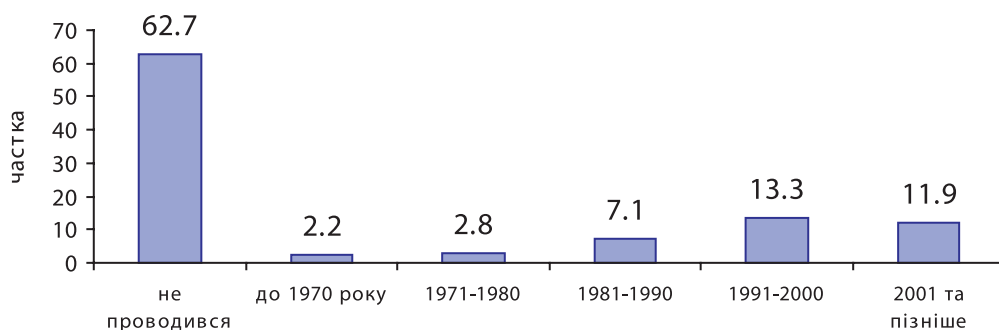

Рис 4. Розподіл сільських домогосподарств за часом проведення останнього капітального ремонту їх житла (за даними 2007 року)

Головним фактором, який впливає на рішення домогосподарства про проведення (не проведення) капітального ремонту, є наявність (відсутність) власних „вільних” коштів. Якщо у містах населення дедалі частіше використовує кредити для проведення ремонтів, то в сільській місцевості така практика ще не поширена. Сільські жителі, з одного боку, мало поінформовані про умови отримання кредитів, а з іншого — не мають можливості їх отримати через відсутність стабільного джерела доходів.

Тобто переважна більшість домогосподарств сільської місцевості, які мають у своєму розпорядженні найбільш фізично і морально застарілий житловий фонд, що був побудований до 50-х років минулого століття, проводили останній капітальний ремонт свого житла дуже давно, при чому п'ята частина всіх домогосподарств взагалі не проводила капітальний ремонт. Відповідні тенденції притаманні також іншим віковим розрізам сільського житлового фонду.

Таким чином, більшість сільських домогосподарств України мешкає не в сучасному, а в фізично та морально застарілому (в окремих випадках навіть в аварійному) житлі. Така ситуація є свідченням низького рівня матеріального добробуту сільського населення, що не дає можливості сільським мешканцям осучаснювати власне житло.

Безумовно, що лише показники наявності житла, форм житла, основні кількісні та якісні характеристики умов проживання сільських домогосподарств не дають змоги коректно та повною мірою проаналізувати умови проживання сільського населення. Такий аналіз доцільно поглибити характеристикою та економічною оцінкою показників благоустрою сільського житлового фонду. Незважаючи на те, що за переважною більшістю кількісних показників житловий фонд сільської місцевості перевищує, а за якісними показниками значно поступається міській місцевості, слід відзначити тенденцію до поступового, але стабільного покращання якісних індикаторів умов проживання саме сільських домогосподарств (табл. 1).

Особливо слід зазначити, що підвищення питомої ваги частини житлового фонду, який обладнаний газом, супроводжується і поліпшенням структури житлового фонду. Зокрема, з року в рік скорочується частка сільських квартир, мешканці яких використовують скраплений газ, натомість підвищується частка помешкань, обладнаних для використання природного (мережевого) газу. Оскільки облаштування житла природним газом сприяє істотному поліпшенню умов життя, сільські мешканці витрачають значні кошти на його газифікацію.

Таблиця 1

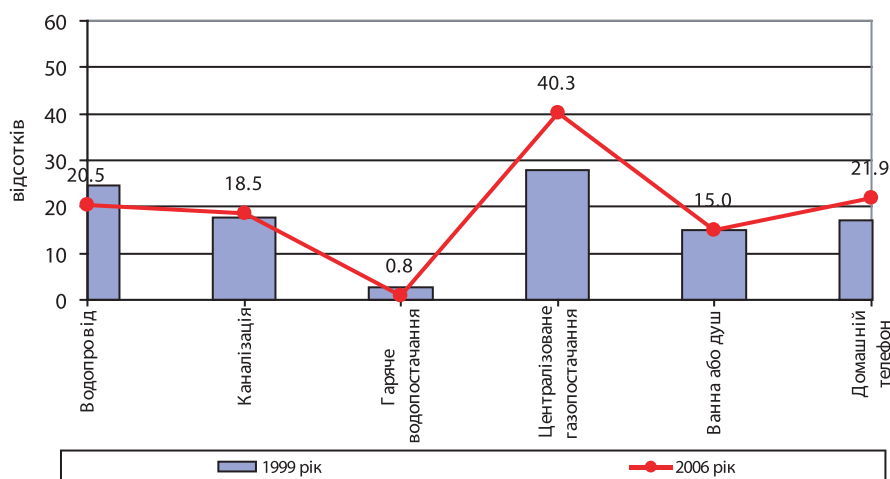
Обладнання сільського житлового фонду, % *

	1995 рік	2000 рік	2003 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік
Питома вага загальної житлової площі обладнаної:						
водопроводом	15,2	17,9	18,7	19,1	20,0	20,6
каналізацією	9,5	12,9	14,2	14,7	15,7	16,3
центральним опаленням	11,2	18,3	21,4	22,2	25,7	25,3
газом	79,4	82,5	83,5	83,8	84,1	84,3
гарячим водопостачанням	2,7	4,3	4,6	4,7	5,4	5,7
ваннами	8,2	11,1	12,2	12,5	13,4	14,1

* За інформацією Держкомстату України

Значні розбіжності у обладнанні житла зручностями серед сільських та міських домогосподарств можна пояснити насамперед тим, що надання комунальних послуг сільському населенню — це сфера діяльності сільських підприємств та сільрад, або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них не вистачає коштів для покращення комфортності житла мешканців сіл, або їх послуги є надто дорогими для селян. Тобто проблема облаштування житла зручностями особливо гостро стоїть саме у сільській місцевості.

Очевидно, що умови проживання сільських домогосподарств характеризують низький рівень матеріального добробуту сільського населення України. Аналізуючи динаміку поширення комунальних зручностей у сільських домогосподарствах за 1999–2006 роки, можна дійти висновку, що тенденції до погіршення існують за деякими видами комунальних зручностей. За період з 1999 по 2006 рік зросла частка сільських домогосподарств, що мали у своєму розпорядженні такі комунальні зручності, як централізоване газопостачання, каналізацію, домашній телефон. Інші види комунальних зручностей, а саме центральне опалення, водопровід, гаряче водопостачання, навпаки, в 1999 році були характерними для більшої частки сільських домогосподарств України. Тобто, порівняно з 1999 роком, питома вага сільських домогосподарств, що мали у своєму розпорядженні перелічені види комунальних зручностей, зменшилася, що тим самим свідчить про погіршення якісних характеристик умов проживання сільських домогосподарств (рис. 5).

Джерело: розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України

Рис. 5. Динаміка питомої ваги сільських домогосподарств України, які мають у своєму розпорядженні окремі комунальні зручності, за 1999–2006 роки, відсотків домогосподарств

Загалом нинішні умови проживання населення сільської місцевості можна вважати незадовільними. Недостатній рівень забезпеченості населення житлом за кількісними показниками обтяжується не менш серйозною проблемою низької якості житлових приміщень. Тобто наявне у сільського населення житло переважно не обладнане навіть елементарними складовими його комфортності. Особливо це відчувають найуразливіші категорії населення – діти та особи пенсійного віку, які мешкають у сільській місцевості. По всіх домогосподарствах, де є пенсіонери, рівень забезпеченості зручностями значно нижчий ніж середнє значення по сільській місцевості. Поряд з цим, серед сільських домогосподарств з дітьми дуже незадовільні житлові умови характерні для багатодітних домогосподарств. Хоча вони достатньо забезпечені житлом, але його якість є вкрай низькою.

Також досить показовими у даному разі є показники розподілу домогосподарств України за наявністю у їх помешканнях кондиціонерів, які у розвинутих країнах давно стали невід’ємним атрибутом облаштування житла. Незважаючи на те, що за період 2001–2006 років питома вага домогосподарств, помешкання яких обладнано кондиціонерами, зросла в цілому по країні більше ніж у чотири рази, названий показник становить нині лише 0,9 %, іншими словами, лише одне із ста домогосподарств користується кондиціонером. Як і за іншими показниками облаштування житла, тут також спостерігається диференціація домогосподарств залежно від типу населеного пункту, причому надзвичайно різюча. В цілому можна зробити висновок, що більш ніж чотириразове підвищення питомої ваги домогосподарств, помешкання яких обладнані кондиціонером, відбулося пере-

важно завдяки міським домогосподарствам. Так, якщо у сільській місцевості названий показник за аналізований період майже не змінився і становить 0,2 %, то у містах зростання становило 0,9 % (із 0,3 % у 2001 році до 1,2 % – у 2006 році).

Таким чином, в Україні склалась ситуація, коли, за наявності ряду позитивних тенденцій, значна частина населення країни має незадовільні житлові умови. Так, згідно з даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, у 2007 році члени лише 1,5% домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами, натомість незадоволеними та не дуже задоволеними були члени 52,1 % домогосподарств (відповідно 18,0 % та 34,01 %). Загалом, лише 40,7 % домогосподарств України були задоволені власними житловими умовами. Гірші умови проживання сільських мешканців відобразились і на ступені задоволення членами сільських домогосподарств своїми житловими умовами. Так, згідно з даними цього ж обстеження, лише 0,9% сільських домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами, 34,1 % задоволеними, натомість незадоволених та дуже незадоволених було 26,2 % (відповідно 20,5 % та 5,7 %).

Підсумовуючи вищенаведені економічні оцінки, зазначимо, що обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, має пряму залежність від розміру населеного пункту. На відміну від кількісних показників умов проживання домогосподарств, зі зменшенням розміру населеного пункту стрімко знижується рівень благоустрою житлового фонду. Відповідно, найгірша ситуація за умовами проживання домогосподарств притаманна сільській місцевості. Такий низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється, з одного боку, традиційним небажанням сільських мешканців кардинально змінювати свої житлові умови, особливо серед населення старших вікових груп, а з іншого боку – фінансовою неспроможністю та перешкодами об'єктивного характеру, а саме відсутністю поблизу центральних мереж, спеціальних служб, техніки тощо.

Висновки. До сьогодні не вирішеною залишається проблема забезпечення населення країни окремим житлом. Унаслідок скорочення темпів надання житла населенню країни більшість домогосподарств, які не мають можливості самостійно, за власні кошти, поліпшити свої житлові умови, змушені мешкати у аварійному житлі та в житлі, де відсутні навіть мінімальні зручності.

Умови проживання сільських мешканців багато у чому є незадовільними і потребують суттєвого покращання. Останнє має здійснюватись на основі цілого комплексу заходів. За даної ситуації основою цих заходів повинні бути насамперед заходи державної політики, що сприяли би розвитку індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості. Одними із найбільш дієвих заходів є надання державного пільгового кредиту на купівлю чи будівництво житла, створення пільгових умов щодо забезпечення забудовників будівельними матеріалами, обладнанням та надання їм відповідних послуг на пільгових умовах. Поряд з цим, можна запровадити механізм співфінансування держави та громадянина, наприклад, у співвідношенні 50:50 із кредитом на 25 років, або 30:70, також із довгостроковим кредитом, де частину (30–50%) вартості житла, що будується, за громадянина сплачує держава з бюджетних коштів. Крім того, можливе застосування так званих

житлово-будівельних субсидій з участю різних банків для будівництва житла, де кошти на перший внесок дає держава на поворотній основі.

Поряд з цим, якщо сільські забудовники не користуються державним пільговим кредитом — запровадити компенсацію частини витрат за рахунок держави. При накопиченні особою, що бажає поліпшити свої житлові умови, певної суми, запровадити державну субвенцію або кредит.

Джерела

1. *Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід (монографія)* / В.М. Новіков, Н.П. Сітнікова, Л.А. Мусіна, В.В. Семенов; за ред. д.е.н. проф. В.М. Новікова. — НАН України. Ін-т економіки НАНУ, 2003. — 253 с.
2. *Прокопа І.В.* Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. — К.: Інститут економіки НАН України, 1996. — 172 с.
3. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора* / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. — К.: Інститут економіки НАН України, 2000. — С. 279–306.
4. *Кравченко В.І., Паливода К.В., Поляченко В.А.* Основи житлової економіки. — К.: Основа, 2007. — 416 с.
5. *Скорик А.П.* Розвиток житлово-комунального господарства України. — Одеса.: 2006. — 72 с.
6. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України.* — К.: Державний комітет статистики України, 2006.
7. *Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році.* — К.: Держкомстат України, 2007.

Анотація. Стаття посвящена дослідженню умов проживання населення України, в том числі в разрізі різних типів поселень, виявленню причинно-слідственних зв'язів між факторами, впливними на кількісні та якісні показники названих умов. Очерчені напрямки пом'якшення слідствий негативного впливу різних факторів на умови проживання населення та пріоритети державної політики в сфері жилищного будівництва та на ринку житла.

Summary. The article is devoted to research of terms of residence of population of Ukraine, including in the cut of different types of settlements, to the exposure of connections between factors which influence on the quantitative and high-quality indexes of the adopted terms. Outlined directions of softening of consequences of the negative influencing of different factors on the terms of residence populations and priorities of public policy in the field of housing building and at the market of habitation.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.04.2008 р.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИННОВАЦИОННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

*Е.В. Мартякова,
доктор экономических наук, старший научный сотрудник,
Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Донецк*

Постановка проблемы. При формировании социально ориентированной экономики вопрос человеческого развития приобретает все более важное значение. Роль человека в экономической системе общества сводится к рассмотрению его не только в качестве важнейшего элемента процесса производства и управления, но и как мощного и перспективного ресурса, обладающего богатым потенциалом и способностью к саморазвитию. Только благодаря использованию такого специфического ресурса, как человек, его знаний, умений, навыков в настоящее время возможно достичь значительного преимущества на рынках, как на внутреннем, так и международном. Однако для разумного и эффективного использования человеческого потенциала требуется применить соответствующие механизмы, своеобразный инструментарий, представляющий собой совокупность различных форм, методов, посредством которых реализуется возможность осуществления управляющих воздействий на человека. В силу этого вопросы человеческого развития и экономического механизма его инновационного регулирования заслуживают особого внимания и являются особенно важными и актуальными.

Экстенсивный путь развития в социальном секторе, которое опирается на экономически необоснованную систему выплат и компенсаций, себя исчерпал, что проявляется в перегруженности бюджета необоснованными социальными выплатами и блокировкой предпринимательской активности. Дальнейшее развитие возможно на основании инновационного пути развития, а также оптимизации социальных расходов общества.

Усиление открытости экономики и интеграции в мировое экономическое сообщество приводит к участию Украины в конкурентной борьбе на мировых рынках. Одним из направлений развития и получения конкурентных преимуществ является интенсификация инновационного процесса не только в производственном, но и в социальном секторе экономики. Основой эффективного

инновационного развития в социальном секторе с точки зрения социальной направленности может стать обоснование и создание структур (предприятий, организаций, фондов, учреждений) и деятельности в социальном секторе, развивающих интеллектуальный и человеческий капитал. Экономической основой этого является диверсификация ответственности между государством, рынком и общественными институтами на базе методологии управления социальными рисками (шансами).

Процессы глобализации экономики одновременно заостряют конкурентную борьбу в сфере инновационной деятельности, интеллектуализации производства и новых информационных технологий. Значимость темы также определяется тем, что в условиях действия современных рыночных механизмов получение социальных результатов существенно затруднено. Необходимо регулирующее воздействие государства, что ведет к тому, что экономика социализируется и гуманизируется в целях развития человека, а знание становится главной движущей силой социально-экономического развития, то есть происходит интеллектуализация экономики. Источником генерации нового знания выступает интеллектуальная активность человека.

Анализ последних исследований и публикаций. В настоящее время дальнейшее распространение идей человеческого развития трансформируется в теорию человеческого капитала, которая является закономерным результатом развития экономической и философской мысли. Многие известные ученые, такие как Аристотель [1], Кант И. [2], Петти В. [3], Смит А. [4], Рикардо Д. [5], Shultz N. [6], Куценко В., Евтушенко Г. [7], Гришнова Е. [8] исследовали и исследуют человеческий капитал с разных точек зрения.

В то же время, говоря о теории человеческого капитала в условиях пост-индустриального и информационного общества, когда появляются целые отрасли, работающие на основе использования уникальных способностей людей, а массовое производство выдвигает требования к работнику как к творческому человеку, следует отметить недостаточность аналитического инструментария теории человеческого капитала, который трактуется, по существу, только с позиций реализации производственных функций и способностей.

В свою очередь, инновационное развитие человека может происходить под воздействием внутренних и внешних факторов. Поэтому, с точки зрения внутреннего развития человека, можно говорить о развитии личности, духовности, интеллекта, знаний, интеллектуального капитала, а с точки зрения внешних факторов речь идет о развитии социальной сферы и социальных отношений.

Инновационное развитие в Украине происходит при неблагоприятных условиях. Структура нынешнего роста не отвечает формирующейся структуре “экономики знаний”, научно-технический прогресс и, соответственно, инновации не стали факторами роста в Украине.

Интеллектуальный потенциал — это единственный источник, способный обеспечить стабильное социальное развитие и экономический рост без пропорционального увеличения расходования сырьевых ресурсов.

В социальном секторе как в одной из подсистем формирования и развития человека инновационное развитие не реализуется из-за несовершенства экономического механизма и нерациональной структуры расходов.

Интеллектуальный капитал как функциональная составляющая инновационного развития — это знание, навыки, практический опыт, интеллектуальная активность, обеспечивающая получение интеллектуальной ренты и разного рода преимуществ перед конкурентами. Из этого следует, что интеллектуальная активность является тем компонентом, который отличает способности к творческому труду от способностей к исполнительскому труду, интеллектуальный капитал от простой рабочей силы, определяет условия и природу процесса “капитализации” способностей к труду.

В Украине отдельные вопросы инновационного развития в условиях формирования экономики знаний рассматриваются в работах В. Гееца, А. Чухно, Л. Федуловой, Г. Патора, А. Кендюхова.

Несмотря на многочисленные исследования в области социальной защиты, социально трудовых отношений, управления человеческими ресурсами, много вопросов связано с инновационным развитием и остаются не раскрытыми. С учетом этого, говорить о существенном научном заделе отечественных ученых относительно этой проблемы не является принципиально возможным.

Одновременно возникает необходимость в разработке методологии и конкретных действий по формированию экономического механизма регулирования социальных процессов, затрагивающих непосредственно человека как ключевого звена общества в современных условиях сложных многовекторных инновационных динамических трансформаций.

Отдавая должное исследователям, работающим в сложнейшем разделе экономики по разработке экономического механизма социального регулирования (Губерной Г. [10], Ясину Е. [11], Шишкову Ю. [12], Кошкину В. [13], Гайдару Е., Мочерному С. [14], Куценко В. и др.), необходимо отметить, что выполненные исследования не содержат системного анализа и сосредоточены лишь на отдельных фрагментах экономического механизма. В части этих исследований рассматриваются отдельные элементы экономического механизма или экономического механизма регулирования различных социальных проблем; некоторых инструментов экономической политики регулирования социальных процессов, а также подсистем социального развития.

Внимания научных кругов заслуживает также проблема разработки фундаментальных аспектов инновационного социального регулирования. Рынок, доказав свою самостоятельность как универсальный механизм экономического развития, вместе с тем не является панацеей для решения всех без исключения проблем развития. Поэтому в настоящее время основными составляющими эффективной модели социально-экономического развития являются совместно — рынок и государственное регулирование. В странах с развитой экономикой это целостная технология по достижению баланса интересов различных социальных групп общества и общенациональных интересов, который видоизменялся и приспособлялся к изменениям потребностей человека, государства и общества.

Влияние правительства на социально-экономические процессы осуществляется посредством применения методов административного (прямого) и экономического (косвенного) характера. Общеизвестно, что последние, непосредственно связанные с финансами, являются более действенными и эффективными по сравнению с административными. В то же время нельзя абсолютизировать ни роль рыночного саморегулирования, ни роль современного государства, а надо искать взвешенное, рациональное их соотношение при решении актуальных проблем современности.

Мировая практика свидетельствует, что с развитием общества, структурными сдвигами в экономике и технической базе происходят развитие и обогащение функций государства. Во-первых, это последовательный переход от прямых к косвенным методам регулирования экономики; во-вторых, резкое усиление роли государства в регулировании социальных процессов (установление минимальных ставок оплаты труда, определение прожиточного минимума, продолжительности рабочего дня и времени отдыха, уменьшение неоправданной дифференциации в доходах населения и т.д.); в-третьих, проведение четко определенной промышленной политики и создание специальных зон для разработки принципиально новой техники и технологии; в-четвертых, решение экологических проблем. Одновременно с этим развивается социальная функция государства в направлении подсистем социального развития и отраслей, его обеспечивающих.

Таким образом, **целью** данной статьи является исследование методологических основ инновационного регулирования социальным развитием на основе междисциплинарного подхода — технологий социального риск-менеджмента, инновационного менеджмента, процессного подхода.

Изложение основного материала исследования. Процессы социального и экономического развития тесно взаимосвязаны. Достижение социальных целей возможно при определенном состоянии экономики, именно она является основой социальных программ. В экономическом отношении развитие человека требует затрат ресурсов. Именно экономика влияет на широту решения социальных проблем, формирует охват программами отдельных категорий или всего населения на получение услуг и в отношении размера помощи. Для предоставления социальных пособий и услуг, содержания инфраструктуры социальной сферы необходимы экономические ресурсы — социальные расходы. Их возможный размер зависит от экономического уровня развития общества. Значительная роль в этом принадлежит консолидации государственного управления, бизнеса и общества.

Мировые тенденции повышения затрат на социальные цели в национальных экономиках свидетельствуют о ряде экономических противоречий, возникающих в связи с этим. Речь идет о необходимости государственного управления социальными процессами и расходами общества в направлении согласования экономической и социальной политики, а также снятия или смягчения социальных противоречий и оптимизации социальных расходов общества.

Различные методологические концепции о месте и роли государства в рыночной системе хозяйствования приводят к различным экономическим механизмам регулирования социальных процессов.

Для достижения необходимого обществу состояния социальных отношений количественных и качественных характеристик социальных процессов необходимо воздействие на развитие социальных процессов с целью обеспечения их определенной направленности. Влияние на социальные отношения обеспечивается посредством воздействия на социальные процессы. Под социальным процессом понимается социальное явление, рассматриваемое в развитии, когда под воздействием различных факторов происходит постепенная смена его состояний, то есть его изменение.

Исходя из того, что все социальные процессы (изменения) по масштабу их распространения неравнозначны и количественно различны, произведена их классификация. Качественными составляющими социального процесса являются: социальное развитие, социальные риски, проблемы и шансы [17].

Социальное развитие можно рассматривать как процесс, в ходе которого определяются и реализуются социальные программы в оптимальной последовательности и с наибольшим социальным и экономическим эффектом, что позволяет достигать высокого уровня развития человеческого и интеллектуального капитала. В то же время для человеческого развития необходима устойчивость, надежность, относительная безопасность. В связи с этим социальное развитие — это такое состояние социальной системы, когда обеспечивается устойчивое поступательное развитие общества на основе баланса интересов его членов.

В методологическом плане весьма продуктивным для управления социальным развитием является использование методологии социального риск-менеджмента, предложенного автором [17]. В общем виде под государственным регулированием социальных процессов (социальных рисков, социальных проблем и социального развития) понимается система форм и методов управления социальными процессами на различных уровнях управления, обеспечивающих гармонизацию интересов личности (работника), работодателя, государства, мирового сообщества по достижению социальных целей в соответствии с принятыми концепциями развития и оптимизации социальных расходов общества, согласования экономической и социальной политики.

Цели развития зависят от научных концепций и определяются в международных конвенциях, документах и договоренностях и ратифицируются на внутригосударственном уровне. Вместе с тем ограниченные ресурсы общества предполагают распределение между экономическим ростом и развитием человека, между экономической эффективностью и социальной справедливостью, между экономическим и социальным развитием. Следствием такого подхода стало формирование Концепции устойчивого развития цивилизации.

При этом если в социальном аспекте модель устойчивого развития предусматривает выбор наиболее весомых для человечества социальных целей (здравоохранение, образование, доход), а также экологических приоритетов, то в экономической плоскости эта постановка задачи интегрируется в направлении

согласования пропорций экономического роста и экономики социальных процессов.

Всемирная встреча по вопросам социального развития (Копенгаген, 1995 г.) определила цели XXI века — социальное развитие и благосостояние людей. Принятая Программа действий по социальному развитию предполагает, кроме обозначения целей социального развития (уменьшение бедности; достижение полной занятости; содействие социальной интеграции; обеспечение достоинств человека; гендерное равновесие; равный доступ к социальным услугам государства) и обязательств по увеличению и более эффективному использованию ресурсов, предназначенных на социальное развитие, также включение в макроэкономическую политику механизма содействия социальному развитию.

В условиях глобализации национальных экономик, регламентации устойчивого социального и экономического развития требуется быстрая адаптация к международной конкуренции, что возможно при повышении конкурентоспособности человека и общества — синтеза его знаний, инноваций и информации, а также институтов государства и предпринимательства. Знание, информация и их носитель — образованный человек, способный генерировать идеи и новые знания, а также осуществлять инновационную деятельность, становится главным ресурсом и одновременно целью развития.

Базой инновационно-активного сценария развития является диверсификация экономики и повышение в ней доли информационного и высокотехнологического сектора. При этом к высокотехнологичному сектору в условиях перехода к экономике знаний относятся отрасли, связанные с социальной деятельностью и инвестициями в человека. Развитие человека при таком подходе рассматривается в единстве и гармонии физического и духовного здоровья, а также интеллекта. Таким образом, инновационное развитие в Украине в современных условиях возможно на основе инвестиций в человеческий, интеллектуальный и культурный капитал общества.

Что же подразумевается под инновациями в социальном развитии? Для рассмотрения инновационного развития в социальном секторе можно исходить из двух посылов и точек зрения на инновацию как на процесс (деятельность) и как на инновацию организаций, механизмов управления и моделей взаимодействия [19, 20].

Первый поход состоит в том, что объектом инновации в социальной рыночной экономике могут служить не только продукты, материалы, средства производства, технологии, организации, управление, цены, но и человек, а также секторы, сферы, виды экономической деятельности, воспроизводящие его, — образование; медицина; культура и искусство; наука и научное обслуживание; информатика; физическое воспитание и спорт.

Второй поход заключается в том, что инновации в сфере нематериального производства сопряжены с развитием организаций этой сферы, производящих социальные (некоммерческие, нематериальные продукты и услуги — медицинские, образовательные, культурные, научные, спортивные, экологические и др.).

Таким образом, речь идет об инновационном развитии и привлечении инвестиций в отрасли социальной сферы. Это особо актуально в связи с тем, что государство как основной проводник социальной политики в современных условиях не в состоянии самостоятельно решить все социальные проблемы, что объясняется и нестабильностью политической ситуации в Украине, и серьезными проблемами в экономике страны. В этой ситуации хотя бы часть социальных забот может взять на себя и уже берет современный мощный бизнес. Это происходит потому, что в современных условиях, когда выделиться и получить конкурентные преимущества только за счет улучшения качества производимых товаров или услуг, или снижения цен на них, практически очень трудно, прогрессивные компании приходят к пониманию, что только благотворительность и социальная ориентация бизнеса могут способствовать успешной конкуренции на рынке.

Еще одним видом организаций, которые берутся и решают социальные проблемы общества, являются негосударственные, неправительственные и неприбыльные организации, которые, исходя из международного опыта, являются наиболее эффективной формой объединений людей (граждан) для решения насущных проблем жизнедеятельности.

Государство реализует свою социальную защитную функцию на основе экономических механизмов социального страхования, социального программирования и инвестирования на основе целевого бюджетного финансирования. Бизнес-организации участвуют в решении социальных проблем посредством механизмов социального инвестирования через такие экономические формы, как благотворительность и корпоративная социальная ответственность. Инструментарием третьего сектора являются социальные организации, а также волонтеры, фандрейзинг.

Принципиальным отличием благотворительной деятельности является ее осуществление как акта доброй воли, реализуемого благодетелем. Самостоятельно он определяет и направления своих инвестиций. В одних случаях это могут быть приоритетные направления с точки зрения приоритетов благодетеля, в других — приоритеты развития территорий, на которых присутствует бизнес, выявленные властью.

Совершенно иной принцип положен в основу социальной ответственности бизнеса, в которой переплетены принципы добровольности и обязательности. В случае с корпоративной социальной ответственностью благодетель инвестирует средства по доброй воле, но направления инвестирования четко заданы в соответствии с социальным стандартом и контролируются социальной отчетностью, которая должна быть прозрачна и доступна широкой общественности.

Бизнес, реализующий стратегии благотворительности и социальной ответственности, не только повышает качество жизни своим сотрудникам, но и жителям, рядом с которыми он функционирует, а также способствует экономическому росту Украины, ее интеграции в Евросоюз и повышению конкурентоспособности национального бизнеса и государства в целом.

В настоящее время в Украине функционирует около ста благотворительных организаций, специализирующихся на социальных программах в таких видах

экономической деятельности, как здравоохранение, культура, образование, физкультура и спорт, социальная защита малообеспеченных слоев населения.

Эти направления, как правило, охватывают традиционные виды деятельности в социальной сфере и связаны с теми социальными проблемами, которые возникали в жизнедеятельности населения в условиях социально-экономического кризиса и ухода государства из отраслей социальной инфраструктуры.

Таким образом, деятельность благотворительных организаций сама по себе является инновационной для условий государств постсоветского пространства. Кроме того, переход к инновационному развитию означает, что инновации должны охватывать не только создание новых социальных технологий — образовательных, медицинских, физкультурно-оздоровительных, рекреационных, но к ним относятся инновации в маркетинговых технологиях — продвижения новых социальных продуктов и услуг на рынок, инновации коммуникативные. В управлении таким инновационным механизмом важной является разработка национального механизма взаимодействия власти, бизнеса, общества.

Во взаимодействии общества, бизнеса и государства в современных условиях Украины нет еще отлаженных механизмов, как в развитых странах. Это связано с тем, что еще есть проблемы наследия патерналистских стереотипов поведения прошлого. Несмотря на то, что в Украине государство в последние пятнадцать лет, с одной стороны, уменьшило свое внимание к социальным инвестициям в образование и здравоохранение, оно создало развернутую систему институтов по страхованию, ввело новые виды социальной помощи. Сложной проблемой украинской реальности являются недостаточно отлаженные формы взаимодействия государства, бизнеса и общественных организаций. По мнению немногих исследователей данной проблемы, неприятие государством взаимодействия с общественными организациями происходит по причине желания государства удержать монополию на рынке социальных услуг. Второй причиной является то, что модели частногосударственного партнерства не всегда отличаются прозрачностью. Вместе с тем от объективного процесса не уйти. Общемировые тенденции стремительного роста социальных затрат общества в последней четверти XX века привели к изменению модели реализации социальной политики, построенной на компромиссе между трудом и капиталом, и модели социального партнерства на базе обеспечения социального мира организациями трудящихся — профсоюзы, рабочие партии; обеспечение социальных гарантий через страхование социальных рисков в системе обязательного социального страхования государством и признание профсоюзных прав бизнесом.

Значительные нагрузки социальных расходов на бюджет и снижение деловой активности на фоне снижения активности или утраты лидеров рабочего движения в период «Золотого тридцатилетия» последней трети XX века привели к сокращению государственных расходов и необходимости решения социальных проблем непосредственными усилиями граждан. Так, расширился сегмент некоммерческих и неприбыльных организаций и их объединения в социальной сфере, предназначенных для противодействия групповым (коллективным) рискам в жизнедеятельности социальных групп. Новая модель реализации социальной

политики в конце XX и начале XXI века формируется на основе Концепции устойчивого развития цивилизации, Целей Тысячелетия и Концепции социально-этичного бизнеса. Это по-новому ставит вопросы социального регулирования и проектирования на основе инновационных подходов.

Таким образом, под социальными инновациями понимается создание нового социального продукта или услуги и мероприятия по его внедрению. Инновационная социальная деятельность — это деятельность с целью поиска, оценки, разработки и применения социальных новшеств. Инновационное социальное развитие — это цепь реализованных социальных новшеств. Регулирование инновационного развития — мероприятия по целенаправленному, последовательному обеспечению реализации инноваций.

Инновационное развитие должно носить системный характер, оно может инициировать новые социальные услуги, а может относиться к формированию экономического механизма регулирования, основанного на взаимодействии власти, бизнеса и общественных организаций, которое является актуальным для всего мирового сообщества в силу кризиса «государства всеобщего благосостояния» и понимания значения социального развития и прогресса.

Методологическими подходами, возможными для проведения границы между понятиями «социальная рутина» и «социальная новация» и критерием отбора социальных мероприятий, являются: настоятельность и необходимость по отношению к вновь возникшим социальным проблемам, введение новых социальных мероприятий на определенный период времени, законодательное определение приоритетных отраслей и направлений социальной деятельности, отбор мероприятий по критерию социально-экономической эффективности.

Проиллюстрируем это на исторических примерах в различных национальных условиях и периодах развития.

Принцип настоятельности. Как свидетельствует опыт, объединения людей для решения совместных проблем или взаимовыручки был новацией при создании братских касс взаимопомощи для страхования от несчастных случаев в угольных шахтах Германии XVIII века, поскольку до этого не применялся именно в Германии для этих событий, но был широко известен в древности.

Принцип времени. В советское время, когда значительное внимание уделялось профилактике мероприятий по охране труда, для определения новаций использовался следующий механизм: определения направлений технологии (проведение, ограждение), а также период времени, после которого проведенные мероприятия считались рутинной.

Законодательное определение перспективных социальных отраслей. Это подход, который использует Россия в социальном регулировании, выделив четыре перспективных направления для социальных новаций: здравоохранение, образование, дешевое жилье, сельское хозяйство.

Приведенные примеры являются самыми общими для выделения социальных новаций и приоритетов. Вместе с тем жизнедеятельность человека и общества в современных условиях сопряжена с различного рода опасностями, угрозами со

стороны внешней среды, что приводит к возможности появления нежелательных явлений — социальных рисков, которые активизировались в конце XX века. В связи с неопределенностью и агрессивностью внешней среды не случайно современные философские идеи идентифицируют его с понятием «общество риска».

При этом под социальными рисками (шансами) понимают явления, возникающие в обществе и создающие опасность (выгоду) для человека в потере (приобретении) средств к существованию по независящим от него причинам, влияющие на сферы его жизнедеятельности и на все общество в целом, а также возможность, шанс получения конкурентных преимуществ человеком и национальной экономикой в случае инвестирования человеческого капитала.

В то же время за последние годы произошли крупнейшие изменения в ситуации социальных рисков: расширились поле и масштабы социальных рисков, что приводит к уязвимости среды обитания человека и общества. Меры по профилактике социальных рисков становятся не только национальными социальными стабилизаторами, но и расширяются на межнациональный уровень. А рискованные с точки зрения традиционных инвестиций вложения в человеческий капитал трансформируются в реальный шанс для государств и национальных экономик в конкурентной борьбе за счет реализации человеческого капитала и творческого потенциала и, в свою очередь, являются основой сокращения социальной дифференциации стран и межнациональной стабилизации.

Шанс с точки зрения социальной системы (общества) склоняет людей к определенному поведению, формирует вектор их жизни, дает возможность реализовать свои потенциальные возможности в достижении успеха, удаче. В отличие от рисков, повлиять на которые индивид не в состоянии, шансы самым непосредственным образом зависят от жизненных стремлений и целей человека. При этом социальный шанс является антиподом социального риска и направлен на прогрессивное развитие шкалы социально-экономического прогресса. Необходимо заметить, что инновации для обретения шанса, в свою очередь, могут приводить к новым рискам, которые необходимо прогнозировать и моделировать, а также разрабатывать инструменты и механизмы, позволяющие управлять ими.

Выводы. Для инновационно - инвестиционного развития общества и достижения равновесия и сбалансированности экономики необходимо:

- обеспечение дополнительного инвестирования социального сектора как сферы воспроизводства человеческого, интеллектуального и культурного капитала;
- развитие национальных механизмов и инструментов взаимодействия власти, бизнеса и общественных организаций;
- разработка законодательного обеспечения механизмов частно-государственного партнерства (взаимодействия);
- расширение применения философии корпоративной социальной ответственности;
- привлечение бизнес - ассоциаций как посредника между государством и бизнесом на территориях присутствия бизнеса.

Таким образом, стабилизировать общество, не допустив в нем социальных деформаций и проблем, можно, разработав и предложив обществу целенаправленную и сбалансированную социальную политику как на макроуровне, так и на уровне региональном, включив адекватный им механизм реализации, основанный на комплексе традиционных и инновационных социальных программ и продуктов, а также финансовых и интеллектуальных ресурсов.

Джерела

1. *Аристотель*. Политика : Сочинения в 4 т. — М., 1984.
2. *Кант И.* Критика практического разума: Пер. с нем. Сочинения. в 4 т. — М., 1965.
3. *Петти В.* Экономические и статистические работы : Пер. с фр. — М.: Соцэкиздат, 1940.
4. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1962.
5. *Рикардо Д.* Сочинения в 4т. — М., 1995.
6. *Shultz N.* Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities // Human Resources: Fiftieth Anniversary Colloquium VI. — N.Y., 1975.
7. *Куценко В. І., Євтушенко Г.І.* Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий наук. зб. — 1999. — № 10. — С. 136–145.
8. *Гришнова О.А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. — 254 с.
9. *Маркс К.* Капитал. Т.1//Маркс К, Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. — М.: Госполитиздат, 1960. — 907 с.
10. *Губерная Г.К.* Рынок: новые условия управления. — Донецк: ИЭП НАН Украины, 1995. — 110 с.
11. *Ясин Е.Г.* Хозяйственные системы и радикальная реформа. — М.: Экономика. — 1980. — № 10. — С. 86.
12. *Шишков Ю.* Кризис механизма экономических отношений капиталистических стран//Мировая экономика и международные отношения. — 1977. — №1. — С. 25–39.
13. *Кошкин В., Гайдар Е.* О структуре хозяйственного механизма//Экономические науки. — 1979. — №7. — С.33.
14. *Мочерний С.В.* Економічна теорія: Посібник для студентів вищих закладів освіти. — К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. — 592 с.
15. *Kornai J.* The Hungarian Reform Process: visions, hopes and reality // Journal of Economic Literatures. — V. XXIV (Decem. 1986). — P. 1689-1690.
16. *Кульман А.* Экономические механизмы: Пер. с фр. / Общ. ред. Н.И. Хрустальной. — М.: Прогресс, Универс, 1993. — 192 с.
17. *Мартякова Е.В.* Экономический механизм реформирования социальных процессов: страхование, маркетинг, риск-менеджмент: Монография / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. — Донецк, 2003. — 590 с.
18. *Инновационный менеджмент: Учебник / Под. ред С.Д. Ильенковой.* — М.: Юнити, 1997. — 302 с.

19. *Пригожин А.И.* Нововведения: стимулы и препятствия (социальные проблемы инноватики). — М., 1989. — 256 с.

20. *Пригожин А.И.* Инноватика — зачем она? // Проблемы теории и практики управления. — 1988. — № 2. — С. 12–16.

21. *Мартьякова Е.В. Ткаченко Е.Ю.* Маркетинговые технологии инновационных социальных программ благотворительных организаций. Культура народов Причерноморья. — 2007. — № 22. — С. 38.

Аннотация. Доказана необходимость инновационного развития социальной сферы. Исследована взаимосвязь процессов экономического и социального развития. Рассмотрен терминологический аппарат — социальные риски, шансы, развитие, социальное инновационное развитие. Сделаны предложения по инновационному регулированию человеческого развития на основе взаимодействия частного, государственного и общественных институтов на рынке социальных услуг.

Summary. The necessity of innovative development of social sphere is proved. Intercommunication of processes of economic and social development is explored. A terminology vehicle — social risks, chances, development, social innovative development is considered. Done suggestion on the innovative adjusting of human development on the basis of co-operation private, state and public institutes at the market of social services.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.04.2008 р.

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ БІДНОСТІ

*Л.М. Черенько,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Соціально-економічне середовище в Україні у новому тисячолітті формувалося під впливом низки факторів зовнішнього та внутрішнього походження. І якщо зовнішні фактори були результатом глобального переосмислення людством у другій половині XX сторіччя мети розвитку цивілізації, то внутрішні чинники являли собою складні та неоднозначні процеси економічних і соціальних трансформацій. Саме ці трансформації вплинули не тільки на зміни тенденцій і ситуації з бідністю, а й на розуміння даної наукової категорії та соціально-економічної проблеми.

Вивчення різних аспектів бідності міцно увійшло до кола найбільш досліджуваних в Україні проблем соціально-економічного розвитку. Поряд з економістами, даною проблемою сьогодні опікуються соціологи, філософи, психологи, політологи, історики та ін. Серед представників української економічної школи найбільш знайомими у проблемі бідності вважаються Е.М.Лібанова, В.М.Новіков, А.Ф.Ревенко, Ю.І.Саєнко. Саме ці вчені сформували бачення нової для країни проблеми в період трансформації українського суспільства і переходу економіки до ринкових засад, розробили методико-методологічний апарат дослідження та сприяли політичному визнанню проблеми.

Чи внесло нове тисячоліття корективи до постулатів дослідження української бідності? Принаймні, сьогодні можна констатувати, що певні процеси мали зіграти роль каталізатора змін в уявленнях про бідність як соціально-економічну категорію, як то:

- макроекономічне зростання, що дало більше фінансових ресурсів для державного впливу та сприяло зростанню життєвого рівня практично усіх верств населення країни;

- зменшення масштабів абсолютної бідності і зведення до мінімуму крайніх її форм, тобто локалізація тих проявів явища, які представлені у традиційному абсолютному контексті;
- посилення захисної (пасивної) функції державної соціальної політики, подекуди до межі розбалансування економічної системи;
- загострення житлової проблеми та проблеми доступності якісних соціальних послуг для різних верств населення, незважаючи на сталий процес соціалізації бюджету;
- інтенсифікація в країнах Євросоюзу (в тому числі, серед нових членів) досліджень бідності як позбавлення нормальних умов життя.

Вищезначені процеси, що діяли одночасно впродовж десятиріччя, мали здійснити певний вплив на розуміння бідності в суспільстві та на визначення методології її дослідження серед науковців. Дана робота має на меті сформулювати новий погляд на проблему української бідності, представлений крізь призму сучасних соціально-економічних реалій в Україні і в світовому середовищі.

Ще донедавна Україна сприймалася науковцями та громадськістю як суспільство зі значними масштабами абсолютної бідності, коли більше половини населення має доходи, нижчі від рівня прожиткового мінімуму і не забезпечене мінімумом ресурсів для фізіологічного виживання. Отже, говорити про європейські підходи до оцінки явища не доводилося. Йшлося, загалом, про нестачу коштів для нормального життя, а на проблемі обмеженості, внаслідок різних причин, доступу до системи життєвих благ не акцентувалося.

З тих пір, як українські науковці та спеціалісти міжнародних організацій звернулись до проблеми бідності в Україні, минуло вже понад десять років, впродовж яких накопичено чималий досвід досліджень і використано для оцінки цього явища велику кількість існуючих у світі підходів. Сьогодні моніторинг ситуації з бідністю в країні та регіонах, що розпочався на державному рівні з 2001 року, проводиться на постійній основі і щороку доповнюється новими складовими, де враховуються зміни у соціально-економічній ситуації в країні та у матеріальному становищі українського населення. Якою ж є сьогодні картина української бідності за ознакою наявності коштів?

Аналіз ситуації з бідністю в Україні за період 1999–2006 років свідчить, що позитивний ефект від економічного зростання дав змогу зменшити масштаби абсолютної бідності. Проте він не вплинув на ситуацію з відносною бідністю, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Спостерігається стрімке зменшення масштабів бідності за всіма, без винятку, абсолютними критеріями – критерієм прожиткового мінімуму, міжнародними критеріями (4,3 дол. США і 14,76 дол. США на 1 особу на добу за ПКС¹) і комбінованим критерієм², що по суті відповідає абсолютному підходу. Також поступово знижується рівень

¹ Використано паритет купівельної спроможності, розрахований спеціалістами Світового банку.

² Комбінований критерій – вартісне значення національної межі бідності 1999 року, скориговане на середньорічний індекс інфляції.

бідності за критеріями споживання — структурним критерієм³, що базується на законі Енгеля (щодо структури витрат населення залежно від рівня матеріального добробуту), та за критерієм калорійності харчування⁴, що безпосередньо характеризує такий крайній прояв бідності, як недостатнє харчування. При цьому практично стабільною залишається ситуація з відносною бідністю за національним критерієм⁵, яка впродовж останніх восьми років при різного роду змінах ситуації коливається у межах 26–28 відсотків.

Склалася ситуація, коли два основних монетарних критерії бідності, прийняті на національному рівні, — абсолютний (прожитковий мінімум) та відносний (національний) — давали протилежні результати. Показники бідності за критерієм прожиткового мінімуму демонстрували приголомшливо позитивну динаміку, а показники бідності та крайньої бідності за національними критеріями (відповідно 75 та 60% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат) залишалися незмінними (рис. 1).

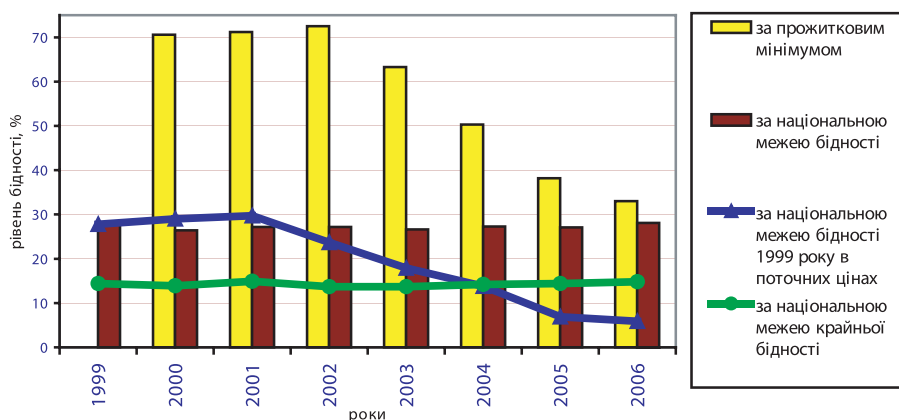

Рис. 1. Рівень бідності за основними критеріями визначення на національному рівні, 1999–2006 рр.

На міжнародному фоні динаміка бідності в Україні має позитивну тенденцію. За всіма міжнародними критеріями, що засновані на нормативних підходах (2,15, 4,3 та 14,76 дол. США на особу на добу у ПКС, 2100 кКал на особу на добу), спостерігається значне покращення ситуації. Виняток становить структурний критерій (питомої ваги витрат на харчування), що за економічною теорією виступає чи не основним індикатором життєвого рівня. За даним критерієм ситуація в Україні змінюється надто повільно. Якщо у 1999 році витрати на харчування у сукупних витратах перевищували 60% для 73,3% населення, то у 2006 році ця сукупність населення зменшилась до 51,6% (рис. 2).

³ Витрати на харчування складають більше 60% сукупних витрат домогосподарства.

⁴ Добовий раціон харчування в середньому на одну особу в домогосподарстві становить менше 2100 кКал.

⁵ 75%-ий поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення.

Сьогодні досліджувати монетарну бідність в Україні доцільно на основі комплексного підходу, який дасть можливість визначати масштаби абсолютної і відносної бідності. Такий висновок є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку досліджень бідності, оскільки дедалі гострішими стають дискусії щодо вибору єдиного критерію оцінки. Дискусії між прибічниками відносного і абсолютного підходів виникають через наявність позитивних та негативних характеристик для обох критеріїв. Непридатність того чи іншого критерію для сучасних умов пояснюється здебільшого специфікою перехідного періоду та особливостями розвитку соціально-економічної ситуації в країні.

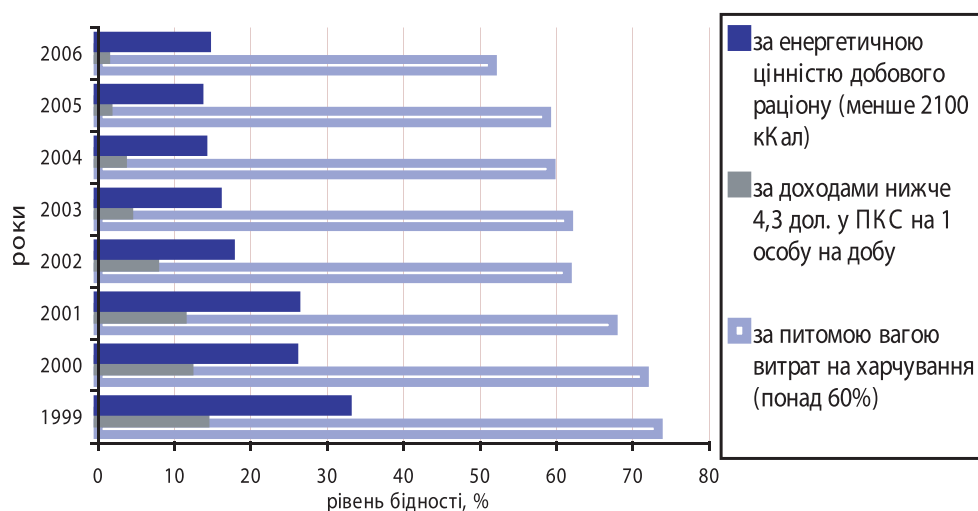

Рис. 2. Рівень бідності за основними міжнародними критеріями, 1999—2006 рр.

Якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій дає інформацію про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався як стандарт у конкретній країні на даний період часу і характерний для більшої частини населення.

Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, а й дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Такий критерій виявляється особливо необхідним для дослідження ситуації в країнах із загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна.

На противагу абсолютному, відносний критерій вказує скоріше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б зробити висновок про непридатність даного підходу для досліджень у бідних країнах. Наприклад, рівень відносної бідності в Україні може бути значно нижчим, ніж у розвинутій країні Західної Європи, що саме по собі є нелогічним і не заслуговує

на увагу. Проте посилення диференціації за доходами та нерівномірний розподіл ефекту від економічного зростання на різні за ступенем забезпеченості верстви українського суспільства виводить проблему дослідження відносної бідності на передній план у системі критеріїв для багатомірної оцінки.

Таким чином, не можна відмовитися від відносного критерію, на основі якого сьогодні встановлено національну межу бідності, оскільки проблема майнового розшарування для України залишається вкрай актуальною. Однак використання тільки цього критерію, з одного боку, не дає можливості коректно оцінити зміни ситуації з бідністю в динаміці, а з іншого — не дає відповіді на запитання, яка частина населення не може забезпечити собі мінімальні життєві стандарти. Крім того, використання додаткових критеріїв (наприклад, структурних) дасть змогу виділити найбільш гострі моменти в українській бідності.

Нині серед науковців значного поширення набула думка, що жоден статистичний підхід не в змозі охопити всіх сторін та проявів бідності. На внутрішній характер цього багатоаспектного та суперечливого явища накладається безліч етичних міркувань та обмежень, від яких напряду залежать теоретичні викладки та методичні підходи до дослідження. Основна складність дослідження бідності полягає у відсутності точного визначення, яке давало б можливість здійснювати кількісну оцінку цього явища. Здебільшого науковці сходяться до думки, що бідними є люди, чиї ресурси недостатні для підтримання мінімального способу життя, прийнятого в певній країні на даний момент. За визначенням Євросоюзу 1984 року, бідними вважаються “люди, чиї ресурси (матеріальні, культурні та соціальні) настільки низькі, що вони виключаються з мінімального способу життя, прийнятого для країни, в якій вони проживають” [1, с.11].

Сьогодні ситуація із визначенням бідності не змінилася — кількість бідних, як і раніше, залишається для кожної країни суто умовною величиною, що залежить від численних методичних та технічних рішень. Вибір критерію бідності для України та інших країн зі значними масштабами малозабезпеченості є особливо проблематичним, оскільки зміщення кривої розподілу у бік низьких доходів збільшує помилку визначення. Досить зазначити, що при використанні відносного критерію бідності встановлення порогу у 75% медіанного рівня витрат⁶ дає результат удвічі вищий, ніж за порогу у 60%⁷; застосування шкали еквівалентності у порівнянні з середньодушовим виміром змінює результати розрахунків на 5%, а використання середньої замість медіани — підвищує показники бідності майже в півтора рази. Аналогічна ситуація складається і при використанні абсолютних критеріїв — загалом з підвищенням вартісного значення межі бідності на 1 грн. рівень бідності зростає на 0,2 відсоткового пункту, або на 0,7%.

Окремого розгляду потребує так званий суб’єктивний підхід до виміру бідності, що інтерпретує бідність не з соціологічної точки зору, як віднесення себе до відповідної соціальної страти, а з економічної — як неможливість забезпечити

⁶ Поріг національної межі бідності.

⁷ Поріг національної межі крайньої бідності.

своє існування за наявний дохід. Іншими словами, бідним є той, хто відчуває труднощі із врівноваженням свого бюджету, хто вважає, що йому треба більше ресурсів для життя або виживання.

Статистичні дані по Україні⁸ дають змогу отримати доволі якісні рейтинги суб'єктивної бідності, оскільки дані обстеження умов життя домогосподарств у блоку самооцінки містять запитання щодо достатності бюджету з більш-менш визначеним компонентом. Крім того, до блоку включено запитання щодо відчуття бідності свого існування або самоідентифікації бідності, яке демонструє суб'єктивну бідність у соціологічному вимірі.

У 2006 році 4,6% населення країни зазначило, що їм не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування, а 35,9% постійно відмовлялися собі у самому необхідному, крім харчування. Слід зазначити, що ці показники дещо зменшилися порівняно з попереднім 2005 роком (рис. 3). Отже, за суб'єктивним критерієм близько 40% населення можна вважати бідними, а приблизно 5% — злидінними або вкрай бідними.

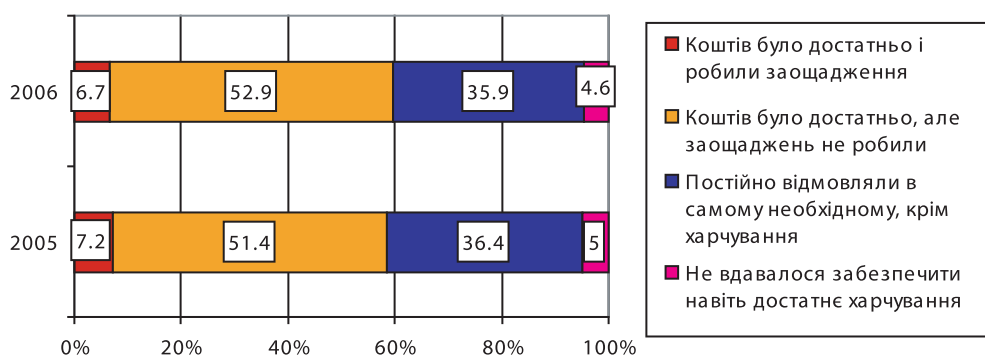

Рис. 3. Суб'єктивна бідність — оцінка населенням споживчих можливостей власних доходів

Такі значення помітно перевищують показники бідності як за абсолютним, так і за відносним критеріями. Проте вони можуть свідчити не лише про брак коштів для нормального життя, а й про нездатність планування бюджету родини або про несформовані споживчі настанови. Незважаючи на означені обмеження даного підходу, з таким значенням показника бідності можна було б погодитися. Достатньо перевірити адекватність оцінок власного статусу населенням країни через критерій самоідентифікації (рис. 4).

Як бачимо, сьогодні 84,5% населення відносить себе до категорії бідних. До того ж порівняно з попереднім роком цей показник зріс на 7,4 відсоткових

⁸ Модуль самооцінки доходів в обстеженні умов життя домогосподарств України, що проводиться Держкомстатом України на постійній основі.

пунктів. Що ж відбувається з самовизначенням населення свого матеріального статусу? У 2006 році більший відсоток населення вказав на зростання фінансових можливостей у забезпеченні свого споживання, і при цьому значно зріс відсоток населення, яке вважає себе бідним. Скоріше за все, життєві стандарти, що спонтанно формуються в суспільстві, значно випереджають життєві реалії. В такій ситуації будь-яке покращення матеріального становища сприймається населенням не як позитив, а як невдоволення темпами змін.

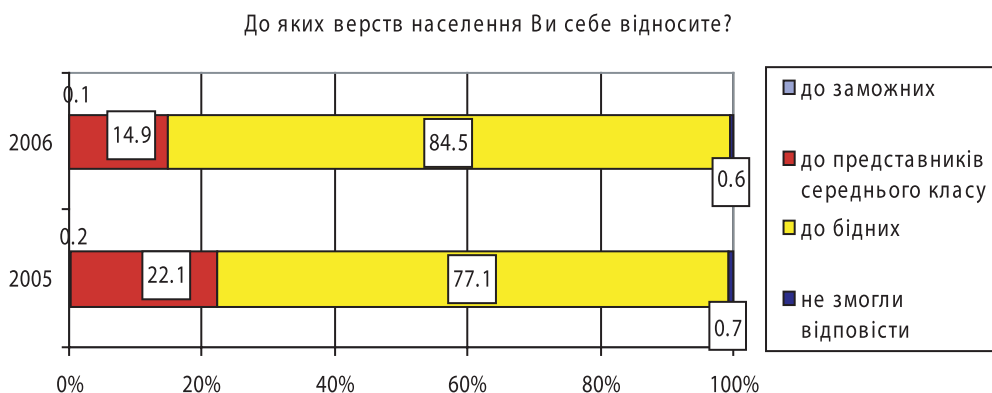

Рис. 4. Самоідентифікація бідності, 2005–2006 рр.

Отже, на даному етапі суспільного розвитку судити про масштаби бідності за суто суб'єктивними оцінками є недоречним. Необхідно шукати такі підходи, які задовольняли б об'єктивним визначенням і водночас враховували думку населення щодо ідентифікації бідності.

Одним з методів застосування суб'єктивного критерію для виміру бідності, що набув поширення в останні десятиріччя в розвинутих державах Європи, є побудова індексу консенсусної депривації. Він базується на опитуванні респондентів за списком із складників, що пов'язані зі споживанням та способом життя. Респондентам пропонується визначити, які з цих складників вони вважають необхідними для кожної людини, без яких неможливе цивілізоване існування в даній країні у даний період розвитку. Далі пропонується вказати, чи володіють вони речами, що вказані в списку. За цим методом критерій бідності визначається як недобровільна нестача 3-х чи більше предметів першої необхідності у домогосподарстві респондента. У сучасній термінології, це так звана бідність за умовами життя, яка базується не на кількості грошей в бюджеті домогосподарства, а на ступені задоволення основних потреб сучасного життя.

Обмеженість цього методу полягає у тому, що картина бідності буде змінюватися, якщо змінюватиметься кількість предметів першої необхідності. Звичайно, що перевага такого методу насамперед полягає в тому, що зі зміною загального рівня добробуту в країні, а отже і стандартів життя суспільства можна змінювати список складників кількісно і якісно. Недоліки даного методу можуть бути мінімізовані на методичному рівні. Головним є те, що методологічно такий підхід

найбільш відповідає сучасним уявленням щодо позбавлення нормальних умов життя.

З метою обмеження ризиків суб'єктивності в списку питань, відібраних для оцінки результатів опитування, і в самому способі отримання рейтингу агрегацією, необхідно звернутися до чіткої аксіоматики. Традиційно для цього використовуються аксіоми, застосовані Діксом у першому дослідженні такого типу у Франції [1, с.28–30]. Існуючі в міжнародній практиці підходи щодо визначення бідності за умовами життя виділяють із загальноприйнятої аксіоматики, головним чином, ідею рейтингу умов життя, одержаного шляхом рівнозваженої агрегації товарів або інших благ, поширених у більшості сімей, що ростуть з доходом і розглядаються суспільством як складова частина мінімуму, необхідного для гідного життя.

Статистичні джерела, не пристосовані до такого дослідження, містять обмежене коло питань, що дає змогу розглянути лише окремі аспекти депривації, або бідності за умовами життя. Така ситуація складається сьогодні в Україні – ми маємо окремі питання про депривації за різними блоками обстеження (щодо споживання, володіння товарами тривалого користування, житлових умов тощо), але відсутній спеціальний блок запитань, який давав би узагальнену інформацію щодо необхідності певних благ для населення та їх фактичної наявності. Перше спеціальне модульне опитування “Бідність за умовами життя” в рамках обстеження умов життя домогосподарств було проведене Державним комітетом статистики України у 2007 році. Воно включає складову консенсусного контролю та складову фактичного володіння чи позбавлення.

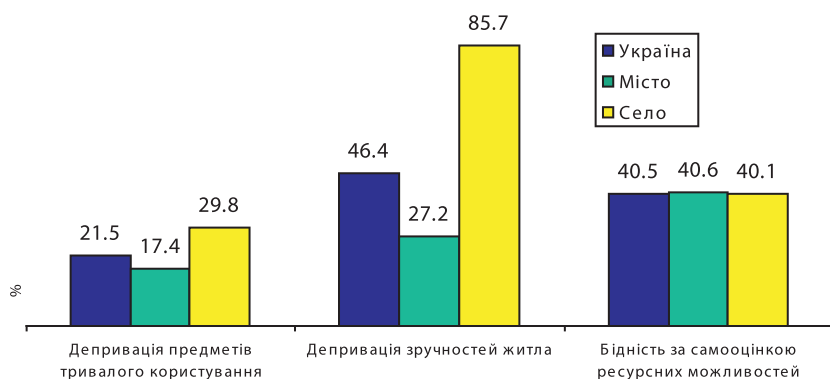

Рис. 5. Деякі аспекти бідності за умовами життя залежно від місцевості проживання

Сьогодні найактуальнішими для країни аспектами депривації можна вважати позбавлення майна, неналежні житлові умови, обмежену доступність послуг соціальної сфери тощо. Виходячи з наявного інформаційного забезпечення,

можна говорити, наприклад, про депривацію за основними товарами тривалого використання. Так, набору з трьох найбільш розповсюджених товарів — холодильник, пральна машина та кольоровий телевізор — позбавлено близько 21% населення, а по сільській місцевості цей показник сягає 30%. Якщо розглянути один з аспектів позбавлення нормальних житлових умов — обладнання житла мінімальним набором зручностей (центрального газопостачання, водогоним та каналізацією), то масштаби бідності в середньому по країні зростають до 46,4%. При цьому в сільській місцевості показник депривації сягає 85% (рис .5).

Розглянуті аспекти депривації зайвий раз нагадують про неоднорідність проявів бідності в Україні і про неможливість обмеження досліджень єдиним підходом. Спільне використання кількох підходів визнається більшістю дослідників найкращим способом оцінки такого складного і багатоаспектного явища, як бідність. Незалежно від країни, сукупність населення, виділена за кількома критеріями, має спільне ядро. Проте розмір отриманої сукупності і її характеристики значно диференційовані й залежать від умов кожної країни.

Коли використовується підхід, заснований на кількох критеріях, що не піддаються узагальненню, постає необхідність визначати класифікацію домогосподарств за різними концепціями і робити нормативний вибір щодо пріоритетів дослідження при різних групуваннях. Це дало б можливість виділити групу “дуже високої” бідності, що може кваліфікуватися як глибока, крайня бідність, навіть як виключення. Завдання полягає в тому, щоб виділити популяцію, що перебуває в стані найвищої вразливості до короткострокових змін. Дослідження, засноване на монетарному, суб’єктивному критеріях та за умовами життя, тобто на використанні 3-х абсолютно різних за своєю природою підходів, може виділити майже “ідеальну” популяцію дійсно бідного населення за всіма ознаками.

Висновки. Таким чином, українська бідність сьогодні є складним соціально-економічним явищем, що не може бути досліджене лише на основі монетарних підходів. Будь-який з широкої палітри критеріїв бідності, що базується на доходах, ресурсах чи витратах, виявляється вкрай обмеженим при дослідженні українських умов.

Ситуація ускладнюється наявністю значних масштабів суб’єктивної бідності і відсутністю її кореляції з об’єктивними оцінками, здійсненими за будь-яким з монетарних підходів. Отже, основні ознаки бідності має визначати саме населення, враховуючи як найбільш поширені потреби, так і відповідність умов життя сучасним суспільним стандартам. Виходячи з цього, сьогодні українську бідність можна визначити як невідповідність умов життя особи чи домогосподарства середнім стандартам, що склалися в суспільстві на думку більшої частини населення. Це трактування укладається в так званий підхід консенсусної депривації, що ґрунтується на суб’єктивному оцінюванні бідності.

Використання підходу консенсусної депривації, або бідності за умовами життя є перспективним напрямом комплексного дослідження ситуації з бідністю в Україні. Дані нового модулю обстеження з питань депривації можуть сприяти більш комплексній та адекватній оцінці ситуації в країні щодо масштабів та основних проявів бідності. Це також дасть змогу проводити серйозні дослідження

щодо кумулятивної бідності і виділяти групи найбільш вразливого населення за ступенем матеріального позбавлення та соціального виключення.

Джерела

1. *Вержэ Даниэль* (Verger Daniel). Международные вопросы: низкие доходы, ограниченное потребление или низкое благосостояние: статистические подходы к вопросам бедности в плане международного сравнения // Экономика и статистика (ÉCONOMIE ET STATISTIQUE). – 2005. – N° 383–384–385. – С. 7–45.

Аннотация. Стаття посвящена формуванню нового взгляда на проблему украинской бедности через призму современных социально-экономических реалий в Украине и в мировом сообществе. В работе рассматриваются различные определения бедности по монетарным и немонетарным признакам и их пригодность для оценки ситуации в Украине.

Summary. The article is devoted to forming of the new look to the problem of Ukrainian poverty through the prism of modern socio-economic realities in Ukraine and in the world. Different criteria of poverty determination by monetary and nonmonetary signs and their fitness to the estimation of situation in Ukraine are examined.

Стаття надійшла до редакції журналу 18 березня 2008 року.

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

*Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Охорона здоров'я — це та складова сфери соціальних послуг, яка відіграє ключову роль у забезпеченні добробуту населення, оскільки саме благополуччя зі станом здоров'я є головним визначником якості життя. Обґрунтовані та адекватні інвестиції в охорону здоров'я населення зумовлені не лише необхідністю забезпечення соціальних потреб; вони повертаються значними економічними дивідендами у вигляді зростання національного доходу країни. Відтак інвестиції в охорону здоров'я слід розглядати як внесок у розвиток національної економіки та підвищення суспільного добробуту. Зростання фінансування охорони здоров'я на тлі підвищення загального обсягу видатків на соціальну сферу впродовж останніх десятиліть стало прикметною рисою динаміки економічних процесів у розвинутих країнах, що пов'язано з такими обставинами.

По-перше, в умовах науково-технічного прогресу у різних сферах економіки посилюється роль факторів людського капіталу, що вимагає збільшення відповідного фінансування. Здоров'я є базовою складовою людського капіталу. Оскільки хворі люди мають менше можливостей для освітньо-професійної самореалізації, не забезпечують вищу продуктивність праці, оскільки вони не можуть розглядатися як ресурс якісних змін. Хвороби обертаються важким тягарем економічних витрат, що «лягає на плечі» бюджету як держави, так і домогосподарств. Тому поліпшення стану здоров'я населення та підвищення тривалості здорового і трудоактивного життя є важливим чинником і передумовою економічного зростання, що обумовлює потребу у збільшенні ресурсів соціальної сфери.

По-друге, в процесі соціально-економічного розвитку та епідеміологічного переходу у розвинутих країнах істотно підвищилась середня тривалість життя. Поява нових факторів ризику та ефективна боротьба з хронічними важковиліковними захворюваннями вимагає зміни орієнтирів медичної галузі та перерозподілу фінансових витрат, а розробка нових методів діагностики та лікування, створення сучасних поколінь високоефективних медичних препаратів не можливі

без відповідних капіталовкладень. З плином часу медицина здатна діагностувати та лікувати дедалі більше складних захворювань, але цей прогрес водночас супроводжується подорожчанням відповідних новітніх технологій. Тому зростання вартості медичних послуг вочевидь є процесом невідворотним.

По-третє, оскільки все більше людей стало доживати до старості, стрімкий процес постаріння населення обумовлює необхідність посилення розвитку геріатричної та геронтологічної служб та врахування зростаючих потреб населення похилого віку. Йдеться, зокрема, про збільшення ресурсів для утримання осіб похилого віку в інтернатних закладах; літні люди фактично є головними споживачами медичних послуг та лікарських препаратів, що зумовлює потребу у фінансовій підтримці відповідних соціальних програм.

В Україні необхідність активізації інвестицій в охорону здоров'я обумовлена насамперед неблагополучною демографічною динамікою, прискореним зниженням якісних характеристик населення, зокрема погіршенням стану здоров'я та високими обсягами передчасної смертності, появою таких серйозних викликів і загроз демографічній безпеці, як епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу. Ситуація ускладнюється тим, що внаслідок затяжної соціально-економічної кризи 1990-х рр. відбулося не просто зменшення видатків на охорону здоров'я, а перенесення основного тягаря відповідальності та витрат з держави на пацієнтів, що через значні масштаби бідності ускладнює доступ значної частини населення до якісних медичних послуг. В умовах трансформаційних змін вітчизняна система охорони здоров'я виявилась не спроможною забезпечити реалізацію конституційного права громадян України у сфері медичного обслуговування. Підвищити ефективність функціонування національної системи охорони здоров'я можна шляхом вдосконалення механізму її фінансового забезпечення та залучення додаткових джерел ресурсів.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретичні та прикладні аспекти реформування системи охорони здоров'я в Україні в період становлення ринкової системи господарювання висвітлені у наукових працях таких вітчизняних дослідників, як: Голяченко А., Вороненко Ю., Євсєєв В., Лехан В., Москаленко В., Новіков В., Рудень В., Рудий В., Радиш Я., Слабкий Г. та інших [1, 3, 5]. Однак у наукових роботах приділено недостатньо уваги питанням фінансового забезпечення охорони здоров'я у трансформаційний період розвитку економіки, немає комплексного охоплення проблем інвестування в охорону здоров'я, що зумовлює актуальність даної теми дослідження.

Метою даної роботи є дослідження основних проблем фінансування охорони здоров'я в Україні та обґрунтування необхідності реформування механізму фінансового забезпечення медичної галузі.

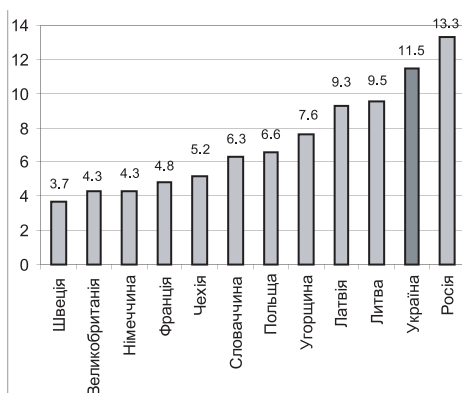
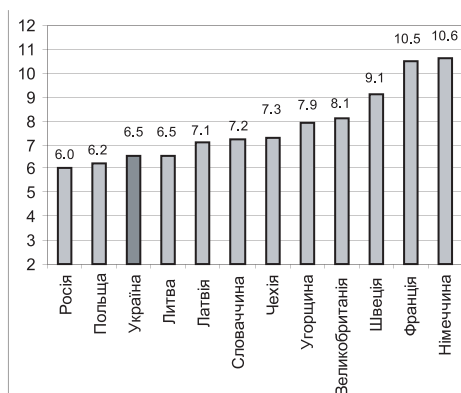
Виклад основного матеріалу. Хоча у розвинутих країнах національні системи фінансування охорони здоров'я формувалися впродовж тривалого часу, мають усталені традиції і стали частиною певної єдиної системи життєзабезпечення

населення, необхідність збільшення видатків на охорону здоров'я на тлі макроекономічних, демографічних, фінансових чинників, що обмежують можливості такого збільшення, обумовлює пошуки шляхів реформування існуючих систем фінансування охорони здоров'я. Наразі не має єдиної однозначної схеми фінансування охорони здоров'я, та на думку ВООЗ, її принципи повинні узгоджуватись з основними цілями функціонування системи охорони здоров'я. Такими, зокрема, є: поліпшення стану здоров'я населення, підвищення рівня оперативності реагування системи на потреби та очікування населення; підвищення рівня «справедливості» фінансових внесків у діяльність охорони здоров'я з боку населення та підвищення загальної ефективності системи, тобто забезпечення максимального досягнення цілей з врахуванням наявних ресурсів [4]. Відповідно до таких цілей основними завданнями політики фінансування охорони здоров'я є: захист від фінансових ризиків, обумовлених погіршенням стану здоров'я та хворобою; забезпечення солідарності щодо фінансування системи охорони здоров'я та справедливості у доступності її послуг; підвищення рівня прозорості і підзвітності системи фінансування; підвищення ефективності керівництва системою фінансування охорони здоров'я.

Уряди країн мають різні бюджетні можливості щодо фінансування охорони здоров'я, тому системи фінансування охорони здоров'я повинні оцінюватися тією мірою, якою вони забезпечують виконання основних завдань політики, виходячи з наявних ресурсів і забезпечуючи при цьому збереження фінансової рівноваги. Попри існування різних моделей фінансування охорони здоров'я у розвинутих країнах, витрати на охорону здоров'я у розрахунку на душу населення зростають щороку у середньому на 4%. Частка ВВП, що витрачається на ці потреби, у Франції та Німеччині становить понад 10%, а у США досягає 15%. Загальні видатки національної економіки України на охорону здоров'я є значно меншими: за оцінкою ВООЗ (World Health Statistics 2007), вони становлять близько 6,5% [10]; за результатами Національних рахунків охорони здоров'я 2003–2004 рр. (НРОЗ) – близько 7% ВВП [2].

Орієнтуючись на оцінки ВООЗ та НРОЗ, можна стверджувати, що Україна на тлі розвинутих західноєвропейських країн виділяє на охорону здоров'я відносно невелику частку від ВВП, але порівняно з країнами Центральної та Східної Європи ці розбіжності не значні (рис. 1). Попри це Україна відзначається одним з найвищих у Європі рівнем втрат тривалості життя внаслідок передчасної смертності (до 65 років), які вищі утричі, ніж у Швеції, Великобританії, Німеччині та удвічі, ніж у Чехії, Польщі та Словаччині.

Як відомо, основними інвесторами охорони здоров'я є: держава, приватний сектор, громадянське суспільство. Залежно від специфіки національних служб охорони здоров'я участь кожного із вищезазначених суб'єктів може помітно відрізнятися, проте у більшості країн провідна роль належить державі та державним видаткам, що покликані забезпечити доступність та справедливість у розподілі медичних послуг.

Частка ВВП на охорону здоров'я, %

Втрата СТЖ внаслідок передчасної смертності до 65 років, років

Рис. 1. Загальні видатки на охорону здоров'я (% ВВП*) та укорочення середньої тривалості життя (СТЖ) внаслідок передчасної смертності до 65 років в Україні та інших європейських країнах**

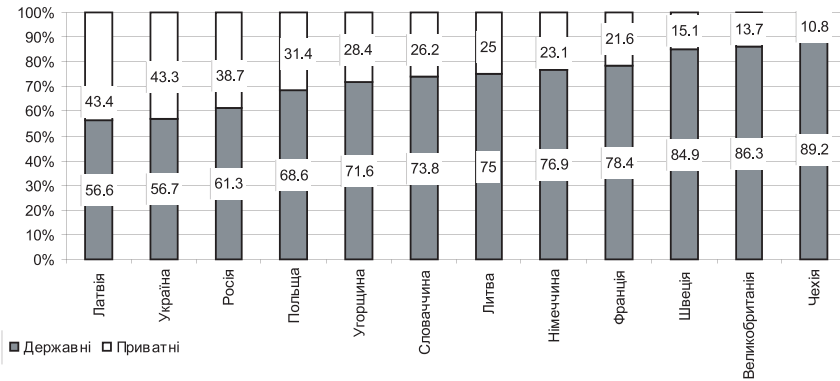
* 2004 р.

** 2004 та 2005 рр.

Джерело: дані ВООЗ (HFA-DB)

Держава є учасником ринку медичних послуг і самостійним суб'єктом економічної діяльності у цій сфері; її участь є обов'язковою умовою розвитку і функціонування будь-якої системи медичного обслуговування, оскільки саме держава фінансово та організаційно забезпечує право кожного громадянина на отримання базових медичних послуг. Державні видатки у сфері охорони здоров'я коливаються у доволі широких межах, при цьому існує чітка залежність: чим більше держава витрачає на потреби охорони здоров'я, тим менше сплачують самі пацієнти за отримання медичних послуг, що сприятливо впливає на виконання таких завдань, як фінансовий захист, справедливість щодо фінансування і використання медичних послуг. За оцінкою ВООЗ (World Health Statistics 2007), у структурі загальних видатків на охорону здоров'я в Україні державні витрати становлять лише 57%, тоді як у Чехії – 89%, Швеції – 85%, Німеччині – 77%, Угорщині – 72% (рис. 2).

Згідно з розрахунками ВООЗ мінімальний рівень видатків на охорону здоров'я, необхідних для надання пакета медичних послуг першої необхідності, становить приблизно 80 дол. США на душу населення за ПКС, хоча це досить наближена оцінка, у якій не враховується специфіка соціально-економічного становища та рівня розвитку різних країн [7]. В Україні реальне фінансове забезпечення зобов'язань держави у соціальній сфері в цілому, і щодо охорони здоров'я зокрема, значно поступається країнам Західної та Центральної Європи. За оцінкою ВООЗ, загальні середньодушові видатки на охорону здоров'я в абсолютному виразі за ПКС становили в Україні у 2004 р. 427 дол. США, з них державні видатки – лише 242, тоді як у Польщі відповідні асигнування з боку держави становили 559 дол., Чехії – 1259, Франції – 2382, Німеччині – 2440 дол. (рис. 3).

Джерело: World Health Statistics 2007.

Рис. 2. Структура загальних видатків на охорону здоров'я в Україні та інших європейських країнах у 2005 р., %

Хоча рівень державних витрат має важливе значення у контексті стійкості та міцності фінансового механізму охорони здоров'я, проте він не є визначальним для поліпшення якості та доступності медичних послуг. Будь-яке збільшення державних асигнувань на охорону здоров'я повинно бути підкріплене спроможністю існуючої системи забезпечити максимально ефективне використання наявних ресурсів.

* 2004 р.

** 2004 та 2005 рр.

Джерело: дані ВООЗ (HFA-DB)

Рис. 3. Державні середньодушові видатки на охорону здоров'я* та ймовірність чоловіків померти у віці 15–60 років** в Україні та інших європейських країнах

Варто відзначити також, що у розвинутих країнах в умовах депопуляції та збільшення демографічного навантаження на працездатне населення дедалі більше актуалізується проблема пошуків додаткових джерел фінансового забезпечення зростаючих видатків на медичне та соціальне обслуговування. Це стосується насамперед країн, які фінансують свої системи охорони здоров'я за рахунок внесків, пов'язаних із зайнятістю (зокрема, внесків із фонду заробітної плати для систем обов'язкового медичного страхування). В міру того, як частка населення працездатного віку скорочується, посилюється необхідність у диверсифікації джерел державного фінансування для забезпечення надання послуг особам, які не працюють і відповідно не є платниками внесків. У багатьох країнах Західної Європи, де запроваджене соціальне медичне страхування, фінансування охорони здоров'я здійснюється не лише за рахунок внесків із фонду заробітної плати. Якщо у Німеччині та Нідерландах понад 60% усіх видатків на потреби охорони здоров'я фінансується за рахунок відррахувань із заробітної плати, то в Австрії, Люксембурзі та Бельгії — менше половини. В подальшому зі зростанням впливу демографічних факторів необхідність диверсифікації джерел фінансування медичної галузі буде посилюватись.

В Україні на тлі спроб реорганізації та реструктуризації існуючої системи охорони здоров'я концептуальні засади механізму її фінансування дотепер принципово не змінилися. Головною проблемою діючої системи охорони здоров'я в Україні є фінансова неспроможність держави забезпечити встановлені нею соціальні гарантії у сфері охорони здоров'я. Існуюча система охорони здоров'я в Україні фінансується, головним чином, із загальних бюджетних надходжень. На тлі різкого скорочення ВВП впродовж 1990—2000 рр. рівень державних видатків на охорону здоров'я зменшився більш ніж на 60%. Бюджетні видатки усіх рівнів на охорону здоров'я почали нарощуватись в Україні починаючи з 2000 р., що дало підставу для оптимістичних очікувань. Якщо у 2000 р. загальний фонд зведеного бюджету охорони здоров'я становив лише 4,4 млрд. грн., у 2004 р. — 12,2 млрд. грн., то у 2007 р. — близько 21 млрд. грн., що майже удвічі більше. Незважаючи на щорічне збільшення державних видатків на охорону здоров'я, рентабельність «виробництва» здоров'я в Україні продовжує знижуватись. Про це свідчать стійка тенденція до підвищення рівня поширеності захворювань, високий рівень смертності населення трудоактивного віку від причин, яким можна запобігти за умови надання своєчасної та якісної медичної допомоги, та низька середня тривалість життя, яка в українських чоловіків у середньому на 12—13 років, а у жінок — на 8—9 років менша, ніж у країнах Європейського Союзу [6, с. 108—109].

Однією з причин такої ситуації є те, що збільшення коштів саме по собі не може подолати корінні недоліки в існуючій системі охорони здоров'я. Доволі значна (як для країни з перехідною економікою) сума бюджетних коштів, інвестована у послуги охорони здоров'я, не забезпечує належної віддачі. Це зумовлено насамперед тим, що наявний механізм фінансування, що базується на підходах, сформованих за радянських часів, не пов'язаний з результатами діяльності лікувальних установ і є неефективним. Основні принципи такого кошторисного та командно-адміністративного фінансування ґрунтуються на бюджетному утриманні медичних установ, що передбачає, головним чином, оплату праці

лікарів та фінансування ліжко—днів і не передбачає покриття витрат відповідно до обсягів реально наданих послуг. Тобто державне фінансування покриває так звані захищені статті видатків, але при цьому оплата праці медичних працівників залишається однією з найнижчих, а модернізація технічного оснащення лікувальних закладів є вкрай незадовільною.

У структурі зведених бюджетних видатків на охорону здоров'я питома вага асигнувань із Державного бюджету є значно меншою (20—25%) порівняно з відповідним внеском місцевих бюджетів (75—80%), тобто роль місцевих адміністрацій у структурі фінансування галузі та розподілі видатків є досить значною. Незважаючи на те, що саме місцеві органи влади відіграють основну роль у наданні та фінансуванні медичних послуг, існуюча система охорони здоров'я, що являє собою збережену з радянських часів ієрархічну структуру з доволі жорстким централізованим контролем, обмежує повноваження місцевих органів влади щодо визначення структури видатків та їх розподілу.

У зв'язку з цим зазначимо, що система міжбюджетних відносин зазнала реформування у 2001—2002 рр., однак цей процес виявився незавершеним. Місцеві органи влади загалом мають обмежені можливості щодо розподілу бюджетних коштів і ухвалення адміністративних рішень; розподіл повноважень у сфері видатків між місцевими органами влади є неефективним, оскільки спостерігається певне дублювання функцій [7]. Формування бюджетів на рівні медичних закладів та їх об'єднання на рівні місцевих бюджетів базується на нормативах, які визначають кількість працівників та інші необхідні ресурси на підставі характеристик мережі медичних закладів (наприклад, кількості лікарняних ліжок), а не на фактичному попиту на послуги. Наявна система нормативів унеможливорює гнучкість місцевих бюджетів, призводить до зростання поточних видатків (насамперед, заробітної плати) і залишає дуже мало ресурсів на капітальні інвестиції, підвищення якості послуг. Найбільше від цього потерпають бідніші місцеві органи влади, що призводить до нерівності у розподілі державних інвестицій на душу населення між різними населеними пунктами. Саме тому реформи у медичній галузі мають здійснюватись разом з реформою міжбюджетних відносин і передбачати підвищення повноважень місцевих органів влади у сфері видатків; раціоналізацію системи міжбюджетних трансфертів (дотації вирівнювання), розрахунок яких повинен враховувати реальний попит на медичні послуги та потреби населення.

Слід зазначити, що нераціональною є і сама структура витрат всередині системи, найбільша частка з яких виділяється на стаціонарну медичну допомогу (якої все одно не вистачає, оскільки покриває, головним чином, тільки оплату праці лікарів та комунальні послуги), витрати на амбулаторну допомогу є невиправдано малими, а на профілактичну складову — взагалі мізерними. Це свідчить про те, що попри формально проголошену необхідність розвитку медичної профілактики, сучасний розвиток охорони здоров'я в Україні концентрується переважно на лікувальній медицині, що обертається невиправданими демоекономічними втратами як на рівні держави, так і домогосподарств, оскільки значна частина захворювань може бути попередженою, а ще частина хворих, яка могла бути вилікувана амбулаторно, потрапляє у стаціонари, де лікування є доволі коштовним.

Важливим джерелом фінансування є особисті кошти пацієнтів. У розвинутих європейських країнах вони зазвичай не перевищують 20–30% загальних витрат на охорону здоров'я, а в Україні, за оцінкою ВООЗ, досягають 43%. Проведена у рамках міжнародного дослідження «Національні рахунки охорони здоров'я України 2003–2004 рр.» (НРОЗ) оцінка рівнів державних і приватних витрат у структурі загальних витрат на охорону здоров'я в Україні свідчить, що внесок держави становить в середньому 58%, близько 1% належить донорам, а решта витрат на медичні послуги припадає на приватні джерела, з яких витрати домашніх господарств становлять майже 38–39% від загальних витрат на охорону здоров'я в Україні [2, с. 15]. Більшість витрат домогосподарств відбувається неофіційно і не надходить до загальної фінансової системи. Висока вартість медикаментів та неофіційних платежів є перешкодою для отримання своєчасної і адекватної медичної допомоги для малозабезпечених верств населення, які утримуються або відкладають своєчасне звертання до лікаря через свою неплатоспроможність. Це, в свою чергу, призводить до пізнього виявлення хвороб, їх тяжкого перебігу та хронічних ускладнень. Нині склалася ситуація, коли якість медичних послуг та доступ до лікування істотно відрізняються для груп населення з різними доходами, а можливість оплатити медичні послуги і придбати необхідні медичні препарати стала важливим чинником соціально-економічної диференціації населення.

За результатами обстеження стану охорони здоров'я у світі (2003 р.) Україна, порівняно з іншими країнами Центральної, Східної Європи та Центральної Азії, посідає друге місце за часткою домогосподарств (близько 20%), які мають так звані катастрофічні видатки¹ на послуги охорони здоров'я, при цьому для найбідніших домогосподарств цей показник становить 23–24%, а для найбагатших – близько 10% [7, с. 78]. Для найбідніших верств населення рівень користування спеціалізованою медичною допомогою, послугами стаціонарного лікування є нижчим, ніж для більш забезпечених груп населення. У цьому зв'язку слід підкреслити, що існуюча система охорони здоров'я та структура її видатків тільки поглиблюють нерівність різних груп населення щодо доступності медичної допомоги. Йдеться про те, що більшість (70%) загальних державних видатків на охорону здоров'я припадає на лікарні, спеціалізовані медичні заклади, а не на первинну медико-санітарну ланку, послугами якої бідні користуються найчастіше. Окрім цього, малозабезпечені через низьку купівельну спроможність та постійне зростання цін на медикаменти змушені купувати дешеві, але низькоефективні ліки, тобто виграш у ціні призводить до програшу у результатах лікування. Про це свідчить посилення процесу хронізації хвороб серед населення, накопичення значної кількості хронічних хворих, негативні зміни у структурі первинної та загальної захворюваності.

Хоча помітної диверсифікації джерел фінансування охорони здоров'я в Україні не відбулося, варто відзначити роль зовнішніх джерел допомоги. У структурі загальних видатків на охорону здоров'я внесок міжнародних донорів, за різними оцінками, не перевищує 1%, проте саме їм належить ключова роль у фінансуван-

¹ Катастрофічні видатки визначаються як власні платежі за послуги охорони здоров'я, які перевищують 40% видатків на непродовольчі товари [7, с. 78].

ні програм протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, боротьби з туберкульозом та охорони репродуктивного здоров'я. Зокрема, основним джерелом фінансування програм боротьби з епідемією ВІЛ/СНІДу є кошти не держави, а міжнародних фондів, що фінансують послуги для ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, хоча не можна не відмітити значний поступ щодо державного фінансування профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини та через донорську кров. За результатами НРОЗ, витрати на ВІЛ/СНІД в Україні у 2004 р. склали 1,89% від загальних витрат на охорону здоров'я, або 0,13% від ВВП. У структурі загальних витрат на ВІЛ/СНІД їхні джерела розподіляються таким чином: державні – 13,5%; приватні домогосподарства – 56,5%; неприбуткові організації, які обслуговують домогосподарства, – 6,8%, донори – 23,1% [2, с. 42–44]. Таким чином, у справі протидії епідемії ВІЛ/СНІДу Україна істотно покладається, по-перше, на донорські кошти, по-друге, на приватне фінансування, тобто кошти самих пацієнтів. Очевидно, що для багатьох домогосподарств, де проживають ВІЛ-позитивні, такі видатки можуть стати значним тягарем і перепорою для доступу до потрібних послуг.

Система протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні значною мірою залежить від фінансової підтримки міжнародних донорів. Натомість уряд неохоче бере на себе фінансові зобов'язання щодо надання медичних та соціальних послуг ВІЛ-позитивним та хворим на СНІД.

По-перше, в Україні антиретровірусна (АРВ) терапія застосовується із значним запізненням, починаючи з 2001 р. для 10-ти пацієнтів. Тільки у 2004–2005 рр. після отримання гранту Глобального фонду боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією можливості надання АРВ-терапії значно збільшилися. Зокрема, станом на 1 жовтня 2007 р. в Україні таке лікування отримували 6,8 тис. хворих, проте з них лише 1,8 тис. осіб були забезпечені за рахунок державних коштів, що становить 27% від загальної кількості тих, хто отримує АРВ-терапію, та 10% від розрахункової кількості тих, хто її потребує. Хоча кількість хворих, що отримують антиретровірусне лікування, зростає, поки що його обсяги далекі від справжньої потреби. Принагідно зазначимо, що, за даними Європейського Центру епідеміологічного моніторингу ВІЛ/СНІДу та Європейського центру моніторингу наркотиків і наркотичної залежності, рівень надання АРВ-терапії у країнах-членах ЄС високий і становить щонайменше 75% для тих, хто її потребує, що дало змогу істотно знизити смертність від СНІДу. Оскільки темпи розповсюдження ВІЛ в Україні є досить високими, і для значної кількості інфікованих ВІЛ буде поступово переходити у стадію хвороби, потреба в антиретровірусній терапії та інших послугах в Україні постійно збільшуватиметься. Очевидно, що для повноцінного забезпечення таких потреб необхідно нарощувати державні видатки та посилювати участь держави як провайдера відповідних медичних послуг.

По-друге, держава приділяє недостатньо уваги фінансуванню профілактичних проектів серед груп підвищеного ризику, хоча міжнародний досвід свідчить, що активізація просвітницької діяльності у середовищі груп підвищеного ризику дає змогу суттєво впливати на поведінку осіб, які мають найбільший ризик ВІЛ-інфікування. Підвищення доступності АРВ-терапії аж ніяк не означає призупинення епідемії. У цьому контексті дуже важливо, щоб впровадження

антиретровірусної терапії супроводжувалось одночасним розширенням та активізацією програм профілактики. Окрім цього, враховуючи збільшення кількості дітей, народжених від ВІЛ-інфікованих жінок, важливо поступово посилювати державні асигнування у сфері профілактики вертикальної трансмісії, оскільки саме ця проблема актуалізується все з більшою силою.

По-третє, незважаючи на те, що державні видатки на протидію епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні останніми роками зростають, вони залишаються неадекватними масштабам епідемії; епідемічна ситуація з ВІЛ/СНІДу в Україні залишається вкрай неблагополучною. До того ж починаючи з 2005 р. фінансування заходів по боротьбі з ВІЛ/СНІДом було об'єднано разом із видатками на лікування туберкульозу та онкологічних хворих, що значно ускладнило можливості ефективної протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.

У 2007 р. Глобальний фонд боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією виділив чергову допомогу обсягом до 151 млн. дол. США на фінансування програми протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні на 2007–2011 рр., яка передбачає три складові: профілактику серед населення та уразливих груп; створення умов для розвитку замісної підтримувальної терапії; лікування, догляд та підтримку осіб з такими важкими патологіями, як ВІЛ/СНІД, наркоманія і туберкульоз. Проте жодна міжнародна допомога не в змозі замінити власне фінансування, що має здійснюватися з національного бюджету, оскільки такі інвестиції є необхідною і важливою передумовою пом'якшення негативних демографічних та економічних наслідків епідемії. Державі потрібно передбачити істотне збільшення частки витрат на потреби профілактики та лікування осіб з ВІЛ/СНІДом і поступово перебрати на себе відповідальність за фінансування ефективної протидії епідемії.

Окрім допомоги міжнародних донорів, інші позабюджетні джерела фінансування медичної галузі в Україні розвинені досить слабо; приватний ринок медичних послуг (офіційні платні послуги, добровільне медичне страхування, лікарняні каси) не сформований і не створює значного сектору у фінансуванні охорони здоров'я. Тому є усі підстави вважати, що збільшення державних асигнувань на охорону здоров'я в Україні є нерентабельним і марнотратним, якщо не відбудеться перегляд ключових фінансово-організаційних положень та зміна структури бюджетних видатків.

На нашу думку, на даному етапі бюджетні кошти повинні залишатися основним джерелом фінансування, але при цьому мають змінитися принципи фінансування медичних закладів. Потребує вирішення проблема існуючих обмежень щодо формування бюджетів, які накладаються МОЗ через низку нормативів, що базуються на показниках матеріально-технічної забезпеченості, та, по суті, визначають, як враховуються ресурси в бюджетах закладів охорони здоров'я на місцевому рівні (як зазначалося вище, видатки органів місцевого самоврядування на охорону здоров'я становлять близько 80% загальних державних видатків на охорону здоров'я). Такий підхід є неефективним і не дає змоги вносити зміни до видатків відповідно до місцевих потреб. Усунення недоліків у системі фінансування охорони здоров'я є першим кроком, що дасть можливість підвищити якість надання послуг. Тому вкрай необхідно переглянути нормативи, встановлені МОЗ

щодо формування бюджетів на рівні медичних закладів. Усунення цих нормативів дасть змогу ефективніше та гнучкіше використовувати ресурси, що, у свою чергу, створить можливість виділення більших бюджетних коштів на інвестиції та підвищення заробітної плати працівникам. Органи місцевого самоврядування повинні мати змогу із залученням лікарень і поліклінік коригувати чисельність персоналу, грошові ресурси та інші матеріально-технічні засоби, необхідні для оптимізації діяльності цих закладів і надання ними послуг. Система охорони здоров'я має перейти від підходу, що базується на наявних матеріально-технічних ресурсах, до підходу, орієнтованого на результати.

Реформування системи охорони здоров'я в Україні у найближчій перспективі має здійснюватися саме у контексті перегляду і зміни фінансово-організаційних засад функціонування галузі, що передбачає: перехід на контрактну модель публічних державних закупівель медичних послуг за збереження бюджетного фінансування галузі; чітке визначення базового стандарту загальнодоступної безоплатної медичної допомоги; надання бюджетним закладам охорони здоров'я статусу державних (комунальних) неприбуткових підприємств. Запровадження договірних відносин та контрактної форми оплати праці дало б змогу налагодити механізм оплати праці залежно від обсягу та якості виконаної роботи, що стимулюватиме підвищення якості послуг. Для цього необхідно перейти від постатейного фінансування закладів охорони здоров'я до їх фінансування залежно від обсягу і структури надання медичних послуг, розробивши механізми договірної оплати медичних послуг та визначивши критерії добору постачальника для їх закупівлі за громадські кошти. Йдеться про те, щоб позбавити медичні заклади жорсткої постатейної регламентації у витрачанні грошових коштів і дати їм змогу більш вільно оперувати фінансовими ресурсами, використовуючи метод глобального бюджету, суть якого — в отриманні лікарнею фіксованого річного бюджету під узгоджений обсяг послуг і робіт. Такий спосіб фінансування стимулюватиме медичні заклади до оптимізації обсягів і структури медичної допомоги й сприятиме пошуку ефективніших напрямів витрачання грошових коштів.

Опрацювання практики державних публічних закупівель медичних послуг на контрактній основі в межах існуючої бюджетної моделі фінансування та набуття відповідного досвіду разом з рядом інших змін стало б своєрідним перехідним і підготовчим етапом для подальшого реформування галузі з можливістю поступового запровадження страхової медицини. Проте перш ніж запроваджувати медичне страхування, необхідні відповідні законодавчі зміни та організаційні перетворення, що стосуються, зокрема, внесення змін до Бюджетного кодексу України, законів про місцеве самоврядування та про місцеві державні адміністрації, надання регіональним органам охорони здоров'я можливостей управління консолідованими на рівні регіону бюджетними ресурсами і закупівлі медичних послуг на договірній основі, створення інфраструктури страхування [5, с. 67].

Висновки. Нинішня система охорони здоров'я вкрай потребує серйозних змін та зрушень у механізмі фінансування та системі організації. Необхідна політична воля для реалізації реформ у медичній галузі з метою не лише кількісних, а й якісних змін в організації медичної допомоги, спрямованих у кінцевому рахунку на

вирішення проблеми доступності та якості медичних послуг, орієнтацію системи не на постачальників медичних послуг, а на їхніх споживачів, на стимулювання конкурентної боротьби між медичними закладами. Перехід від бюджетного утримання державних медичних закладів до державних закупівель медичних послуг та відповідного бюджетного фінансування державних замовлень необхідно розглядати як одну з головних складових реформування системи фінансування й управління соціальною сферою та оновлення бюджетної стратегії в цілому.

Окрім цього збільшення інвестицій в охорону здоров'я має розглядатись у контексті вирішення таких питань, як: модернізація податково-трансферної політики, створення умов для продуктивної зайнятості та зменшення бідності, підвищення ефективності соціального захисту населення, техніко-технологічна реорганізація виробництва, створення безпечних робочих місць і забезпечення ефективної охорони праці. Державою мають бути забезпечені, з одного боку, достатній рівень соціального захисту населення, а з іншого — створені можливості для ефективного функціонування економічних суб'єктів з одержанням належного рівня доходів, що у підсумку створює умови для розвитку децентралізованих недержавних інвестицій в охорону здоров'я. Загалом усі інвестиції в оздоровлення та поліпшення умов життя населення, зокрема умов праці, побуту, дітородної діяльності, а також пропаганду здорового способу життя та відмову від шкідливих звичок слід розглядати як інвестиції у примноження здоров'я населення. Слід підкреслити, що такі інвестиції мають своєю метою збереження та охорону здоров'я здорових людей, запобігання хворобам, а не лише їх лікування, що досягається шляхом підвищення рівня освіченості населення стосовно можливостей зміцнення здоров'я та створенням відповідних умов. Сприятливі перспективи у царині охорони здоров'я населення можливі за умови скоординованої діяльності різних міністерств, відомств та секторів суспільства, які впливали б на зміну поведінки населення та формували «здорове» соціальне середовище. Саме спільними зусиллями можна змінити суспільну думку і сформувати у населення здоров'язберігаючу ментальність.

Джерела

1. Лехан В. М., Крячкова Л. В., Максименко О. П. Врегулювання витрат на охорону здоров'я різних соціальних груп — запорука успішності реформ, спрямованих на зміцнення здоров'я // Охорона здоров'я. — 2007. — №1. — С. 14–15.
2. Національні рахунки охорони здоров'я України. Том 1. Аналітичний звіт. Київ, квітень 2006 р. — 132 с.
3. Основні шляхи подальшого розвитку системи охорони здоров'я в Україні / Під ред. В. М. Лехан, В. М. Рудого. — К.: Вид-во Раєвського, 2005. — 168 с.
4. Подходы к политике финансирования здравоохранения в Европейском регионе ВОЗ. — ВОЗ, Европейский региональный комитет. Пятьдесят шестая сессия. Копенгаген, 11–14 сентября 2006 г. — 27 р.
5. Слабкий Г. О., Гаврилюк О. Ф. Щодо основ державної політики України

в галузі охорони здоров'я населення / Актуальні проблеми сучасної охорони здоров'я України. Кадри, стан організації, управління, медичні інформаційні системи та медичні інформаційні технології. Матеріали конференції. — К.: Київський медичний інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2007. — С. 65–69.

6. *Смертність* населення у трудоактивному віці (колективна монографія) / Відп. ред Е. М. Лібанова. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 211 с.

7. *Україна*. Вдосконалення міжбюджетних відносин і стратегії державних видатків у сферах охорони здоров'я та освіти: вибрані питання. Звіт Світового банку № 42450-UA. — 20 листопада 2007 р.

8. *Suhrcke M., Rocco L., McKee M.* Health: a vital investment for economic development in eastern Europe and central Asia. — World Health Organization 2007, on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies. — 120 p.

9. *Sozial* health insurance in Western Europe. Edited by Richard B., Saltman, Reinhard Busse and Josep Figueras /European Observatory on Health Systems and Policies Series. — USA, 2004, Open University Press.

10. *World Health Statistics* 2007. — WHO, 2007. — 88 p.

Анотація. В работе рассматриваются основные проблемы финансирования здравоохранения в Украине и обосновываются пути реформирования механизма финансового обеспечения медицинской отрасли.

Summary. The basic problems of public health sector financing in Ukraine are reviewed and the approaches for reforming the financial mechanism of health sector are described in this work.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.03.2003 р.

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

*О.В.Рєвніцева,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Трансформація українського суспільства за час незалежності супроводжувалася змінами не лише економічного, а й соціального характеру. У 90-х роках минулого століття суттєві зміни відбулися у соціальній стратифікації суспільства, яка характеризувалася посиленою поляризацією та поширеністю низхідної мобільності, що привернуло увагу до вивчення феномену соціального виключення певних суспільних груп за ознакою матеріального забезпечення.

Економічне зростання останніх років актуалізує дослідження цієї тематики, адже підвищення матеріального добробуту автоматично не вирішує питання соціального включення населення в суспільне життя. Потребуються нові підходи до виявлення та вимірювання негативних суспільних явищ.

Останні дослідження та публікації. Дослідження соціального виключення в західних країнах проводяться тривалий час, оскільки дана проблема тісно пов'язана із проблемами дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту та основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства. Як самостійний предмет дослідження соціальне виключення знайшло відображення у працях П. Абрахамсона, У. Бека, П. Стробела, З. Баумана та російських вчених Ф. Бородкіна, Т. Вершиніної, В. Герчикової, О. Пучкова, Н. Тихонової, Н. Чернініної.

До 2002 р. в Україні вивчення соціального виключення проводилося в межах досліджень бідності як певний наслідок зубожіння окремих категорій та груп населення. Цими питаннями займалися В. Хмелько, Н. Ільченко, Р. Жиленко. Останнім часом практично відсутні роботи з даної проблематики, проте проблема набуває дедалі більшої актуальності.

Формування цілей дослідження. В статті поставлено та послідовно вирішуються такі завдання:

- вивчення історії виникнення й обігу терміна «соціальне виключення» та з'ясування його суті;

- дослідження можливості застосування концепції соціального виключення в умовах України на сучасному етапі розвитку на базі всебічного аналізу праць зарубіжних та вітчизняних вчених з даної тематики.

Основний зміст. Дослідження соціального виключення є своєрідним продовженням вивчення бідності в розвинутих країнах, де головною цінністю суспільства проголошується людина і політика уряду орієнтована на задоволення потреб населення. Незважаючи на вищий рівень добробуту громадян цих країн, проблеми соціальної ізоляції є актуальними. При цьому великого значення надається виявленню найбільш уразливих суспільних верств.

Концепція соціального виключення була опрацьована в розвинутих європейських країнах для вивчення та опису становища специфічних меншостей населення. Поняття є неоднозначним, з'явилося в процесі еволюції уявлень і аналітичних категорій, здатних описувати процеси, що призводять до кризи чи розриву соціальних зв'язків індивідів з суспільством.

Зародженню концепції сприяли політекономічні та соціологічні теорії минулих років. Давню традицію в побудові різних схем відтворення добробуту та бідності мають макроекономічні теорії, зокрема, теорії «порочних кіл зубожіння», що зародилися у західних економічних колах в 40-і рр. ХХ ст. Вони пояснюють відтворення несприятливих обставин різних суспільств шляхом замкнених циклів у розвитку, в процесі яких суспільство проходить через ряд станів, повертаючись, зрештою, до вихідного. У соціології дана проблема знайшла відображення в роботах Маркса (теза про прогресуючу поляризацію та пауперизацію пролетаріату), М. Вебера в його розумінні нерівних «життєвих шансів», у неоеволюціоністських теоріях стратифікації, в теорії структуризації Е. Гіденса.

До громадського та наукового обігу поняття було введене французькими політиками і суспільствознавцями, проте впродовж 80–90-х років ХХ століття досить швидко поширилося у більшості європейських країн. На відміну від бідності, при визначенні соціальної ізоляції більше наголос робиться на процесійності (процесах маргіналізації, їх причинах та наслідках).

У пострадянських країнах дослідження соціального виключення практично відсутні.

Навіть за наявності певної кількості публікацій з даної тематики можна вважати, що в Росії також лише зароджуються такі дослідження. Після піонерських досліджень 1993–1998 рр. Н. Чернініної та досліджень Ф. Бородкіна, В. Герчикової, О. Пучкової, Т. Вершиніної реалізовано (або реалізуються) всього кілька порівняно невеликих регіональних проектів з проблем ексклюзії або тих, що з нею пов'язані певним чином (О. Балабанова – в Нижньому Новгороді, П. Романов – в Саратові, В. Пугін – в Архангельську тощо).

У дослідженнях соціального виключення можна виділити окремі напрями. Зокрема, питаннями нерівного доступу до освіти займалися Р. Коллінз, П. Бурдьє, П. Сорокін, Д. Константіновський, Ф. Шерега; нерівністю (щодо винагороди) в професійній сфері – Р. Мертон, Г. Батигін, Т. Заславська, М. Шабанова; настановами та типами економічної поведінки людей – О. Льюїс, П. Штомпка, В. Бойков, К. Муздибаєв; руйнуванням соціальних зв'язків – П. Лазарсфельд;

факторами та механізмами, що запобігають соціальній поляризації, — Р. Мертон, М. Руттер, Н. Мадж, Т. Шанін та ін.

До 2002 р. в Україні дослідження соціального виключення проводилися в межах досліджень бідності, проте останнім часом практично відсутні роботи з даної тематики. Головна складність використання концепції в Україні зумовлюється насамперед тим, що постає питання, наскільки нинішня ситуація в Україні може бути описана через призму концепції соціального виключення, оскільки дана теорія розроблена та ефективно працює в суспільствах постіндустріального типу, де на місце вертикальної стратифікації приходить горизонтальна.

В Україні до соціального виключення призводять наслідки кризових явищ розвитку економіки в минулому (бідність, проблеми працевлаштування) та недоліки соціально-економічного розвитку сучасного суспільства (при зростанні добробуту населення виділяються індивіди та групи, що є виключеними з певних соціальних інститутів). При цьому особливістю України є те, що бідність не призводить однозначно до соціального виключення, і соціально-ізолюваними не завжди є бідні верстви населення. Тобто наявні явища бідності та соціальної ексклюзії у вітчизняному суспільстві перетинаються лише в певній площині.

Розглянемо детальніше основні положення концепції соціального виключення. На відміну від бідності, поняття соціального виключення акцентує увагу на нестачі у індивідів низки прав, обмеженості доступу до інституцій, що розподіляють ресурси, насамперед — ринку праці. Західні дослідники запропонували перелік громадянських прав, що склав основу для розробки концепції соціального виключення, а саме: право на допомогу при народженні, безпечний і здоровий життєвий простір, адекватне харчування, на доступну медичну допомогу, якісну практичну освіту, на політичну участь, на економічно продуктивне життя, захист від безробіття, на гідну старість та пристойне поховання [2, с.160].

Якщо дослідження бідності акцентували увагу на статичності явища (передусім недостатньому рівні споживання), то нова концепція зосереджує увагу на динамічних аспектах нерівності. В ній уводиться поняття «множинності соціальних проблем» — накопичення взаємопороджуваних життєвих обставин. Концепція активно орієнтована на практичну діяльність у сфері соціальної політики, спрямована на зміну способів подолання бідності з метою підвищення життєвих шансів певних груп населення. В концепції також наголошується, що зростання національного багатства саме по собі не вирішує проблеми накопичення несприятливих життєвих обставин. До них призводять не низькі доходи, а нерівність в них.

Соціальне виключення можна розглядати з різних позицій. З одного боку — як побічний, майже неминучий ефект розвитку сучасного суспільства. Ще у 60-х роках ХХ ст. американський соціолог Т. Парсонс вказував на те, що розвиток суспільства — це не що інше, як процес диференціації та все вужчої спеціалізації соціальних інститутів. У свою чергу, соціальні інститути вимагають від своїх учасників повної конформності (тобто підпорядкування). Зважаючи на величезну кількість у сучасному суспільстві інститутів, а також на суперечливість їхніх правил і норм, людина, яка дотримується стандартів одного з них, просто

вимушена «випадати» із інших. З другого боку, той же Т. Парсонс зазначав, що такий процес призводить до втрати людиною багатьох прав.

Європейські вчені ще більш категоричні: соціальне виключення, як правило, пов'язане з бідністю, — це прямий шлях до втрати громадянських прав. Людині, яка веде щоденну боротьбу за фізичне виживання, ніколи цікавитися громадським, політичним чи культурним життям суспільства. Водночас влада у цих сферах поступово зосереджується в руках вузького кола «професіоналів», і відокремленими від прийняття рішень стають вже не тільки соціально виключені, маргінальні групи, а й уся громада. Таким чином, соціальне включення є не менш важливим для громади, ніж для самих «виключених».

Термін соціальне виключення має багато варіантів свого перекладу: соціальне виключення, соціальне вилучення, соціальна ізоляція, соціальна ексклюзія. Одностайності щодо визначення самого поняття “соціальне виключення” не дійшли навіть його західні дослідники, а в галузевих словниках, у тому числі англomовних, сам термін з’явився порівняно недавно. Як зазначалося вище, у західній економічній теорії принцип виключення посідає певне місце в теоріях перерозподілу благ у суспільстві і є “процедурою, у результаті якої споживач “виключається” з числа покупців товару через те, що він готовий заплатити за нього суму меншу, ніж ринкова ціна”. Зокрема, відповідно до тлумачення Центру інформації з прав людини, соціальне виключення визнається протилежністю соціальної інтеграції. Зазвичай проявляється як результат дискримінації в сфері культурного розвитку, етнічного походження, сексуальної орієнтації тощо. Наслідками соціального виключення є бідність, ворожість між групами та відмова від таких необхідних соціальних гарантій, як освіта, охорона здоров’я, суспільна діяльність. Відповідно до визначення у Вікіпедії (вільній енциклопедії), соціальна ізоляція — соціальне явище, при якому відбувається відсторонення індивіда або соціальної групи від інших індивідів або соціальних груп внаслідок припинення або різкого скорочення соціальних контактів і взаємодій. У проекті Закону України «Про соціальну роботу» соціальне виключення — це реальне або уявне, повне або часткове вилучення суспільством зі своїх лав однієї особи або групи людей, позбавлення чи обмеження їх доступу до суспільних ресурсів, структур і інститутів.

Соціологи також акцентують увагу на економічній сутності поняття і визначають виключення як спосіб зведення бар’єрів, за допомогою яких професійні групи намагаються протидіяти представникам інших груп в отриманні тих чи інших привілеїв та переваг, хоча серед робіт останніх є приклади надання протилежній категорії — принципу включення — ролі однієї з політичних передумов інтеграції суспільства.

Найчастіше соціальне виключення розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дають можливості цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль. При цьому було б помилкою вважати, що до соціально виключених належать тільки представники так званих найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними слід визнавати всіх тих, чиє життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп

суспільства, а не особистим вибором. Необхідні блага для цієї групи формуються за залишковим принципом, а інтереси враховуються лише в тому випадку, коли їх подальше ігнорування загрожує існуванню суспільства.

У найбільш загальному розумінні соціальне виключення означає невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності, що склалися в суспільстві, що зумовлюється передусім порушенням (невиконанням) чинного законодавства в умовах перехідного суспільства.

Як правило, характерними рисами соціального виключення визнають:

- низькі рівні споживання та доходу індивідів чи груп;
- обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту;
- переважно пасивний тип взаємодії з суспільством.

Крім того, вирішення проблеми соціального включення є неможливим без розуміння структури сучасного суспільства. Сучасна соціальна теорія в цьому контексті базується на ідеях російсько-американського вченого П. Сорокіна. Структура нашого суспільства — це система нерівності. Інакше кажучи, це ієрархія статусів, які є нерівними по відношенню один до одного. Люди певного статусу мають більше влади, ніж особи інших статусів. Статус одних дозволяє їм мати більше за інших грошей та авторитету. Водночас ця ієрархія в сучасному суспільстві не є сталою, а постійно змінюється. Одні люди (індивідуальна мобільність) чи групи (групова мобільність) піднімаються по щаблях соціальної нерівності (висхідна мобільність), інші опускаються (низхідна мобільність). При цьому деякі люди (чи групи осіб), залишаючи свою соціальну групу, тобто втрачаючи свій попередній соціальний статус, внаслідок різних причин вже неспроможні увійти до інших соціальних груп, тобто здобути новий статус. У такому разі особи взагалі випадають із соціальної ієрархії. Таких людей прийнято називати маргіналами, а групи таких людей, відповідно, маргінальними. Таким чином, соціальне включення може відбуватися двома шляхами. По-перше, шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб (висхідна мобільність), за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі сторони життя громади та суспільства в цілому. По-друге, шляхом повернення особи чи груп осіб до загальновизнаної соціальної ієрархії. У будь-якому випадку маємо справу зі спробою здобути новий соціальний статус, увійти до нових соціальних груп. Саме в цьому і полягає складність соціального включення, адже кожна соціальна група чинить опір входженню до неї нових членів, «виставляючи» так звані «соціальні бар'єри». Такими бар'єрами, залежно від групи, можуть бути гроші (певний їх обсяг), рівень культури, рівень освіченості, професійні навички, стиль життя тощо. Для їх подолання особа повинна, крім бажання, мати ще й достатні ресурси та готовність долати ці бар'єри.

Соціальне виключення можна розглядати за різними аспектами. Зокрема, вітчизняні дослідники Ільченко Н., Жиленко Р. пропонують розрізняти два види виключення, залежно від їх причин. По-перше, це виключення, пов'язані з вродженими статусами особи чи соціальної групи (національність, расова приналежність, стать, фізичні та розумові вади тощо), тобто з дискримінацією на расовому, національному чи гендерному рівнях. Другий різновид виключення пов'язаний зі статусами набутими, тобто тими, які особа набуває завдяки своїм

знанням, навичкам та здібностям впродовж свого життя. Враховуючи те, що в сучасному суспільстві саме ці статуси відіграють ключову роль, причини виключення, як і шляхи його подолання, слід шукати саме в цій площині.

У західній соціологічній традиції склалося два підходи до соціального виключення. Перший з них соціальне виключення розглядає в широкому розумінні, розглядає ексклюзію на макрорівні, з позицій суспільства. Цей підхід концентрується на відсутності доступу до механізмів інтеграції та робить акцент на тому, хто має владу виключати і кого при цьому виключають. Основною при цьому є дискримінація. Другий підхід розглядає соціальне виключення у вузькому розумінні, на мікрорівні, тобто аналізує стан носіїв соціального виключення і зосереджується на специфіці прояву життєвої ситуації членів цієї групи по відношенню до інших членів суспільства. На передній план уже виходить поняття «депривація». На практиці поняття «дискримінації», «депривації» та «соціального виключення» не відокремлюються в дослідженнях.

За результатами російського проекту «Регіональні моделі соціального захисту та їх вплив на соціальне виключення (на матеріалах Республіки Татарстан, Ростовської та Іркутської областей)» розроблена типологія соціальної ексклюзії, теоретико-методологічною основою якої слугувала концепція неекономічних форм капіталу П. Бурдьє. З позицій ресурсного підходу соціальне виключення визначається як відсутність у індивіда або групи того чи іншого виду капіталу, що може бути ресурсом для подолання ексклюзії. Виділяється три види ресурсів — економічний, соціальний та культурний. За мірою виключення/включення виділено 8 типів індивідів (груп). Типологія розроблена для вивчення особливостей ресурсної забезпеченості різних типів виключених, дослідження можливих заходів та розробки стандартів їх соціального захисту.

На 10-й конференції мікрофінансових організацій Мікрофінансового Центру в Центральній та Східній Європі і Нових Незалежних Штатах соціальне виключення розглядалося з двох позицій — як соціальне та фінансове. Соціальне виключення розглядалося як комплексний феномен, динамічний та багатогранний, що охоплює різні аспекти життя, до яких люди не мають доступу. Соціальне виключення призводить до неможливості отримати роботу, відсутності доходів, ізоляції в соціальних мережах, таких як родина, сусіди або громада, до неучасті в процесі прийняття рішень та зниження якості життя.

Фінансове виключення описують як відсутність доступу окремих осіб, сімей або груп населення до першочергових фінансових послуг у формі, що відповідає їх потребам. Причини та наслідки фінансового виключення можуть призвести до соціального виключення.

Соціальне виключення можна розглядати і за типом поселення — сільського та міського. Для міського найважливішим фактором є розрив соціальних зв'язків, самотність. До категорії виключених потрапляють мігранти, самотні літні та молоді люди тощо. Сільська ексклюзія пов'язана не лише з територіальною, а й з відсутністю розвинутої соціальної інфраструктури (основні фактори — недоступність медичної допомоги, низькі доходи, погані побутові умови, неможливість використання соціального захисту тощо).

За різними ознаками до соціально-виключених груп належать: бездомні, жебраки; безробітні; бідні; жінки (гендерна нерівність); інваліди, фізично хворі особи; хворі на соціально-небезпечні хвороби (СНІД, туберкульоз); психічнохворі люди; наркомани, алкоголіки; засуджені; релігійні групи; національні меншини; сексуальні меншини; діти-сироти в дитбудинках; особи без реєстрації; жінки з маленькими дітьми, особливо самотні матері; вікові групи (молодь, люди похилого віку); самотні молоді та літні люди; домогосподарки; мігранти; особи, що мігрують всередині країни тощо.

Для України сьогодні актуальним є дослідження груп населення, що потрапляють до категорії соціально виключених внаслідок бідності. Групами, в яких особи мають вищу імовірність до соціального виключення, є наступні: безробітні; сім'ї з дітьми; фізично та психічно хворі; самотні люди (в сільських та міських поселеннях).

Для України сьогодні більшою мірою характерна низхідна соціальна мобільність, і до категорії соціально виключених потрапляють особи, що в минулому мали певний статус та засоби для самозабезпечення. Внаслідок зміни статусу та доходу розриваються соціальні зв'язки.

Також характерною є тенденція до утворення прошарку населення, де бідність супроводжує наступні покоління. Таким чином, проблема бідності набуває не лише економічного, а й соціального аспекту і стає соціально небезпечним явищем.

Для подолання соціального виключення серед населення необхідним є відновлення соціальних зв'язків. Лише шляхом надання соціальної допомоги відновити соціальні зв'язки у суспільстві неможливо. Передусім, необхідно спрямувати зусилля на забезпечення зайнятості населення (оскільки зайнятість дає як джерело доходу, так і сприяє соціалізації особистості), має бути державна пропаганда та підтримка родин. Необхідно забезпечити постійний моніторинг населення, що стає соціально виключеним. Такі дослідження є важливими з погляду виявлення основних проблемних суспільних груп, з'ясування чинників, що до цього призвели, з метою визначення напряму соціального регулювання, виявлення найбільш дієвих засобів впливу.

Проте для ідентифікації даних осіб потрібні обстеження, які дають змогу визначити чинники, що спричинили виключення, та з'ясувати масштаби поширення явища. Обстеження мають бути постійними, проводитися принаймні раз на 5 років.

Соціальне виключення доцільно вивчати як з точки зору причин його виникнення, так і наслідків (або ознак). Пропонуємо для України (вивчаючи явище насамперед серед бідних верств населення) виділити такі причини соціальної виключеності: відсутність стабільної роботи, що оплачується; нестабільність або недостатній рівень виплати соціальних трансфертів; проживання в сільській місцевості (внаслідок гірших можливостей працевлаштування та нерозвинутості інфраструктури обмежується задоволення матеріальних та духовних потреб); відсутність родинних зв'язків, спілкування з друзями та знайомими; неналежні житлові умови; належність до певної суспільної групи (дискримінація за статтю, віком, віросповіданням, національністю тощо); неналежний рівень здоров'я.

Основними наслідками (або ознаками) соціальної ексклюзії в Україні є: відсутність необхідної медичної допомоги у разі виникнення потреби; обмежений доступ до освіти; обмеженість задоволення культурних потреб; обмеження свободи слова, віросповідання; неможливість обирати місце проживання в межах країни; обмеження членства у громадських (або релігійних) організаціях; відсутність вільного часу та можливостей для організації дозвілля; ненормальні стосунки в родині, з друзями та знайомими, на місці роботи, навчання.

Метою дослідження має бути не лише вивчення динаміки соціального виключення, а й з'ясування його причин, їх змін, перетину явищ бідності та соціальної ексклюзії. Лише такі дослідження дають можливість сформувати зважену соціальну політику в галузі соціального виключення щодо певних груп населення.

Необхідно усвідомлювати, що наслідками соціального виключення є бідність, погіршення здоров'я, втрата громадянських прав, соціальні конфлікти, політичні конфлікти, громадянські війни, відсутність терпимості до етнічних та релігійних відмінностей, алкоголізм, наркоманія, розлучення, насилля, відтік наукових кадрів тощо. Утворюється замкнене коло наслідків на майбутнє, що спричинює увагу до даного суспільного явища з боку урядових та громадських інститутів.

Висновки. Варто зазначити, що основну увагу в дослідженні соціального виключення в Україні доцільно приділити соціальному виключенню з точки зору бідності, що спричинює вибір та оцінку причин і наслідків соціального виключення. Необхідним є пошук інструментів визначення та вимірювання поширеності явища. Процес подолання соціального виключення вимагає інтеграції відповідних цілей в систему соціально-економічної політики держави, має стати її невід'ємним елементом.

Перспективи подальших досліджень. В подальшому планується дослідити досвід інших держав у сфері подолання соціального виключення та розробити відповідні рекомендації для України.

Джерела

1. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // Understanding Social Exclusion. London: Oxford University Press, 2002. — P. 30 — 43.
2. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // Общественные науки и современность. — 2001. — № 2. — С. 158 — 168.
3. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне вклучення: теорія і практика // Економічний розвиток громади. — 2006. — № 2. — С. 2 — 6.
4. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 66 — 77.
5. Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1999. — Т. 2. — С. 140 — 155.

6. Тихонова Н.Е. Феномен социальной эксклюзии в условиях России. Статья подготовлена в рамках проекта “Бедность и социальная эксклюзия в России: региональные, этнонациональные и социокультурные аспекты” (Грант Intas, 98-1439).

7. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С.81 — 85.

8. Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 86 — 99.

9. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С.14 — 17.

Аннотация. В статье изучена история возникновения и распространения категории «социальное исключение», выяснены содержание данного понятия и подходы к его определению, проанализирована возможность использования концепции социальной эксклюзии в условия Украины.

Summary. This article sheds light on the history of the origin and spreading of the “social exclusion” category. It also outlines the essence of this notion and the approaches to its definition, and analyzes the possibility of the usage of the social exclusion conception in Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2008 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

***М.І. Карлін,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри державних фінансів
Волинського національного
університету імені Лесі Українки***

Перехід від загальної зайнятості до ринку праці в Україні виявився дуже складним. Дотепер спостерігається значна бідність, безробіття за наявності багатьох вакансій, але з низькою оплатою, надмірна диференціація в доходах, яка перейшла всі соціально допустимі межі. Низький рівень оплати праці в офіційному секторі економіки змушує багатьох працювати в “тіні” або мігрувати за кордон.

Названі та інші проблеми ринку праці та соціальної політики в Україні характерні й для Польщі, але там шукають і знаходять більш дієві заходи з їх вирішення, ніж у нашій країні. Тому вважаємо за доцільне дослідити ці заходи з можливістю їх адаптації до українських реалій. Це допоможе оздоровити ринок праці в Україні, зробити його більш гнучким і мобільним, зменшити міграцію з країни.

Певним аспектам вивчення досвіду регулювання ринку праці та соціальної політики в Польщі присвячені роботи таких вчених України, як: В.Л. Андрущенко, З.І. Ватаманюк, З.В. Герасимчук, Ю.Г. Козак, В.С. Корчун, Н.Н. Коцан, А.І. Крисоватий, М.І. Крупка, Е.М. Лібанова, П.В. Луцишин, В.Р. Михайлюк, В.М. Новіков, Л.А. Омелянович, С.В. Слухай, В.І. Павлов, Н.В. Павліха, Р.С. Стрільчук, С.В. Федонюк, Н.В. Яценко та інших.

Разом з тим в українській економічній науці не вистачає комплексних досліджень сучасного ринку праці та соціальної політики Польщі та нових форм його регулювання, які планують застосовувати в цій країні у найближчі роки (2008 – 2010).

Метою даної статті є аналіз ринку праці та соціальної політики в Польщі після вступу країни до ЄС і нових форм їх регулювання з можливістю їх адаптації до умов України.

Після вступу до ЄС ринок праці Польщі характеризується як позитивними, так і негативними особливостями. Мінімальна зарплата у 2004 р. у Польщі становила 824 злотих, мінімальна пенсія — 700 злотих, а допомога по безробіттю — 500 злотих. У 2005 р. мінімальна заробітна плата зросла до 849 злотих. Середня зарплата в Польщі в 2004 р. складала 501 євро, в 2005 р. — 591 євро, в 2006 р. — 637 євро.

У той же час значна частина поляків, крім основної, має додаткову працю. Якщо в 1993 р. таких було 12 %, то в 2003 р. — 26 %. В середньому за місяць ця додаткова робота донедавна приносила 825 злотих. Крім того, близько 21 % зайнятих поляків працює в тиждень більше 60 годин. Лідерами з додаткової зайнятості у Польщі є працівники бюджетної сфери (передусім вчителі і лікарі публічних лікарень), а також керівники середнього рівня державних підприємств (близько 35 % всіх зайнятих у названих групах).

У перший рік після вступу Польщі до ЄС деякою мірою зменшилося безробіття: з 19,8% до 18,9%. Однак не вдалося істотно підвищити добробут населення, що посилює міграційні процеси. В другій половині 2004 р. виїхало за кордон у пошуках роботи 100 тис. поляків, особливо — для нелегального працевлаштування в Німеччині. З метою боротьби з нелегальною зайнятістю (насамперед — з польською) у ФРН була введена висока мінімальна погодинна оплата в розмірі 15 євро за годину [1,449 — 450].

Упродовж двох років з моменту розширення ЄС (на травень 2006 р.) з Польщі емігрувало понад 2 млн. громадян (враховуючи тих, хто планує повернутися протягом кількох років).

Ще не до кінця зрозуміло, як ця еміграція позначиться на економіці Польщі. Та певні тенденції вже намітилися. Попри високе безробіття, багато фірм ніяк не можуть знайти необхідних працівників. Водночас зарплати тих, хто залишається, помітно зросли, причому вплив “еміграційного чинника” оцінюють у 5— 10%.

З Польщі виїжджають здебільшого молоді й амбітні, випускники престижних університетів. Це не дивно, оскільки навіть п’ять років інтенсивного навчання, знання двох — трьох іноземних мов та стажування за кордоном не допомогли їм у пошуках робочого місця у себе в країні. Дехто попрацював кілька років на батьківщині за 800— 1200 злотих і дійшов висновку, що в такий спосіб неможливо заробити на власне помешкання.

Крім того, до випускників університетів належним чином не ставляться при прийомі на роботу. Ті, від кого залежить вдалий початок кар’єри молодшої людини, заробляють понад 1000 євро на місяць, працюють на престижній посаді й зверхньо ставляться до початківців. Така поведінка особливо поширена серед “яппі” — “успішних людей” віком 28—45 років — жителів Варшави та великих міст на захід від Вісли. Вони скористалися сприятливим моментом 90-х років, коли Польща ще була “економічним тигром”, а приваблива праця чекала на кожного випускника економічних та юридичних факультетів, факультетів інформатики та соціології. Подібне починає спостерігатися і в Україні, насамперед у Києві, інших великих містах стосовно вихідців з периферії.

Економічна еліта в Польщі все більше відмежовується від решти суспільства. А ті, хто після багатомісячних принижень потрапляє до цього кола обраних,

демонструють свою зверхність над тими, хто стоїть нижче. Ці явища вже стали предметом соціологічних досліджень і громадських дебатів у Польщі, оскільки вони провокують зростання відтоку молодих освічених кадрів з країни.

Представники молодого (“втраченого”) покоління скаржаться, що “яппі” навіть не хочуть з ними говорити про співпрацю, не розглядають надісланих резюме, а в розмові поведуться зверхньо. Це зовсім інакше, ніж на Заході, особливо у Великобританії та Ірландії, куди і спрямовується значна частина польських емігрантів.

Польські емігранти стверджують, що в Західній Європі справді вирішальними є здібності, а іноземне походження не перешкоджає кар’єрі.

Разом з тим у Польщі в 2007–2008 роках на ринку праці спостерігаються і протилежні процеси, все більше зарубіжних фірм відкривають свої фірми в Україні. Зарубіжні концерни дедалі активніше цікавляться тими вищими школами і інститутами Польщі, що спеціалізуються на таких технічних предметах, як інформатика і машинобудування. Близько 55 тис. польських студентів в рік закінчують ВНЗ за спеціальностями математика, природознавство, інформатика або інженерні науки. Після падіння комуністичного режиму країна переживає безприкладний в своїй історії бум освіти. Кількість студентів з 1991 року зросла в п’ять разів — до більш ніж двох мільйонів чоловік. Частка студентів у загальній кількості населення складає понад 5%. Це значно перевищує подібний показник у Німеччині.

У Польщі в останні роки введені певні пільги та дотації для іноземних інвесторів, тому вони збільшують свою присутність на польському ринку. Ряд великих фірм переносить в Польщу свої фінансові, бухгалтерські та інші підрозділи. За оцінками експертів, дякуючи цьому в найближчі 5 років близько 500 тис. випускників ВНЗ Польщі отримають роботу в себе в країні.

В 2007–2013 рр. Польща може отримати з фондів ЄС до 67 млрд. євро допомоги. Проблемою є освоєння цих коштів, оскільки вже зараз не вистачає робочої сили. А з 1.05.2007 р. відкрила свій ринок праці для польських фахівців Голландія. Відповідно польські роботодавці змушені запрошувати до себе не тільки працівників з країн-сусідів (України, Білорусі, Росії), а й з Середньої Азії (Узбекистан, Таджикистан), а в майбутньому планується залучати працівників з Китаю.

За три роки членства в Європейському Союзі безробіття в Польщі знизилося до рівня менше 12%, підвищилися темпи економічного зростання і доходи населення.

Згідно з даними головного статистичного управління Польщі, в серпні 2007 р. середня зарплата зайнятих на підприємствах (без бюджетної сфери, сільського господарства і фінансового сектору) зросла на 10,5% порівняно із серпнем 2006 р. Одночасно рівень зайнятості підвищився на 4,8%. З урахуванням різних надбавок і зарплат, які збільшуються, фонд оплати в країні зріс за вказаний період на 15,5%, а споживчі кредити — на 40% у річному вимірі.

За офіційними даними на середину 2007 р. в Польщі налічувалося 1,8 млн. безробітних, що складало майже 12% зайнятого населення. Видатки державного фонду праці на їх утримання в 2007 р. становили близько 3,7 млрд. злотих. У

цілому видатки з фонду праці в 2007 р. розподілялися таким чином: допомога по безробіттю — 48,7% усіх видатків; 42,4% — заходи по боротьбі з безробіттям; 8,9% — інші видатки. Згідно з оцінками аналітиків, близько 1 млн. поляків отримує допомогу по безробіттю незаконно, а майже половина безробітних (0,9 млн.) не намагалися отримати роботу протягом кількох останніх років. Тому ряд вчених зробив висновок про те, що в 2007 році в Польщі без роботи залишався той, хто не хоче працювати, оскільки у багатьох галузях не вистачає сотень тисяч працівників, особливо — в будівництві, сільському господарстві, сфері обслуговування тощо. На цих місцях, як правило, зайняті нелегальні працівники, в т. ч. з України, насамперед із її західних областей.

Проблема нестачі робочої сили в Польщі (особливо в будівельній галузі) нині є настільки гострою, що польське керівництво планує використовувати нестандартні методи соціальної політики щодо залучення кваліфікованих робітників та спеціалістів, що може негативно позначитися на стані ринку праці їх східних сусідів, в т. ч. і України. Серед них можна виділити наступні: недавно, з 1.02.2008 р., польський уряд дозволив трудовим мігрантам з ряду країн, в т. ч. з України, працювати в Польщі за спрощеною схемою реєстрації шість місяців підряд протягом року. Для освоєння десятків мільярдів євро на підготовку до Євро — 2012 польська влада і будівельні фірми вже тепер ведуть переговори з КНР щодо залучення будівельників з цієї країни (йдеться про приїзд десятків тисяч китайських спеціалістів до Польщі на кількарічний термін). У 2007 р. в Польщу почали прибувати за контрактом тисячі будівельників з Центральної Азії (Таджикистану і Узбекистану насамперед). В кінці 2007 р. уряд Польщі прийняв так звану “Карту поляка”, яка дозволяє жителям Литви, України, Білорусі, Росії (насамперед Калінінградської області), ряду інших країн, які мають польські корені, вільно навчатися і працювати в Польщі. Багато ВНЗ країни (особливо в Західному регіоні Польщі) вже готові прийняти на навчання, в тому числі з державним замовленням, студентів із Литви, України, Білорусі, Росії, Казахстану, зокрема на природничі спеціальності та магістерські програми, оскільки значна частина польської молоді виїхала або на заробітки за кордон, або на навчання в країни ЄС, США, Канаду. В цьому плані дуже допоможе Польщі входження України в Болонський процес, що дозволить польським ВНЗ не вчити українських студентів 3—5 років (3 роки — на бакалавра та 2 роки — на магістра на стаціонарі), а перенавчати бакалаврів на магістерських програмах (2—3 роки) по дефіцитних для Польщі спеціальностях.

Для керівництва України важливо взяти до уваги й те, що за домовленістю з польською владою китайські фірми, які братимуть участь у будівництві доріг, інших об’єктів для Євро — 2012, планують привезти в Польщу не тільки китайських будівельників, а й свою дешеву техніку і будматеріали [2]. Це, за оцінками польських експертів, значно здешевить будівництво об’єктів інфраструктури. Зрозуміло, що в майбутньому ці китайські фірми будуть брати участь у тендерах щодо будівництва об’єктів інфраструктури не тільки в Польщі, а й в Україні, інших країнах Центральної та Східної Європи. Практика показує, якщо велика кількість китайських працівників залучається на роботи в якусь країну, багато з них там залишаються назавжди. В Польщі це усвідомлюють і відповідно готуються, а в

Україні, на жаль, навіть не розглядаються ці проблеми в соціальній політиці, які гостро постануть після Євро – 2012 та вплинуть на ринок праці нашої країни.

Опублікований 1 жовтня 2007 р. “Аналіз розвитку Польщі в 2007 р.” свідчить, що 12% безробіття в Польщі є фікцією. Проведене в 2007 р. анкетування роботодавців та більше 3000 домашніх домогосподарств під керівництвом професора Януша Чапінського [3], яке охоплювало питання про зайнятість, заробітки, потреби, задоволення життям, дало несподівані результати: фактичного безробіття в Польщі немає, а багато людей не хоче працювати взагалі, отримуючи допомогу по безробіттю та інші соціальні пільги. В результаті виникла дуже складна проблема: як зменшити фінансове навантаження з утримання так званих безробітних на тих, хто працює і робить відповідні внески в фонд праці. Тому новий міністр праці поставив завдання перед відповідними органами щодо поглибленої перевірки статусу тих безробітних, хто довгий час не хоче шукати роботу, а лише отримує допомогу по безробіттю та безплатні лікарняні листки. Першим кроком буде створення системи, яка дасть змогу швидко з’ясувати особу, яка не хоче шукати роботу, але отримує допомогу по безробіттю. Для цього буде запущена спеціальна комп’ютерна система, яка буде “слідкувати” за всією діяльністю безробітного: реєстрацією, де отримував допомогу по безробіттю, які пропозиції щодо роботи були ним відкинуті, чи з’являвся на співбесіди у службу зайнятості, чи брав участь у курсах перекваліфікації. Одночасно новий міністр праці планує змусити повітові (районні) служби праці (зайнятості) активніше співпрацювати з місцевими підприємствами.

Дослідження під керівництвом Я. Чапінського ринку праці в Польщі у 2007 р. виявило досить цікаві причини, чому багато безробітних не хочуть працювати взагалі або – офіційно. Так, 18% з тих, хто не шукає праці, не бажає це робити, бо не хоче втратити доступ до безплатної медичної допомоги. Це характерно насамперед для тих, хто не має великих потреб. Серед осіб, не дуже зацікавлених в пошуку праці, найбільшою групою є жінки. Вони не шукають праці, бо мають достатньо її вдома (готування їжі, прання, опіка над дітьми і старими людьми). Через це вони не мають часу на курси перекваліфікації, однак реєструються як безробітні, щоб мати медичну страховку і право на соціальну допомогу. Офіційно працювати також не хочуть ті, які вже працюють в “тіні”. 61% з них – це чоловіки. Переважно це чоловіки у найбільш працездатному віці та з досвідом роботи, яких насамперед потребують роботодавці. Близько половини з них має будівельні професії, чого ринок праці в Польщі потребує найбільше.

Наступною групою є так звані тимчасово безробітні. Вони працюють до того часу, коли отримають право на допомогу по безробіттю, а потім залишають офіційну роботу і працюють в “тіні”, отримуючи одночасно соціальні допомоги. Коли право на ці допомоги вони втрачають, то знову йдуть на офіційну роботу, а потім знов її кидають і так далі. Відповідно, якщо поррахувати названі вище групи, то безробіття в Польщі зменшується наполовину, до 6%. Звертає на себе увагу і той факт, що серед тих, хто не хоче офіційно працювати, а працює в “тіні”, майже 10% складають ті, хто має вищу освіту. Однак більшість тих, хто не хоче офіційно працювати, є некваліфікованими працівниками. Вони знаходять неофіційну роботу переважно на будівництві, надають дрібні послуги тощо і працюють тільки за

готівку, не сплачуючи державі ніяких податків і внесків у соціальні фонди. Взагалі не зацікавленими в праці з цієї групи є люди старше 45 років. У цій групі також дуже багато тих, хто має різні патології, в т. ч. хворих на алкоголізм, схильних до здійснення злочинів. Рано чи пізно роботодавець обов'язково звільняє таких працівників, що ще більше ускладнює їхнє життя.

Ці та інші негативні явища ринку праці передусім характерні для депресивних регіонів Польщі, в т. ч. для Підляшського і Люблінського воєводств, які відносять до найменш розвинених воєводств Польщі. Для зменшення прихованого безробіття у цих воєводствах і держава, і ЄС виділяє значні кошти, насамперед для розвитку інфраструктури, сфери послуг, зеленого туризму, екологічно чистого сільського господарства та ін. Але не завжди ці інвестиції можна освоїти, бо, як не дивно, не вистачає робочої сили навіть у цих працездатних воєводствах. Багато жителів прикордонних з Україною воєводств Польщі зайняті дрібною контрабандою, яка дає їм більші доходи, ніж офіційна зайнятість (нелегальне транспортування через кордон алкоголю, тютюну, паливно-мастильних матеріалів тощо). Подібною діяльністю зайнято і багато жителів Західної України, особливо – з сільської місцевості і маленьких містечок, що дає їм можливість отримувати певні доходи, офіційно маючи статус безробітних [4]. Але вступ Польщі до Шенгенської зони в кінці 2007 р. ускладнив таку діяльність передусім для українських дрібних торговців.

Для зменшення фінансового тягаря на тих, хто легально працює і утримує за рахунок своїх податків псевдобезробітних, Я. Чапінський пропонує наступні кроки. Служби праці в Польщі повинні відмовляти у наданні допомоги по безробіттю та інших соціальних пільг тим, хто не прийняв три пропозиції з працевлаштування. Крім того, на його думку, служби праці потрібно приватизувати і винагороджувати тільки за тих людей, для яких вони знайшли місце роботи. Професор Я. Чапінський вважає, що тільки в такому разі вдасться значно скоротити кількість тих, хто потребує соціальної допомоги, хоча не має на неї права. Служби праці в Польщі вже сьогодні можуть застосовувати різні санкції до псевдобезробітних, але не роблять цього, оскільки бояться залишитися без роботи.

Для виправлення зазначеної ситуації в Польщі Я. Чапінський пропонує оголошувати тендер на надання послуг щодо працевлаштування тих, хто не має роботи. Та структура (державна чи приватна), яка виграє тендер, отримуватиме від держави гроші за кожного працевлаштованого безробітного. Тоді вдалося б істотно скоротити як рівень безробіття в Польщі, так і кількість державних чиновників, які опікуються ним. Цей висновок стосується не тільки регулювання ринку праці в Польщі, а й України.

При аналізі сучасного ринку праці в Польщі важливо з'ясувати роль освіти у підготовці учнів і студентів до праці. Згідно з дослідженням «Polska 2007. – Edukacja dla prasy», підготовленого під науковим керівництвом проф. Уршули Стандерської (Варшавський університет) [5], протягом останніх десяти років працевлаштування осіб з вищою освітою в Польщі зросло на 800 тис., а працевлаштування інших осіб зменшилося. Водночас звертає на себе увагу те, що сьогоднішні випускники професійно-технічних закладів, згідно з проведеним дослідженням, гірше підготовлені

і не мають відповідної практики. Тому працевлаштування молодого випускника професійно-технічного училища є значно складнішим, ніж старшої особи з цією ж самою освітою. Суттєвим недоліком існуючої системи допомоги по безробіттю в Польщі, на думку У. Стандерської, є те, що досить часто служба праці пропонує працевлаштування безробітному тільки після встановленого законом терміну отримання допомоги по безробіттю (через 12 місяців), хоча це можна було б зробити значно раніше. В цілому, як вважає проф. У. Стандерська, в Польщі доцільно ввести платну освіту у державних ВНЗ з одночасним введенням дотацій для студентів. Це допомогло б готувати ті кадри, яких потребує ринок, а не ті, які можуть готувати на даний час ВНЗ Польщі [7,68].

Економічний спад, що розпочався в Європі в кінці 2007 — на початку 2008 рр. призводить до зменшення потреби в робочій силі з Східної Європи для таких країн, як Німеччина, Великобританія, Італія та ін. Ці країни вводять більш жорсткі санкції за працевлаштування нелегалів. Так, в Англії за працевлаштування нелегала встановлено штраф у розмірі 10 тис євро. Все це прискорить повернення багатьох поляків з-за кордону додому.

Дію різнонаправлених векторів на ринку праці та в соціальній політиці в Польщі в останні роки проаналізував відомий польський економіст, професор Вітольд Орловський [6], з якими, на наш погляд, у недалекому майбутньому зіткнеться й Україна.

Зменшення безробіття та зростаючий попит на робочу силу призводить до збільшення витрат на оплату праці, що провокує зростання цін на продукцію та веде до зменшення привабливості Польщі серед інвесторів. Та поки цього, на думку В. Орловського, боятися не слід, оскільки продуктивність праці в Польщі зростає швидше, ніж оплата праці (на відміну від України), а розмір заробітків ще далеко відстає від рівня Західної Європи. Але, на його думку, через 5–10 років постане питання: чи не призведе складна демографічна ситуація і зростання витрат на оплату праці до того, що Польща втратить значну частину своєї інвестиційної привабливості та шанс на швидкий розвиток?

Незалежно від того, як фахівці оцінюють еміграцію з Польщі, вона поглиблює і прискорює тенденції, на які проф. В. Орловський вказав вище. Якщо безробіття буде мати характер тривалого безробіття з різних причин, зберігатимуться тенденції дефіциту робочої сили, зростаючих витрат на неї та на вироблену продукцію, то в перспективі буде швидко знижуватися інвестиційна привабливість Польщі.

Разом з тим треба враховувати, що Польща в ЄС є країною з найнижчим рівнем охоплення працею працездатного населення (54% в 2006 р., тоді як у Скандинавії — 75%). Це пов'язано з тим, що понад 1 млн. здатних до праці поляків, за оцінкою ряду польських експертів, не має бажання працювати. Тому, на їх думку, треба змобілізувати до праці цей мільйон поляків, використовуючи різні методи, в тому числі й не дуже популярні в суспільстві та у політиків.

Висновки. Для вирішення проблеми ринку праці, на думку польських експертів, треба суттєво змінити політику, заохочуючи до праці насамперед тих, хто має відповідну кваліфікацію, але, реєструючись безробітним, працює в “тіні”. Необхідно також активніше проводити політику перенавчання і підвищення

кваліфікації осіб, які завдяки цьому могли б працювати (насамперед це стосується частини сільських жителів). Потрібно також стимулювати до повернення в Польщу трудових мігрантів, які виїхали з країни у попередні роки. Крім того, важливо створити умови для тих, хто хоче працювати, але ринок праці не дає їм таких можливостей, наприклад, молодим матерям. Важливо також створити умови для продовження праці пенсіонерам, в тому числі й шляхом збільшення віку виходу на пенсію та відмінивши достроковий вихід на пенсію як для чоловіків, так і для жінок. Вважаємо, що ці та інші пропозиції польських експертів з соціальної політики є актуальними й для регулювання ринку праці в Україні. Та проблема в тому, наскільки українські політики готові прийняти ці вкрай потрібні, але непопулярні заходи.

Джерела

1. Карлін М.І. Фінанси України та сусідніх держав. Навч. посіб. — К.: Знання, 2007. — 589 с.
2. *Brakuje firm do wybudowania 40 proc. drog i autostrad* //The Wall street jornal. Polska. — 2007. — 19.09. — S. 1.9.
3. *Zaskakujący raport: koniec z bezrobociem* //Dzennik. — 2007. — 19. 09. — S. 1, 8.
4. Карлін М.І. Проблеми та шляхи покращення використання трудового потенціалу прикордонного регіону в умовах розширення ЄС // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. М. Луцьк, 12 — 13 жовтня 2006 р. — Луцьк: РВВ Вежа ВДУ ім. Лесі Українки, 2006. — С. 177 — 180.
5. *Czego się uczyć by mieć pracę* //Gazeta Wyborcza. — 2007. — 19. 09. — S. 30 — 31.
6. <http://www.gazetawyborcza.pl/1.822247.4799036.html>
7. Карлін М.І. Фінансова система сучасної Польщі. — Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2008. — 120 с.

Аннотация. В статье анализируются особенности современного рынка труда в Польше, изменения, которые состоялись на нем после вступления Польши в Европейский Союз, причины массового выезда поляков на работу за границу, официальная и реальная безработица в стране, проблемы финансирования социальной помощи для безработных и возможные пути их решения, которые можно применять и в Украине.

Summary. The article deals with the distinguishing features of nowadays labour market in Poland, changes happened after the Poland's entrance into the EU, reasons of great emigration of Polish workers in abroad, official and real unemployment in the country, problems connected with the financing of the social allowance in case of unemployment and possible ways of their solving and their application in Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.02.2008 р.

СОЦІАЛЬНИЙ ПАКЕТ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ

***І.М.Новак,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України***

Впродовж останніх років на національному ринку праці для регулювання трудових відносин як одна з форм винагороди за працю все більш активно використовується соціальний пакет (СП), під яким в широкому сенсі слід розуміти надання роботодавцем працівнику матеріальних благ у вигляді пільг, компенсацій, привілеїв та соціальних гарантій понад розмір належної йому основної заробітної плати.

Актуальні проблеми оплати праці досліджують А.Аткінсон, Д.Богиня, Дж.Данлоп, А.Колот, О.Кузнецова, Е.Лібанова, В.Новіков, Г.Осовий, Л.Ржаніцина, У.Тейлор, Р.Фрімен та інші вчені.

Аналіз наукових праць з обраної проблематики свідчить про те, що питання підвищення заробітної плати є найактуальнішими саме для пострадянських держав, і зокрема для України, в період виходу з економічної кризи та формування інститутів ринкового типу. Втім, механізми удосконалення оцінки та стимулювання праці поки що залишаються недостатньо дослідженим напрямом, що призводить до відсутності зв'язку між кваліфікацією та рівнем оплати праці, поширення бідності серед працівників, інших негативних наслідків.

До складу соціального пакета включаються як базові соціальні гарантії, передбачені законодавством про працю та соціальне забезпечення, так і додаткові матеріальні блага, які роботодавець надає за власною ініціативою (рис. 1).

Наведена класифікація ґрунтується на принципі добровільності/обов'язковості надання матеріальних благ працівнику понад розмір належної йому основної заробітної плати, а також за ознакою доповнення до основної заробітної плати або відшкодування особистих витрат.

Рис. 1. Структура соціального пакета

Виходячи з визначеної структури соціального пакета, він виконує принаймні три функції: гарантійну, мотиваційну та компенсаторну. Реалізація цих функцій повинна забезпечувати досягнення основної мети — збалансування індивідуальних потреб працівника зі стратегічними потребами компанії. Підтримання такого балансу є можливим за рахунок досягнення відповідності соціального пакета основним цілям сторін трудових відносин.

Загалом взаємодія між роботодавцем і працівником, опосередкована соціальним пакетом, охоплює шість основних аспектів: [1, 10]. Юридична взаємодія здійснюється в процесі встановлення та існування трудових відносин між працівником і роботодавцем, що передбачають реалізацію певної сукупності соціально-економічних прав та гарантій. Економічна взаємодія відбувається в процесі визначення ціни послуг праці, елементом якої є соціальний пакет. Політична взаємодія має наслідком формування певних внутрішніх корпоративних стандартів, підходів і політики щодо соціального пакета, вона відбувається між окремими групами працівників на внутрішньофірмовому рівні.

Етичний аспект взаємодії працівника й роботодавця з приводу соціального пакета безпосередньо пов'язаний з моральними цінностями та поняттям справедливості.

Оскільки будь-яка компанія являє собою соціальну організацію, в структурі якої можна виокремити певні соціальні групи, соціальний пакет розглядається як соціологічна взаємодія між працівниками, організацією та суспільством в цілому.

Феномен психологічної взаємодії між компанією та працівником є одним з визначальних факторів довготривалості й успішності трудових відносин. У разі, якщо організація пропонує неадекватне індивідуальним очікуванням працівника

середовище, ступінь психологічного залучення та відчуття належності до нього неодмінно зменшуватиметься, що з часом відіб'ється на економічних показниках компанії.

Ефективне використання соціального пакета вимагає забезпечення дотримання трьох принципів компенсаційної політики [2, с. 49–52]:

конкурентоспроможність (зовнішня справедливість) — відображає рівень співвідношення оплати, яку пропонує організація, до рівня оплати аналогічної посади, що сформувався на ринку;

відповідність (внутрішня справедливість) — формується під час порівняння різних видів робіт з метою визначення цінності кожного з них та встановлення ієрархії зарплат всередині організації;

індивідуальна справедливість — відображає суб'єктивне сприйняття справедливості компенсації власне працівниками.

У сучасній міжнародній практиці управління персоналом сформувались два підходи до розуміння функцій соціального пакета як [3] інструменту управління та прояву соціальної відповідальності бізнесу.

В межах першого підходу соціальний пакет розглядається як інструмент підвищення привабливості конкретного роботодавця для працівників у ситуації високої конкуренції на ринку праці, при цьому він виступає як альтернативний механізм підвищення рівня загальної винагороди працівника замість підвищення розміру заробітної плати (прямой грошової винагороди).

За використання другого підходу надання працівникам соціальних пільг та гарантій розглядається як один з напрямів загальної соціальної діяльності компаній, спрямованої на формування позитивної ділової репутації. В даному випадку працівники, разом з іншими значущими для діяльності компанії учасниками (акціонерами, державою, місцевими спільнотами, споживачами, постачальниками та ін.), розглядаються як посередники. Управління соціальним пакетом здійснюється в межах цільових соціальних програм, працівники активно залучаються до процесу прийняття рішень, акцент робиться на соціальний діалог, дотримання громадянських прав, забезпечення рівних можливостей і безпеки, охорону праці й здоров'я, соціальний захист. Такий підхід передбачає побудову з працівниками партнерських стосунків, спрямованих на підвищення їхнього задоволення діяльністю компанії, а відтак є стратегічно орієнтованим і спрямованим на формування стійкого іміджу соціально відповідального роботодавця.

Матеріальні блага, що входять до складу соціального пакета, з точки зору трудового законодавства можуть розглядатися як елементи заробітної плати, які відносять до додаткової заробітної плати та інших заохочувальних і компенсаційних виплат.

У структурі загальної винагороди окремі складові соціального пакета являють собою інструмент немонетарної або непрямой матеріальної винагороди у тих випадках, коли грошові виплати здійснюються не самому працівнику, а третій стороні, що надає послуги (наприклад, страхування, компенсаційні виплати, оплата харчування тощо) [3].

Перелік матеріальних благ, що входять до соціального пакета, порядок та умови надання їх працівнику, можуть бути передбачені безпосередньо в трудовому договорі (у разі, якщо він укладається в письмовій формі), а також в колективному договорі та відповідних локальних нормативних актах організації.

Система соціальних пільг та гарантій у структурі загальної винагороди з'явилась у 1970-х роках у великих американських і, дещо пізніше, європейських корпораціях. Дотепер можна виділити чотири парадигми формування соціального пакета [3] в структурі загальної винагороди, що послідовно змінювали одна одну.

Зокрема, у 1970-х роках виникла та набула широкої популярності „система кафетерію”, у 1980-х роках були запроваджені „орієнтовані на сім'ю” програми соціальної підтримки, у 1990-х роках з'явилися програми „зручного місця роботи”, спрямовані на забезпечення працівників максимальною кількістю послуг на робочому місці (від медичного до банківського обслуговування). Двотисячні роки характеризуються появою програм „довічного супроводу”, в межах яких роботодавець виділяє на забезпечення соціальних пільг і гарантій працівникам фіксовану суму коштів, що використовується залежно від потреб, які переважають у конкретний період життя.

Нині у світовій практиці простежуються дві основні тенденції управління соціальним пакетом [3]. Перша пов'язана зі збільшенням частки витрат на надання соціальних пільг і гарантій у загальному обсязі соціальних витрат компаній та зміною структури соціального пакета, зміщенням акцентів мотиваційних програм для персоналу в бік підвищення цінності немонетарного регулювання, стратифікацією системи соціальних гарантій, що стає більш гнучкою та враховує потреби різних категорій працівників. Друга тенденція полягає у зростанні залучення працівників до формування соціального пакета, поширенні практики дольової участі персоналу в придбанні послуг. При цьому працівник може мірою своєї участі визначати обсяг та якість послуг, що отримує, а ступінь участі компанії у формуванні соціального пакета часто залежить від рівня його посади та доходу.

Окремі російські фахівці з управління персоналом вважають, що пільги соціального пакета не повинні перевищувати 10–15% від заробітної плати (сукупного доходу) працівника, а припустимі витрати на управління соціальними пакетами – бути більшими від 5–7% їхньої вартості [4]. Водночас, практика свідчить, що на багатьох російських підприємствах забезпечення соціального пакета становить понад 15% усіх витрат компанії на персонал [3].

Виходячи з наявної статистики, в США соціальний пакет становить 40–50% базової заробітної плати [4], до 50% вартісного обсягу соціального пакета в країнах Заходу припадає на різні види страхування, головним серед яких є медичне страхування працівників. Обов'язковими для більшості американських і європейських компаній є два типи соціальних програм – медичного страхування й пенсійних. Їх виконання призвело до того, що витрати компаній на соціальні виплати за останні п'ять років збільшились удвічі та становлять до 15% витрат на персонал [3]. Експерти відзначають, що в Росії частка страхування навіть вище – до 75%, оскільки саме з нього більшість підприємств починають запроваджувати соціальні пакети [4].

Таким чином, соціальний пакет (його компоненти та величина) є елементом заробітної плати, потужним «мотиваційним інструментом, який інтегрує методи матеріального і нематеріального стимулювання праці, системою заходів, що дає можливість не лише задовольнити потреби працівників», забезпечити реалізацію ними власних конституційних прав у сфері праці, «а й безпосередньо вплинути на виробничий процес» [5], ступінь залучення працівника, індивідуальну та організаційну ефективність, а відтак тривалість і успішність трудових відносин між працівником та роботодавцем.

Використання роботодавцями соціального пакета має позитивне значення для внутрішньої стабільності та зовнішньої привабливості компанії як роботодавця, сприяє формуванню в Україні сучасного, конкурентного ринку праці, створенню й розвитку засад корпоративної культури в суспільстві, підвищенню конкурентоспроможності національної робочої сили.

Поширення практики використання соціального пакета як інструменту підвищення заробітної плати має наслідком створення умов для розвитку ринку послуг, зокрема у сфері добровільного страхування (медичного, пенсійного тощо). З другого боку, гнучке застосування страхових програм з урахуванням індивідуальних потреб працівників створює передумови для підвищення ефективності виробництва, наприклад, шляхом мінімізації втрат, пов'язаних із захворюваністю працівників, оптимізації показників руху робочої сили тощо.

Соціальний пакет може запроваджуватися за допомогою існуючих законодавчих механізмів, таких як договірне регулювання колективних трудових відносин, нормативне регулювання праці у локальних правових актах суб'єктів господарської діяльності, письмова форма укладення трудового договору.

Соціальний пакет має бути максимально універсальним та, водночас, враховувати індивідуальні потреби працівника. Завдання роботодавця – розробити таку систему, що дасть змогу запровадити єдиний стандарт підходу до соціального пакета, підвищити рівень послуг, які надаються працівнику, та, разом з цим, адаптувати соціальний пакет для кожного структурного підрозділу компанії, що дозволить створити умови для скорочення витрат компанії на соціальні цілі. Однією з основних умов ефективності управління соціальним пакетом є відповідність загальним стратегічним цілям компанії, її корпоративній культурі та політиці управління персоналом.

Джерела

1. Власова А., Лупало П. Управління компенсацією // Отдел кадров [HRD]. – 2004. – № 5[116], <http://www.kmbs.com.ua/data/filestorage/Articles/compensation%20OK.pdf>
2. Власова А., Лупало П. Яким буде майбутній вибір компенсації? // Києво-Могилянська Бізнес Студія. – 2004. – № 9. – С. 47–64. http://www.kmbs.com.ua/data/filestorage/Articles/What_Is_The_Compensation_In_The_Future.pdf
3. Скитяева И., Чернова Е. Социальный пакет: статья расходов или инструмент управления? // Управление компанией. – 2005. – №12. <http://www.zhuk.net/archive/printyk.asp?aid=6166>

4. Винокурова Е. Социальный пакет: индивидуальный или универсальный? http://www.otiss.ru/txts/06_09/SK06_09_21.htm

5. Поліщук І. Не зарплатою единою. Принципи комплектації соціального пакета компанії // Український діловий тижневик “Контракти”. – 2004. – № 51. – 20 грудня.

Аннотация. Статья посвящена анализу сущности и структуры социального пакета как инструмента повышения заработной платы. Раскрыты парадигмы формирования, современные подходы к пониманию функций социального пакета как элемента в структуре общего вознаграждения работника. Сделаны наиболее важные выводы о внедрении социального пакета с использованием существующих механизмов регулирования трудовых отношений.

Summary. The article is devoted to the analysis of essence and structure of a social packet as an instrument of wage increasing. Paradigms of formation, modern approaches to understanding of functions of a social packet as element in structure of the general compensation of the worker are discovered. The most important conclusions on introduction of a social packet with use of existing mechanisms of regulation of labour relations were made.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2008 р.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ

*А.Г. Злотников,
кандидат экономических наук, доцент,
Белорусский торгово-экономический университет
потребительской кооперации,
г. Гомель*

Постановка проблемы и связь с важными научными заданиями. Статья выполнена по теме «Разработка проблем развития трудового потенциала региона в устойчивом развитии постчернобыльской зоны», осуществляемой в рамках системы исследований Института экономики НАН Беларуси «Стратегия развития демографического потенциала, человеческого и социального капитала» по Государственной комплексной программе научных исследований (ГКПНИ) «Экономика и общество». В ходе исследований осуществлен анализ изменений в трудовом потенциале региона. В частности, были подвергнуты анализу методологические аспекты роли социального капитала в проведении активной демографической политики и влияния на них экономики знаний. Современная демографическая ситуация в ряде стран на постсоветском пространстве характеризуется как депопуляционная, как глубокий демографический кризис. На демографическое поведение оказывают влияние исторические тенденции, связанные с изменением социокультурных основ функционирования семьи. В исследовании этих перемен важен учет взаимосвязи экономических и демографических тенденций, а также демографических и социальных факторов, что и составляет базис социокультурных основ преобразования семейных отношений.

Анализ последних исследований. Анализ взаимосвязи демографического развития с социально-экономическими, политическими, социокультурными, региональными, экологическими и другими явлениями и процессами проходит красной нитью через социологическую, демографическую и экономические науки, начиная еще от классических концепций зарубежных мыслителей А. Смита, Т.Р. Мальтуса, О. Конта, Ф. Бастиа, К. Маркса, Ф. Энгельса, М. Вебера, А. Маршалла, Я. Тинбергена, С. Кузнецца, Г. Мюрдаля, А. Сена, Г.С. Беккера, Э. Гидденса, а также русских и украинских ученых, в первую очередь, таких как М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев, И.Я. Франко, М.В. Птуха, Ю.А. Корчак-

Чепурковский, С.А. Томилин и др. Важное методологическое значение для анализа взаимосвязи современных демографических процессов с различными аспектами общественной жизни имеют труды российских ученых Е.М. Андреева, А.И. Антонова, В.Н. Архангельского, А.Г. Вишневого, А.Г. Волкова, Т.И. Заславской, В.А. Ионцева, М.А. Клупта, Н.М. Римашевской, Л.Л. Рыбаковского, С.В. Рязанцева и др.

Поиск взаимосвязи демографических процессов с многообразными сторонами социальной жизни характерен и для взглядов украинских демографов И. А. Гришновой, И.А. Курило, Э.М. Либановой, Е.В. Макаровой, В.В. Онищенко, С.И. Пирожкова, И.М. Прибытковой, В.С. Стещенко и др. В этом аспекте осуществляется анализ демографических процессов и белорусскими учеными — социологами, экономистами, географами и демографами А.А. Раковым, Л.П. Шахотько, Я.И. Рубиным, Л.Е. Тихоновой, Б.А. Манак, Ю.М. Бубновым, Л.С. Боровик, И.М. Удовенко, М.М. Урбан, а также докторами технических наук М.Д. Тявловским и Д.Г. Лином. Их методологические разработки и анализ конкретных демографических проблем использованы автором в данной статье.

Вместе с тем эта взаимосвязь настолько многогранна и сложна, а большинство исследователей акцентируют внимание преимущественно на отдельных сторонах этого взаимодействия, что потребуются усилия значительной группы исследователей, чтобы дать адекватное их отражение.

Целью работы является анализ: взаимосвязи социокультурных и демографических процессов; влияния смены форм социально-экономических отношений на семейно-бытовые процессы как основы демографического развития; современных тенденций в развитии института семьи и брака, обусловленных переходом к экономике знаний; воздействия современной системы образования на социокультурные, экономические и демографические процессы.

Изложение основного материала исследования. Социокультурные процессы представляют собой совокупность сложных и взаимосвязанных явлений социальной действительности, отражающих ценности, нормы и образцы поведения личности и социальной общности, которые люди сами конструируют и которых они придерживаются в ходе взаимодействия социальных, духовных и материальных условий жизнедеятельности людей. Демографические процессы — это совокупность непосредственных и опосредованных явлений, влияющих на воспроизводство населения в целом, изменение его численности и состава. Они включают брачные отношения, воспроизводство населения, его естественное и механическое движение, изменения в состоянии здоровья и продолжительности жизни и др. Обнаруживаются три группы взаимодействий: а) отдельных социокультурных явлений между собой, б) отдельных явлений демографических процессов, а также в) социокультурных и демографических явлений и процессов между собой.

Взаимодействие социокультурных и демографических явлений и процессов — сложная система отношений, где одни из них могут представлять часть других. Иногда сложно вычленить, что — первично, а что — вторично, что из них является основой, а что — результатом, что объективным фактором взаимодействия,

а что — субъективным. Но они находятся во взаимодействии. А потому решение основной проблемы социальной политики Беларуси — демографической проблемы — требует уяснения совокупности этих взаимодействий, выявление тех (если не всех, то наиболее весомых) факторов, воздействие на которые может способствовать решению тех или иных демографических проблем.

В совокупности объективных и субъективных факторов социального капитала демографического развития ведущими являются: а) изменение парадигмы экономического развития; б) экстенсивное развитие производительных сил и расширение масштаба вовлечения женского трудового потенциала в сферу занятости; в) изменение экономической функции современной семьи; г) существенные перемены в уровне и системе образования женщин и более поздняя в этой связи реализация ими демовоспроизводственной функции; д) переход от традиционной (с несколькими поколениями) семьи к нуклеарной семье с одним—двумя детьми; е) этатистско патерналистское развитие системы социального обеспечения; ж) изменение отношения к семейным ценностям и социальной сущности женщин; з) большие возможности достижения высокого социального статуса женщин в обществе в связи с незначительным количеством (отсутствием) детей и др.

Остановимся на некоторых из них. Чаще всего при анализе демографических проблем акцент делается на проблеме рождаемости. Но процесс снижения рождаемости начался не сегодня, а более ста лет назад [8, с. 145]. Он одновременно сопровождался и быстрым снижением детской и особенно младенческой смертности. Но на общем росте численности населения это сказалось не так заметно, ибо среднее число детей в семьях, доживших до 20-летнего возраста, оставалось на прежнем уровне. Поэтому проблемой является не просто снижение рождаемости, а распространение малодетности, что приводит к многообразным и не всегда полностью осознаваемым последствиям.

Естественно, что проблема рождаемости в демографическом плане связана с семейно-бытовыми отношениями. Еще основоположник социологии О. Конт отмечал, что благодаря семейным отношениям происходит связь прошлого, настоящего и будущего, взаимосвязь личного и общественного, формирование психологической основы общества, укрепление в обществе социального и политического порядка. Так, выделяя три главные ступени жизни — личную, семейную и общественную, семью он характеризует как посредствующую систему между индивидуумом и обществом. В частности, О. Конт отмечает, что семейными союзами «мы связываемся с будущим, так же как сначала мы приобщались к прошлому». И, «благодаря семейным обязанностям человек изменяет своему первоначальному себялюбию и может надлежащим образом подняться к конечной ступени, к общественности». Этим самым О. Конт считает возможным «представить семейную жизнь как необходимое промежуточное состояние между личным и социальным», а «всякую попытку направить нравственное воспитание ... минуя промежуточную ступень (т.е. семью — А.З.) следует рассматривать как ... сопряженную с серьезными опасностями для социального порядка» [7]. Таким образом, в системе социокультурных явлений семья является важнейшим социальным институтом, определяющим все стороны жизни общества. Но вместе с тем, она одновременно и отражает все эти стороны общественной жизни.

За длительную историю института брака и семьи изменялись формы заключения брака, алгоритм брачного отбора и выбора, условия совершения брака и сущностное содержание семьи. На рубеже XX–XXI столетий произошли существенные изменения в брачном поведении населения постсоветских государств. Наиболее значимыми оказались изменения в экономических предпосылках института семьи и брака, а также в отражении общественным сознанием социального содержания и функций института брака. Как следствие, изменения социокультурных основ функционирования семьи оказали влияние и на демографическую ситуацию.

На содержание семейно-брачных отношений минувших столетий оказал влияние переход от аграрной к индустриальной экономике и доминирующее влияние социокультурных условий этой экономики и тенденций индустриального образа жизни. При аграрном производстве преобладала патриархальная семья, представлявшая единый как социальный, так и экономический механизм. И большее количество в ней поколений и детей отвечало и было адекватно интересам функционирования аграрной экономики. Этого вывода придерживался не только марксизм, его разделяли и видные ученые современности. В частности, П. Бурдые констатирует «стратегии (деторождения, образовательные, наследования и особенно матримониальные), посредством которых семья стремится гарантировать свое собственное воспроизводство, имеют тенденцию подчиняться собственно экономическим стратегиям» [5, с. 112].

Это обстоятельство эпохи аграрной экономики, а также неразвитость системы здравоохранения, консерватизм ряда социальных институтов, и прежде всего религии, инерционно обуславливали высокий уровень рождаемости. Переход от аграрной к индустриальной экономике привел и к изменениям социокультурных основ демографического поведения. Прежняя аграрная экономика, поддерживавшая сельский тип расселения, уступила доминирующую роль индустриальной экономике, вызвавшей рост городов. Городская или индустриальная экономика, основанная на углубляющемся разделении труда, в патриархальной семье сельского типа уже не нуждалась. Процесс снижения рождаемости, начавшийся более ста лет назад, одновременно сопровождался и изменениями в сущности семейно-брачных отношений, функций семей, хотя консервативная ментальность семейных отношений, подпитывавшаяся религиозными требованиями своего времени, сдерживала их адекватное изменение экономическим преобразованиям.

Первоначальную основу семейных отношений составляет брак. В целом основной социокультурной тенденцией современного общества в развитии семейных отношений является их демократизация, что предполагает равенство мужчины и женщины, отмену всякой дискриминации, расширение независимости каждого члена общества. В свете этого для современной молодежи (а белорусская, как российская и украинская молодежь на постсоветском пространстве в этом плане не является исключением) семья и брак приобретает значение не столько как традиционные семейно-бытовые институты, сколько как союзы. Их главное назначение — межличностное общение близких и заинтересованных

друг в друге людей, совместное решение ими жизненных проблем, проведение свободного времени, получение удовольствия от разнообразных форм общения, включая и сексуальное.

Обратим внимание на последнее обстоятельство, отражающее общую глобальную закономерность современного развития, когда товаром становится то, что раньше таковым не являлось. И сексуальность сегодня превратилась в такой товар, что ярко показал Ж. Бодрийяр, анализируя сексуальный взрыв, «эскалацию эротики»: «Сексуальность находится на «переднем плане» общества потребления, красочно влияя на всю смысловую область массовых коммуникаций. Все, что можно слушать и видеть, явно приобретает сексуальное вибрато. Все, что предназначено для потребления, принимает вид сексуального экспонента ... И сама сексуальность предложена для потребления» [4, с. 185–186].

Обусловлена эта ситуация и радикальными изменениями, происходящими в современном мире под воздействием общеглобализационных тенденций, среди которых выделим информационную, сексуальную и иные революции, суть которых Д. Белл охарактеризовал как «включение широких масс в общественную жизнь, и этот процесс сопровождается пересмотром социальных, гражданских и политических прав. Это также и социологическая революция, поскольку она осуществляет крупный сдвиг в сознании и моральных устоях: в сексуальном поведении, понятии успеха, характере социальных связей, чувстве ответственности и т.п.» [3, с. 259–260]. На этом решающем фоне современных реалий произошла и «тихая революция» — поколения 70-х — 90-х годов все чаще начинают совместную жизнь с партнером не с регистрации брака, что отразили переписи населения. В 1979 г. Всесоюзная перепись населения зафиксировала превышение в СССР численности замужних женщин над женатыми мужчинами на 215 тыс., а в 1989 г. — уже на 304 тыс. Брак для молодого поколения мужчин и женщин уже не играет той роли, которая за ним была закреплена. И в противовес сексуальным семейным отношениям в силу природной биологической тяги развиваются сексуальные отношения, основанные на сожительстве. Изменения, внесенные трансформацией социокультурных норм и традиций, проявляются и в существенном снижении степени влияния старшего поколения на формирование у молодежи представлений о семейно-брачных отношениях, что также является одним из важнейших последствий трансформации института семьи и брака.

И это обстоятельство уже учитывается статистикой. Так, при выяснении семейного положения граждан Беларуси первой национальной переписью населения (1999 г.) был предусмотрен вариант «нахожусь в незарегистрированном браке». По ее результатам женщин, ответивших, что находятся в незарегистрированном браке, оказалось 131 тыс., мужчин — 130 тыс. Всероссийская перепись населения 2002 г. зафиксировала, что из 34 млн. супружеских пар в незарегистрированном браке состоят 3 млн. Это указывает на то обстоятельство, что данное социокультурное явление на постсоветском пространстве приняло распространенный характер.

Важнейшей социокультурной характеристикой современных семейно-брачных отношений является то, что развод стал типичным и социально одобряемым,

а это делает непрочным и официальный брак. Развод с позиций осуществления демовоспроизводственных функций также тиражирует малодетность — в немногих случаях повторный брак приводит к рождению у женщины третьего ребенка; хорошо, если женщина решается на второго.

С точки зрения демографических проблем малодетность, процесс депопуляции, сложившиеся в целом в Европе, а также на постсоветском пространстве и в Беларуси в частности, обусловлен сверхнизкой рождаемостью, т. е. уменьшением интенсивности рождаемости или уменьшением потребности семьи и личности в детях. И этот процесс взаимный — в свою очередь эти депопуляционные тенденции «укрепляют» снижение потребностей семьи и личности в детях, тиражируют малодетность. Таким образом, социокультурные характеристики трансформации семьи и брака имеют многообразные экономические, политические, социальные, а среди социальных — прежде всего демографические последствия.

К новым явлениям демографического и одновременно социокультурного плана относится и массовое распространение и признание в обществе, как мы отмечали, внебрачных союзов, а также рост уровня рождаемости детей вне брака. Усвоение ориентаций на сожительство, на приоритет ценностей личной свободы порождает замену семейно-родственных отношений социальными. Данные социолого-демографических исследований свидетельствуют о постоянном снижении репродуктивных установок среди все новых и новых поколений, о набирающем силу инерционном влиянии социальных норм малодетности.

Что привлекает молодежь в такой форме брака? Как показывают данные исследования, проведенного студентами Белорусского торгово-экономического университета в рамках темы по ГКПНИ «Экономика и общество», этот своеобразный социальный статус, не накладывающий серьезных обязательств, подобно официальному, прежде всего дает возможность ощутить себя (или им просто кажется это) психологически независимыми, обрести внутреннюю свободу. Молодые люди, вступая в незарегистрированные внебрачные отношения (М.А. Клупт справедливо считает целесообразным называть их не «гражданским браком» в кавычках, не сожительством, а внебрачным союзом [6, с. 14]), временно решают свои бытовые, материальные, сексуальные и другие проблемы. Многие из них, еще неуверенные в выборе партнера, рассматривают внебрачный союз как своеобразную подготовку к браку официальному или как проверку чувств. Вместе с тем, хотя внебрачный союз предоставляет личности большую свободу и подразумевает меньшую ответственность, он не означает вседозволенность в отношениях. Он также, как и официальный брак, блокирует сексуальные отношения с другими партнерами, что означает включенность в новые брачные отношения факторов традиционных норм морали. Эти факторы, лежащие в основе традиционных семейно-брачных отношений, имеют одинаковую силу и для новых форм семейно-брачных отношений. Нарушение этих норм, несмотря на «свободный» характер отношений внебрачного союза, отрицательно сказывается и на самом таком союзе, влияя на его непрочность.

Сущностью современных тенденций развития экономики является переход к новой экономике, содержание которой составляет доминирование знаний. В чем

проявляется влияние формирующейся экономики знаний на семейно-брачные отношения? Повышение роли знаний в развитии производительных сил повлекло за собой и развитие системы образования, превращение знаний в особого рода социальный капитал. Это увеличило срок обучения и вовлекло в процесс получения высшего и среднего специального образования большую численность женщин, чем мужчин (доля женщин среди студентов вузов, техникумов (колледжей) Беларуси колеблется в пределах 60–65 %). При анализе социокультурных факторов функционирования современного института брака и семьи важным является изменение положения женщины в обществе, выразившееся прежде всего во вовлечении женщин в общественное производство. Так, 53,1 % женщин Беларуси трудоспособного возраста заняты в общественном производстве. И экономическая функция трудового потенциала женщин приходит в противоречие с ее демовоспроизводственной функцией, что отразилось на снижении уровня рождаемости. А ведь дети – тот социальный цемент, который на основе брачных отношений создает и укрепляет семейные отношения.

По мнению А.И. Антонова, «из всех социально-экономических факторов (доход, образование, разделение труда, урбанизация) наиболее сильное воздействие на неполную реализацию ожидаемого числа детей оказывает именно занятость женщин» [1, с. 128]. Действительно, на совпадение или несовпадение репродуктивных ориентаций и фактическую рождаемость занятость женщин оказывает сильнейшее влияние. Но не всякая занятость. Еще в 70-е годы прошлого столетия исследованиями было установлено, что женщины, занятые тяжелым и неквалифицированным трудом, имели большее количество детей, нежели женщины, работавшие в благоприятных условиях и занятые трудом с преобладанием умственного труда. А эти виды работ существенно отличаются уровнем образования, требуемого для их выполнения, что превращает фактор знаний в фактор, оказывающий негативное воздействие на репродуктивную деятельность женщин. Но вместе с тем процессы, происходящие в сфере занятости, имеют тенденцию к росту занятости, связанной преимущественно с умственным трудом, а эта тенденция одновременно сопровождается (а в современных условиях даже опережающими темпами) ростом уровня образования женщин.

Как происходит это влияние социокультурных факторов на существенные перемены в семейно-брачных отношениях? Опережающее развитие уровня образования женщин и увеличение сроков получения образования, стабильно высокий удельный вес женщин, занятых в экономике страны, создают объективные условия для позднего начала реализации их демовоспроизводственной функции. А, говоря словами О. Конта, это сопряжено «с серьезными опасностями для социального порядка» – прежде всего для семьи.

Немаловажным фактором трансформации семейно-бытовых отношений и влияния их на негативные процессы в демографическом развитии является гендерная диспропорция в уровне образования. Мы уже выше отмечали, что студенток высших и средних специальных учебных заведений почти в 2 раза больше, чем студентов. Это означает, что каждая вторая представительница женского пола имеет более высокий образовательный статус, и в связи с этим испытывает

трудности в возможности «заполучить» в супруги партнера с соответствующим образовательным статусом. А это различный не только образовательный, но и вообще различный социальный статус. В результате это, во-первых, накладывает существенный отпечаток на отношения супругов с различным социальным статусом, в том числе и по количеству детей. И, во-вторых, не способствует значительной части женщин, не «нашедших» мужчину с таким же, как у них, социальным статусом, создавать семьи. Это влияет на распространенность внебрачных союзов, рост численности детей, рождающихся вне брака, и в результате — на распространение малодетности. Таким образом, переход к отношениям, характерным для экономики знаний, развитие системы высшего образования входят в противоречия с потребностями демографического развития.

Эти объективные экономические и социальные предпосылки отражаются на преобразовании и современной индустриальной нуклеарной семьи, а, следовательно, и новых тенденций и новых форм в семейно-бытовых отношениях. Эта долговременная социокультурная тенденция изменения семьи характеризуется уменьшением ее размера и упрощением структуры. Сам процесс нуклеаризации в своей основе имеет два фактора: снижение рождаемости, приведшее к малодетности, а также отделение молодых семей от родительских, т. е. дробление семей. При этом, если разделение семей осуществляется в пределах одной территории, где сохраняются условия для контактов родительских и молодых семей, нуклеаризация семей сопровождается образованием семейных групп. Считается, что возникновение союзов семейных групп вместо сложной (многопоколенной) семьи, с учетом славянской коллективистской ментальности, сможет нейтрализовать негативные последствия процесса нуклеаризации семьи.

Вместе с тем, продолжая анализ влияния объективных экономических и социальных предпосылок, отметим, что переход к 12-летнему среднему образованию, а также получение высшего образования отодвигает сроки начала реализации демовоспроизводственной функции. Сегодня средний возраст женщины, родившей первого ребенка, в Беларуси отодвигается за пределы 24 лет. В демовоспроизводственном процессе наиболее активная роль принадлежит молодежи. А для нее характерно одновременное совмещение многих жизненно важных функций деятельности — в процессе социализации, сфере образования, на профессиональном поприще, экономической деятельности, которые сказываются на формировании семейных отношений — создания или не создания семьи.

Ожидается, что будущая экономика будет экономикой, основанной на знаниях. Предполагается, что в середине XXI века 60 % занятого населения будет иметь высшее образование. Кроме того, чтобы быть высококвалифицированным специалистом, отвечающим постоянно растущим требованиям информационной экономики, будущему специалисту придется 7–8 раз в своей трудовой жизни повышать квалификацию или менять специализацию. А это отражает насколько активно или пассивно современная семья осуществляет свои демовоспроизводственные функции.

В современном обществе у родителей на первый план выдвигаются аспекты качественного воспитания тех, кому они дали жизнь. Это выражается в росте

затрат (времени, своих сил, финансов, возможности повышения или неповышения своего квалификационного уровня и др.) на качественную подготовку детей к жизни. Переход к нуклеарной семье увеличивает необходимость затрат времени на уход и воспитание детей. Раньше в традиционной (патриархальной, многопоколенной) семье этим в большей степени занималось старшее поколение. Этот рост (в терминологии лауреата нобелевской премии Г.С. Беккера) временемкости на воспитание детей объективно ориентирует семью на меньшее количество детей [2].

Наличие или отсутствие детей уже не является главным в обеспечении в старости — их роль переходит к системе социального обеспечения. Дети для пожилых людей сегодня стали играть меньшую роль того социального капитала, который раньше обеспечивал им уход и заботу в старости. А это значит, что активно проводимая в последние полтора десятилетия в Республике Беларусь социальная защита, с одной стороны, свидетельствует о росте социальной функции современного государства при одновременном уменьшении (вытеснении) многих социальных и экономических функций современной семьи, с другой стороны. А это в свою очередь усиливает тенденции, связанные с уменьшением экономической и социальной функций современной семьи, сказываясь на обострении демографической ситуации.

В демографическом плане снижение уровня рождаемости актуализирует проблемы изменения возрастной структуры населения. Прежде всего, это существенное постарение населения и изменение его возрастной структуры, которое неизбежно сопутствует человеческой популяции. Конечно, в ходе процесса роста средней продолжительности жизни населения, что является основным из показателей уровня человеческого развития, его старение неизбежно. Но есть постарение, которое зависит от соотношения смертности и рождаемости (постарение снизу), и есть постарение, связанное с ростом продолжительности жизни населения (постарение сверху), что выявляет разные масштабы и темпы этого явления, а следовательно и их оценки. В них также отражаются проблемы как геополитического, так и социально-экономического порядка.

Выводы. Таким образом, изложенный выше материал позволяет констатировать, что сущностью современных тенденций развития экономики является переход к новой экономике, содержание которой составляет доминирование знаний. А это порождает качественно иную социокультурную реальность, нежели в индустриальной экономике. Мы находимся в той демографической ситуации, которая связана, во-первых, со сменой глобализационной парадигмы экономики, во-вторых, в процессе изменения концепции социально-экономических и социально-политических отношений постсоветского социума, и, в-третьих, на переломе перехода от одного типа воспроизводства населения к другому. А эти константы существенно отличаются от тех, которые определяют дифференциацию демографических процессов в рамках одного типа и одних условий.

Повышение роли образования в развитии производительных сил повлекло за собой и развитие системы образования, превращение знаний в особого рода социальный капитал. Опережающее развитие уровня образования женщин и

увеличение сроков получения образования создают объективные условия для более поздней в этой связи реализации их демовоспроизводственной функции, а значит, и ставят препятствия для осуществления демографической программы. Но одновременно это предъявляет высокие качественные требования к процессу демовоспроизводства.

Социокультурные и демографические аспекты экономики знаний многогранны и многоаспектны. Это предполагает, во-первых, анализ влияния социокультурных изменений на демографические процессы. Во-вторых, это требует исследования во взаимосвязи действия современной демографической ситуации на социокультурные процессы, и прежде всего на процесс постсоветской трансформации командно-административной системы и становления рыночных социокультурных ценностей. В-третьих, эта взаимосвязь, с одной стороны, требует учета их влияния на экономику знаний, а также и на отдельные ее сферы, а с другой стороны, соответственно необходимости учета их влияния на социокультурные и демографические процессы. В-четвертых, кроме рассмотренных в данной статье тенденций рождаемости и трансформации семейно-бытовых отношений, необходим анализ и других демографических процессов, таких как миграция, соответствие размещения населения и развития различных отраслей экономики знаний. И, наконец, необходимо исследование реального приоритета экономики знаний в социокультурных изменениях по сравнению с другими отраслями экономики и социальными процессами.

Источники

1. Антонов А.И. Кризис семьи и репродуктивного поведения в России как проявление мировой тенденции (социологический подход к исследованию депопуляционных процессов) // Доклады Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России». — М.: Альфа-М, 2007. — С. 124–139.
2. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные произведения по экономической теории. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М.: Academia, 1999.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. — М.: Культурная революция; Республика, 2006.
5. Бурдье П. Социология социального пространства. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007.
6. Клулт М.А. Демография регионов Земли. — СПб.: Питер, 2008.
7. Конт О. Система позитивной политики / Западно-европейская социология XIX века: Тексты. — М.: Изд. Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. — С. 220–221.
8. Раков А.А. Трансформация демовоспроизводства села Беларуси в контексте урбанизации, НТР и перехода к постиндустриальному обществу // Социология (г. Минск). — 2007. — № 3. — С. 144–154.

Аннотация. Анализируется взаимосвязь социокультурных и демографических процессов. Рассматривается влияние на семейно-бытовые отношения смены форм социально-экономических отношений. Раскрываются тенденции становления экономики знаний и их влияние на характер института семьи и брака. Прослеживается взаимодействие современной системы образования и экономических и демографических процессов.

Summary. The interconnection of socio-cultural and demographical processes is analyzed. The impact of social and economic relations forms changings at family and everyday relations is regarded. Trends of the formation of economy of knowledge influence on the character of family and marriage institutions has been revealed. The impact of modern educational system on economic and demographical processes is being followed.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.02.2008 р.

ПРОГНОЗУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*О.В.Позняк,
кандидат економічних наук, завідувач відділу,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
Л.Я.Шишкіна,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
В.В.Свінцицький,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Забезпечення прав етнічних груп стало одним з провідних політико-правових напрямів діяльності у становленні багатьох незалежних держав світу. Як свідчить досвід розвинутих поліетнічних країн, механізм соціального захисту етнічних меншин передбачає відповідні правові гарантії і здійснюється через розроблення та реалізацію спеціальних економічних, соціальних та культурних програм.

При формуванні стратегічних напрямів соціального розвитку країни слід враховувати імовірні тенденції трансформації етнічного складу населення. Це має велике значення для розробки загальної соціально-економічної стратегії, з'ясування та оцінки майбутніх показників ринку праці та економічного розвитку, визначення системи пріоритетів соціального захисту з врахуванням прогнозованих змін ментальності населення, а також для опрацювання заходів у сфері національної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні поодинокі спроби прогнозування етнічного складу населення були ще в 1990-х рр. Однак, попри наявні здобутки, методика етнотемографічного прогнозування залишається слабо розробленою. Після проведення в грудні 2001 р. Першого Всеукраїнського перепису населення і отримання нових даних щодо розподілу населення за етнічними ознаками питання етнічного прогнозування взагалі перебувало поза увагою дослідників.

Власне етнічній диференціації народжуваності, смертності та тривалості життя в Україні присвячені праці С. Піскунова [1], етнічній диференціації міграцій – роботи М. Шульги [2].

Метою статті є обґрунтування методики прогнозування етнічного складу населення, викладення авторської гіпотези етнічної диференціації народжуваності, смертності та міграцій населення і, на цій основі — прогноз етнічного складу населення України до 2026 року.

Виклад основного матеріалу. Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність у складі населення України представників понад 130 етнічних груп. Прогнозування розподілу населення за національною ознакою охопило 18 найчисленніших етносів, кожен з яких налічує понад 30 тис. осіб (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність етнічних груп, включених у прогнозування
(За матеріалами Всеукраїнського перепису населення на 5.12.2001 р.,
тис. осіб)

Українці	37541,7	Угорці	156,6	Татари	73,3
Росіяни	8334,1	Румуни	151,0	Цигани	47,6
Білоруси	275,8	Поляки	144,1	Азербайджанці	45,2
Молдовани	258,6	Євреї	103,6	Грузини	34,2
Кримські татари	248,2	Вірмени	99,9	Німці	33,3
Болгари	204,6	Греки	91,5	Гагаузи	31,9

Відбір етносів відбувався на основі природних розривів (значних відмінностей у чисельності сусідніх за порядком етносів). Перший природний розрив зафіксований між українцями та росіянами, наступний — між росіянами та білорусами, далі — між поляками та євреями, татарами та циганами, а потім — між гагаузами та корейцями. Саме останній розрив і було прийнято розробниками прогнозу. Зрозуміло, що чим менша чисельність етнічної групи, тим меншою є точність прогнозних розрахунків. Але автори ставили перед собою мету визначити загальну чисельність груп в прогнозному періоді та охопити при цьому якомога більшу кількість груп, які компактно проживають в Україні та які потребують особливої уваги українського суспільства в цілому та уряду країни зокрема.

На чисельність кожної етнічної групи впливають демографічні процеси: народжуваність, смертність та міграція, а також етнічна самосвідомість індивідів. При розрахунку прогнозної чисельності того чи іншого етносу можливість зміни самосвідомості індивідів автори прогнозу безпосередньо не враховували. При дослідженні етнічної диференціації народжуваності брали до уваги частоту міжетнічних шлюбів та тенденції щодо визначення національності дітей у цих шлюбах.

Прогнозну чисельність представників досліджуваних 18 етнічних груп розраховували методом перестановки вікових груп аналогічно до прогнозування чисельності і загального складу населення України. Перестановка здійснювалася за однорічними віковими групами послідовно для кожного року прогнозного

періоду. Вікові групи чоловіків та жінок пересувалися окремо. Через неповноту важливих для точності розрахунків даних прогноз чисельності статеві-вікових груп має доволі значні погрішності. Однак для чисельності етносу в цілому, виходячи із закону великих чисел, ця погрішність є набагато меншою. Власне метою прогнозування етнічної ситуації в Україні до 2026 р. є визначення загальної чисельності етнічних груп в прогнозному періоді. Статеві-вікова структура окремо взятої етнічної групи розглядається лише як засіб для досягнення поставленої мети.

Прогноз етнічної структури населення формувався на основі середнього варіанта демографічного прогнозу, розробленого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України [3]. Розроблений авторами варіант прогнозу матиме високу достовірність за умови закріплення та посилення позитивних тенденцій соціально-економічного розвитку, а також втілення в життя завдань Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 рр. Ця стратегія [4] передбачає, зокрема:

- збереження традицій середньодітності там, де вони існують, та формування настанов на дводітну родину;
- формування настанов на здоровий спосіб життя;
- активну міграційну політику, метою якої є уповільнення темпів зменшення населення, утримання чисельності та структури населення на рівні, що забезпечує підтримання господарської освоєності території в усіх регіонах держави за збереження існуючої ментальної цілісності української людності;
- зближення умов життя в усіх регіонах країни.

До прогнозування етнічної диференціації в перебігові кожного з трьох досліджуваних демографічних процесів (народжуваності, смертності та міграцій) розробляли особливі методичні підходи. Так, при дослідженні смертності серед представників того чи іншого етносу враховували, що на смертність впливають не стільки етнічні особливості індивіда, скільки умови навколишнього середовища, в якому він проживає. Звичайно, що у регіонах з гіршою екологічною ситуацією, нижчим рівнем розвитку соціальної та інженерної інфраструктури тощо незалежно від того, представники яких етносів там проживають, смертність буде вищою. Рівень смертності серед осіб відповідної національності розраховано на основі даних про розподіл населення регіонів України за національністю та рівнів смертності населення у окремих регіонах. Коефіцієнт дожиття (саме цей індикатор смертності використовувався при перестановці вікових груп) представників певного етносу віком x років до віку $x+1$ років в умовах 2002 р. (рік, що розпочався менше, ніж через місяць після перепису) розраховувався як сума добутків часток певної етнічної групи серед населення регіонів на коефіцієнти дожиття відповідної вікової групи в цих регіонах. Індекс смертності конкретного етносу за віковими групами розраховувався як відношення рівня смертності даного етносу до рівня смертності населення України. Для періоду 2003–2010 рр. ці індекси приймали сталими, починаючи з 2011 р. різниця поступово нівелювалася до 2025 р. таким чином, щоб у 2025 р. ця різниця стала удвічі меншою, ніж у 2002–2010 рр.

Тобто при розраховуванні смертності передбачалося, що диференціація смертності між регіонами зменшуватиметься, відповідно зменшуватимуться відмінності у смертності серед представників різних етнічних груп.

Подібна схема застосовувалася для розрахунку коефіцієнтів дожиття для представників 16 із 18 включених у дослідження етнічних груп. Для двох етносів – циган (ромів) і кримських татар методика розрахунку показників смертності (дожиття) була скоригована. Для ромів, враховуючи напівкочовий спосіб життя більшості представників етносу з притаманною цьому способу життя антисанітарією, на основі аналізу їх вікової структури, коефіцієнти дожиття для вікових груп до 45 років бралися з поправочним коефіцієнтом 0,975 від середньодержавного рівня для кожної вікової групи. Аналіз вікової структури показав, що в середньому кожна наступна вікова група ромів на 2,5% менша за попередню. При цьому ромам притаманний вкрай низький рівень зовнішньої міграції, відповідно такі зміни можуть бути пов'язані тільки зі смертністю. Для циган віком 55 років і старше коефіцієнти дожиття приймали такі ж, як і в цілому по Україні.

Автори керувалися світовим досвідом аналізу смертності, який показує, що в старших вікових групах різниця між рівнем смертності в суспільствах, які перебувають на різних ступенях соціально-економічного розвитку, є зазвичай незначною; нерідко в суспільствах з високою або підвищеною смертністю смертність літніх людей є пониженою за рахунок передчасного вимирання менш життєздатних контингентів і дожиття до літнього віку лише невеликої кількості здоровіших представників. На віковому інтервалі 45–54 роки поправочні коефіцієнти плавно збільшуються від 0,975 до 1. До 2025 р. нівелюється не половина, як для інших етнічних груп, а лише одна п'ята частина різниці між смертністю ромів і всього населення України.

Для кримських татар було обрано гіпотезу, згідно з якою 80% кримськотатарського населення притаманні ті ж коефіцієнти дожиття, що й для представників інших етносів, які мешкають у регіонах проживання кримських татар, для 20% кримськотатарського населення – коефіцієнти дожиття, що характерні для ромів (оскільки частина кримських татар досі мешкають у поселеннях з відсутніми газо-, водопроводами, електромережею тощо, що певною мірою свідчить про антисанітарні умови життя). На кінець прогнозного періоду коефіцієнти дожиття кримських татар кожного віку нівелюються на одну третину.

При оцінці етнічної диференціації народжуваності „регіональний” принцип є неприйнятним, оскільки народжуваність безпосередньо регулюється індивідами і значною мірою залежить від їхніх ментальних особливостей. Для коректної оцінки на першому етапі було використано два незалежних підходи. Спочатку на основі даних про розподіл народжених за національністю та віком матері (форма НЗ) у 1996, 1997 та 1998 рр. пересічно (це останні роки, для яких числові величини в графі “національність не вказана” названої форми статистичного обліку є невеликими. Вже з 1999 р. частка народжених з невказаною національністю матері почала стрімко зростати і на початку XXI ст. перевищила 95%) та інформації про орієнтовну чисельність жінок фертильного віку відповідних етносів на середину трирічного періоду 1996–1998 рр. (ця чисельність визначена на основі

даних перепису з „пересувкою” назад на 5 років) розраховувалися орієнтовні повікові та, на їх основі, сумарний коефіцієнти народжуваності жінок у відповідних етнічних групах.

Другий підхід полягав у розрахунку за даними перепису співвідношення між контингентами дітей віком 0—4 роки та контингентами жінок віком 15—39 років (контингенти фертильного віку з низькою народжуваністю до уваги не бралися). Відповідний показник успішно використовується при дослідженні народжуваності в умовах відсутності або неповноти поточних статистичних даних про народження. В обох випадках були розраховані індекси народжуваності серед окремих етнічних груп (відповідні показники порівнювалися з показниками, властивими населенню України в цілому).

При застосуванні першого підходу виявлено, що підвищена народжуваність характерна для представників етнічних груп азіатського походження, а також тих, що зосереджені переважно в сільській місцевості. Народжуваність українців дещо вища загальнодержавного рівня, натомість росіянам притаманні нижчі рівні народжуваності. Основним недоліком цього підходу оцінки етнічної диференціації народжуваності є те, що розподіл дітей за національністю матері здійснюється на основі паспортних даних матерів, тоді як чисельність вікових груп представниць відповідних етносів визначається за переписом на основі самовизначення респондентом.

Розрахунки, здійснені в рамках другого підходу, показують різко низькі показники народжуваності серед росіян, поляків і, особливо — білорусів. Однак природа таких, з першого погляду, нереальних величин стає зрозумілою, якщо проаналізувати частоту міжетнічних шлюбів та частки дітей, у яких батько іншої національності, серед народжених матерями різних етнічних груп. Обидва показники високі саме серед білорусів та поляків, підвищені — серед росіян. Отже, другий підхід посуті характеризує народжуваність з врахуванням етнічної інтеграції дітей, тобто переходу на національність батька (передовсім у випадку, якщо батько належить до титульного етносу) дітей, які народилися у міжетнічних шлюбах. Саме тому для прогнозування етнічного складу населення обрано показники етнічної диференціації народжуваності, отримані в результаті застосування другого підходу оцінки. Відношення величини показників народжуваності у тих чи інших етнічних групах до середньодержавного рівня приймали сталим протягом усього прогнозного періоду.

Ще однією проблемою стало встановлення повікового профілю народжуваності (змін рівнів народжуваності з віком) представників різних етносів. Аналіз показав, що суттєві відмінності від загальнодержавних тенденцій щодо кривої повікових рівнів народжуваності спостерігаються лише серед циган. Їм притаманні непропорційно висока народжуваність серед неповнолітніх, що було враховано при формуванні прогнозних показників народжуваності.

Загальнодержавний прогноз міграцій виходить з п’яти географічних напрямків: Росія; Білорусь, Молдова та держави Балтії; Закавказзя та Центральна Азія; територія європейського заселення (ТЄЗ) за межами колишнього СРСР; країни Азії та Африки. Відповідно по кожному з цих напрямків окремо прогнозувалася

етнічна диференціація прибулих та вибулих, виходячи з тенденції останніх років і передбачень щодо майбутніх трансформацій. Серед прибулих із Закавказзя та країн Центральної Азії окремо прогнозували етнічний склад очікуваного потоку прибуття представників раніше депортованих народів та інших прибулих з цього регіону.

Звичайно, при розрахунку етнічної диференціації міграцій має місце неповнота міграційної статистики. Автори прогнозу спираються на офіційні дані Держкомстату стосовно реєстрації/зняття з реєстрації осіб, оскільки вони використовуються при розрахунку офіційних даних про чисельність і склад населення. Наявна інформація про міграції населення дає менш достовірні відомості, ніж джерела даних про інші демографічні процеси. Тому вкрай нагальним завданням залишається реформування системи інформаційного забезпечення аналізу міграцій.

На етнічний склад населення України в майбутньому матимуть вплив як зовнішні, так і внутрішні фактори. Так, сприятливий розвиток соціально-економічної ситуації в країні є запорукою не тільки стабільності для всіх тих етнічних груп, що вже проживають на території України, а й привабливості для представників інших етносів, що прагнуть тут на короткий чи тривалий час оселитися. Крім того, виникнення конфліктних ситуацій, непорозумінь на етнічному ґрунті, стихійних лих чи навіть збройних конфліктів у прилеглих та віддалених країнах теж певною мірою сприятиме притоку мігрантів до України.

Як очікується, у першій чверті ХХІ ст. притік мігрантів з „нового”, і „старого” зарубіжжя поступово збільшуватиметься і на кінець прогнозного періоду (2025 р.) становитиме майже 130 тис. осіб. Значне прибуття мігрантів очікується з Росії. Так, чисельність осіб, прибулих з Російської Федерації до України, на кінець першої чверті ХХІ ст. збільшиться у 2,6 рази порівняно з 2005 р. Серед потоку переважатимуть такі етнічні групи, як українці, росіяни, татари, кримські татари, білоруси, меншою мірою вірмени, азербайджанці та болгар. Кількість прибулих з Білорусі, Молдови та країн Балтії зросте до кінця періоду удвічі. Потік прибуття з цих країн в основному формуватимуть представники українського та російського етносів. У потоці іммігрантів з Білорусі спостерігатиметься підвищена частка білорусів, з Молдови — молдован, болгар та гагаузів.

Повернення в Україну депортованих за національною ознакою, як очікується, свого піку досягне у 2010 р. Процес, певною мірою, буде результатом затвердження у травні 2006 р. Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 р. Можливим підґрунтям для активізації процесу повернення осіб з-серед раніше депортованих можуть бути прийняття Закону України “Про статус кримськотатарського народу” та затвердження Закону “Про реабілітацію та права осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України”. За результатами прогнозу, “друга хвиля” повернення раніше депортованих народів, охопить 125 тис. осіб — кримських татар (їх буде переважна більшість), вірмен, меншою мірою болгар, греків та німців.

Потік прибуття з країн ТЄЗ рівномірно зростатиме і на кінець прогнозного періоду перевищить 9 тис. осіб на рік. Починаючи з 2010 р. активізується процес переселення мігрантів з країн Африки та Азії (не враховуючи колишні республіки СРСР та Ізраїлю). Чисельність цих мігрантів стрімко збільшуватиметься до кінця прогнозного періоду і становитиме у 2025 р. близько 47 тис. осіб.

Протягом найближчих років кількість вибулих в обох потоках (до старого та нового зарубіжжя) стабілізується на позначці 35 тис. осіб. Починаючи з 2011 р. чисельність вибулих з України зростатиме і на кінець прогнозного періоду становитиме близько 44 тис. осіб. Контингент вибулих формуватимуть представники практично усіх етнічних груп українського населення.

Згідно з прогнозними розрахунками, за період 2001–2026 рр. збільшиться в Україні кількість азербайджанців, грузин, кримських татар, молдован, румун, вірмен. Інші включені в дослідження національності чисельно зменшаться (рис. 1, 2).

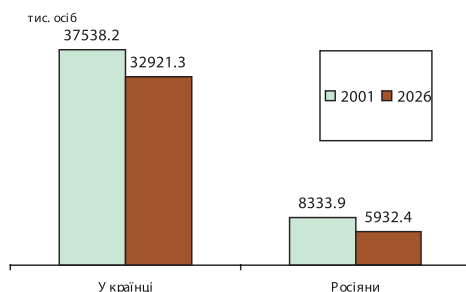

Рис. 1. Динаміка чисельності українців і росіян за 2001–2026 рр., тис. осіб

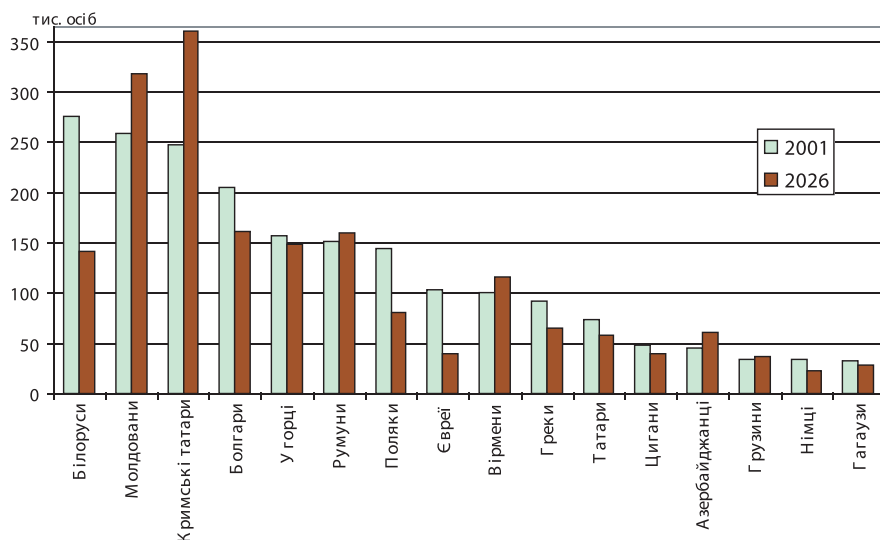

Рис. 2. Динаміка кількісного складу 16 найчисленніших (не враховуючи українців і росіян) етнічних груп України за 2001–2026 рр., тис. осіб

Чисельність осіб української національності буде зменшуватися стабільними темпами (приблизно на 0,5% за рік). У росіян спостерігатиметься чітко виражена тенденція поступового росту темпів зменшення чисельності. Темпи зменшення кількості білорусів та євреїв в Україні будуть ще вищими. До того ж у цих етносів, так само як і у росіян, спостерігатиметься прискорення темпів зменшення. Білоруси та євреї втратять по 5 позицій у рангу національностей України за чисельністю.

Кількість поляків, німців і греків в Україні зменшуватиметься швидше, ніж росіян. У поляків та греків протягом усього прогностного періоду спостерігатиметься тенденція уповільнення темпів зменшення їх кількості. У німців така ж тенденція матиме місце у першій половині прогностного періоду, а з середини другого десятиліття ХХІ ст. темпи зменшення їх кількості почнуть прискорюватися.

Кількість угорців, циган та болгар скорочуватиметься у 2007–2026 рр. із уповільненням, а кількість гагаузів та татар — з деяким прискоренням темпів зменшення.

Особливо різко зросте кількість кримських татар, які вийдуть на третє за чисельністю місце серед етносів України (нині вони на п'ятій позиції). Ріст кримськотатарського населення буде найінтенсивнішим у 2009–2014 рр., після чого спостерігатиметься кардинальний спад темпів цього росту, а в останні п'ять років прогностного періоду чисельність етносу майже не зміниться.

Так само, як і кримські татари, на дві позиції серед найчисленніших національностей у 2026 р. (порівняно з 2001 р.) піднімуться румуни і вірмени, на три позиції — азербайджанці. Чисельність цих трьох етнічних груп зростатиме протягом усього прогностного періоду. У осіб румунської національності спостерігатиметься чітка тенденція до поступового збільшення темпів росту, темпи росту кількості вірмен та азербайджанців, навпаки, постійно зменшуватимуться.

Молдовани кількісно збільшуватимуться інтенсивними темпами до середини другого десятиліття ХХІ ст., після чого відбудеться значне уповільнення темпів росту, і вже з 2018–2019 рр. чисельність молдован в Україні почне скорочуватися.

Темпи росту кількості осіб грузинської національності будуть уповільнюватися протягом усього прогностного періоду. На початку 2020-х рр., згідно з прогностними розрахунками, кількість грузинів в Україні зменшуватиметься.

Нерівномірність динаміки чисельності етнічних груп призведе до суттєвих змін в етнічній структурі населення України. За період 2001–2026 рр. значного (більш як у 1,4 раза) збільшення питомої ваги у складі населення досягнуть кримські татари, азербайджанці та молдовани. Підвищиться також частка вірмен, грузинів, румун, угорців, гагаузів та українців. Зокрема, частка українців, попри зменшення абсолютної чисельності етносу, зросте майже на 1,4 відсоткових пункти, або в 1,02 раза.

Питома вага росіян зменшиться на 3%, або в 1,21 раза. Істотно (більш як на третину) зменшаться частки в загальній кількості населення поляків, білорусів та євреїв.

У другій половині прогностичного періоду очікується значне збільшення кількості осіб, які не належать до 18 нині найчисленніших етнічних груп країни. Відбудеться це внаслідок імовірної активізації процесу переселення до України мігрантів з Африки та Азії (не враховуючи колишні республіки СРСР та Ізраїлю). Окремі з нових іммігрантів можуть увійти до переліку найчисленніших національностей країни.

Основною проблемою прогнозування етнічного складу населення стала недостатня якість інформаційного забезпечення етнодемографічних досліджень. Відповідно актуальним науковим завданням стає розроблення рекомендацій щодо поліпшення статистичного виміру етнічної диференціації демографічних процесів.

Джерела

1. Піскунов С. В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959–1989 рр. — Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Вид. Інституту економіки НАНУ, 1996. — С. 99–116.
2. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / Представництво МОМ в Україні / М.О. Шульга (уклад.). — К., 1998. — 95с.
3. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.
4. Комплексне демографічне дослідження в Україні / С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, О.Г. Осауленко, Н.С. Власенко та ін./ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2005 — 190 с.

Аннотація. Стаття посвящена методології прогнозування етнічного складу населення України на період до 2026 г. В роботі розглядаються методичні підходи до прогнозування етнічної диференціації народжуваності, смертності та міграцій. Вказані переваги, недоліки даної методики, а також проблеми, які мали місце при її розробці. Представлено детальне описання змін чисельності представників різних етнічних груп за прогнозований період.

Summary. The article is devoted to methodology of forecasting of ethnic population structure of Ukraine for the period up to 2026. In work methodical approaches to forecasting of ethnic differentiation of birth rate, death rate and migrations are considered. Advantages, lacks of this methodic and also a problem which took place in its development are specified. The detailed description of change of representatives' number of different ethnic groups for the predicted period is presented.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2008 р.

ШЛЮБНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

*Г.Ю. Швидка,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

Вступ. Шлюбність та розлучуваність формують шлюбну та сімейну структури населення, створюють основу сімейного складу і відтворення населення у цілому. Сім'я — один з найважливіших інститутів суспільства, де відображаються досягнення, труднощі і протиріччя громадського життя. В сучасний період перехідної економіки України сім'я лишається найбільш стійкою і життєздатною в системі осередків демопроцесу та в соціальній структурі суспільства. Це — один з ефективних важелів, здатний протидіяти кризовим змінам у відтворенні населення та пом'якшувати їх наслідки [1].

Постановка проблеми. В європейських країнах СНД дедалі виразніше проявляється сукупність соціально-демографічних змін, які розпочалися раніше в Західній Європі і отримали в літературі назву «другого демографічного переходу». Крім дуже низької народжуваності, вони включають пізніший вступ до шлюбу і народження дітей, поширення альтернативних варіантів організації сімейного життя, зокрема, незареєстрованих шлюбів та позашлюбних народжень тощо. Відбуваються ці демографічні зміни і в Україні. Тому дуже актуальним є вивчення сучасних умов існування, національних особливостей прояву загальноєвропейських закономірностей демографічного розвитку в Україні, насамперед, у шлюбно-сімейній сфері.

В останні десятиліття ХХ століття в індустріальних країнах сім'я зазнала глибоких змін. Відмінною рисою шлюбної поведінки у країнах Заходу стало порівняно пізнє укладення шлюбу (тимчасове зниження віку вступу до шлюбу мало місце в період бебі-буму 1945—1965 років). В останні роки шлюб став „старіти” й у Східній Європі. Значного поширення набули розлучення. Шлюб нині не обов'язково передбачає спільне проживання, водночас воно можливе і без взяття шлюбу, діти далеко не завжди народжуються у шлюбі.

Мета дослідження. Вивчення особливостей і напрямів трансформації сучасної шлюбної поведінки населення України в контексті змін процесів шлюбності та розлучуваності у європейських країнах.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних характеристик шлюбності є вік. Загальною є закономірність, що вік вступу в шлюб нижче у жінок, ніж у чоловіків.

Середній вік чоловіків і жінок при укладенні шлюбу поступово збільшується, що є однією з особливостей сучасного демографічного розвитку європейських країн. Наприклад, якщо в другій половині 1990-х років у РФ середній вік вступу в шлюб збільшувався за рахунок того, що інтенсивність взяття шлюбів знижувалась з випередженням у молодших шлюбних вікових групах, то з 1999 р., коли шлюбність почала підвищуватися, його збільшення тривало за рахунок випереджального зростання шлюбності у старших вікових групах (35 і більше). Порівняно з 1993 р., середній вік вступу до шлюбу для чоловіків зріс на 2,7 роки і становив у 2004 р. 28,7 року. Для жінок підвищення віку було меншим, ніж для чоловіків, але також істотним – на 1,9 року, і у 2004 р. середній вік становив 26,1 року.

В Україні, як і в інших країнах Європи, середній вік вступу в шлюб також збільшується. Так, цей показник зріс у чоловіків із 26,8 у 1989 р. до 30,1 року у 2004 р., а у жінок відповідно – з 25,3 до 27,1 року. Як і в Росії, в Україні підвищення середнього віку вступу до шлюбу у чоловіків було більшим (на 3,3 року), ніж у жінок (на 1,8 року). Вік вступу до шлюбу зростає і у країнах Європи. У Швеції, зокрема, середній вік нареченої, яка бере перший шлюб, вже перевищив 30 років, у більшості країн заходу і півдня Європи досяг 27–28 років. У країнах Східної та Центральної Європи також активно змінюється вікова модель шлюбності. Так, в Угорщині, Хорватії, Чехії вік вступу до першого шлюбу для жінок перевищив 25 років, у Словенії досяг 27 років [2].

Збільшення середнього віку вступу в шлюб відбувається в умовах істотної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу і сім'ї. Разом з цим слід відмітити зростання обізнаності щодо контрацепції, оскільки донедавна велика кількість ранніх шлюбів зумовлювалася вагітністю нареченої, що свідчить про непоінформованість у питаннях планування сім'ї (зокрема, в Україні та Росії). Крім того, різко зріс попит на життєві блага, на більш високий соціальний статус, тому молоді люди спочатку прагнуть здобути гідну освіту і мати високооплачувану роботу.

Впродовж майже двох десятиліть – з кінця 1970-х років і аж до середини 1990-х – інтенсивність вступу до шлюбу у країнах Східної Європи знижувалася. Кількість осіб, які вступили у офіційно зареєстрований шлюб з 1992 по 2005 р. скоротилася на 15,7% (з 394,1 до 332,1 тис. осіб). Зокрема, найменше значення загального коефіцієнта шлюбності в РФ (5,8 на 1000 населення) зафіксовано в 1998 р. (в Україні – 6,2‰). У 2001–2005 рр. кількість зареєстрованих шлюбів у Росії помітно збільшилась (з 1001,6 до 1066,4 тис. осіб, тобто на 6,5%), відповідно зріс і загальний коефіцієнт шлюбності з 6,9‰ у 2001 р. до 7,5‰ у 2005 р. На збільшення числа шлюбів впливала також у цілому сприятлива статеві-вікова структура населення. Чисельність населення у віці максимальної шлюбності – від 20 до 35 років – зросла порівняно з першою половиною 1990-х років більш ніж на 2 млн. [3].

На відміну від РФ загальний коефіцієнт шлюбності в Україні скоротився з 9,5‰ у 1991 р. до 7,1‰ у 2005 р., але у 2006 році збільшився до 7,6‰. Тобто зміни рівня шлюбності мають „хвилюподібний” характер, проте підйоми незначні за загальної посиленої тенденції до спаду. Чітко простежується істотне зменшення загального коефіцієнта шлюбності в Росії й в Україні у високосні роки, що можна

пояснити упередженим ставленням населення до цих років, у які, відповідно до традицій, не рекомендується одружуватися. Зокрема, у 1996 р. загальний коефіцієнт шлюбності в Україні склав 6,0‰, у 2000 р. – 5,6‰ (у Росії – 6,2‰), у 2004 р. – 5,9‰ (у Росії – 6,8‰). Локальні піки шлюбності відзначаються в роки, що передують високосним, а також можуть проявитися в наступному році внаслідок відкладання шлюбу.

Та навіть в умовах зниження загального коефіцієнта шлюбності Україна має досить високу інтенсивність цього процесу порівняно з європейськими країнами і у 2004 році перевищувала середній рівень загального коефіцієнта шлюбності для країн Євросоюзу (4,8‰) на 22,9% (рис. 1) [4]. Це пояснюється тим, що Україна має переважно стійкі шлюбно-сімейні традиції, а шлюбні стосунки регулюються здебільше офіційно зареєстрованим шлюбом. Але внаслідок затяжних економічної та демографічної криз населення повільно адаптується до нових умов існування на сучасному етапі соціально-економічної трансформації суспільства. Тому на тлі переважання в Україні офіційно зареєстрованих шлюбів і порівняно високого рівня шлюбності спостерігається значне їх зниження.

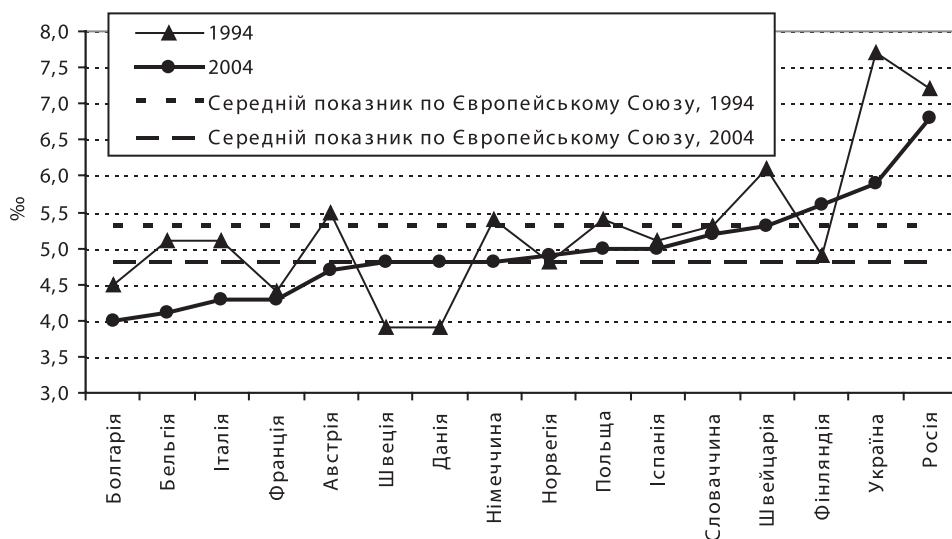

Рис. 1. Загальний коефіцієнт шлюбності населення країн Європи у 1994 та 2004 рр.

Як видно з рис. 1, впродовж десятирічного періоду (з 1994 по 2004 рр.) загальний коефіцієнт шлюбності зменшився майже в усіх зазначених країнах Європи, а середній показник зменшився на 10,4%. Найбільше знизився цей показник в Україні – на 30,5%, Бельгії – на 24,4%, Італії – на 18,6% та Швейцарії – на 15,1%. Однак, у таких країнах, як Швеція, Фінляндія та Норвегія за цей період відбулося підвищення загального коефіцієнта шлюбності, відповідно, на 18,7%, 12,5% та 2,0%.

Одним із найбільш істотних наслідків зміни поведінки населення в постіндустриальних суспільствах є широке розповсюдження консенсуальних, тобто офіційно незареєстрованих шлюбів. Хоча масштаби їх поширення в різних країнах значно відрізняються, тенденція зростання ролі таких шлюбів у формуванні сімейної структури населення простежується в усіх країнах Європи. Вперше під час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. одержано дані про кількість осіб, які були як у зареєстрованих в органах РАГС шлюбах, так і в незареєстрованих. У цілому по Україні про незареєстрований шлюб повідомили 823,7 тис. чоловіків, або близько 7% всіх одружених чоловіків. Найвищий відсоток таких шлюбів у чоловіків віком 15–19 років – понад 25%, понад 12% незареєстрованих шлюбів концентрується у віковій групі 20–24 років, 9% – у віці 25–29 років і найменша частка – близько 5% у віковій групі 70 років і старше [5, с.122–123].

У незареєстрованому шлюбі проживали 836,2 тис. жінок, або понад 7% усіх заміжніх жінок. Найбільша частина незареєстрованих шлюбів виявилася у жінок у віці 15–19 років – 19,2%; у віці 20–24 років вона складала понад 10%, 8,5% – у віці 25–29 років, а найнижчою була у віковій групі 70 років і старше – близько 6%. На 1000 осіб у віці 16 років і більше в Україні припадало: у чоловіків 46 незареєстрованих шлюбів, у жінок – 39. У чоловіків неофіційних шлюбів на 20% більше порівняно з жінками. Перевищення частки неофіційних шлюбів у чоловіків порівняно з жінками зумовлено домінуючою дією психологічних факторів, згідно з якими схильність до офіційно оформленого шлюбу у жінок вища, ніж у чоловіків.

Серед новітніх тенденцій у РФ, які висвітлив перепис 2002 р., не можна не відзначити процес швидкого поширення неформальних союзів: майже кожен десятий шлюб у країні не має офіційного оформлення. У порівнянні з 1994 р. приріст склав більш ніж 3 відсоткових пункти (з 6,5% до 9,8%). У молодих вікових групах до 35 років частка осіб, які проживали в незареєстрованих шлюбах, серед усіх, що перебували у шлюбі, зросла з 1994 р. до 2002 р. у 2–3 рази. У вікових групах до 20 років кожен другий–третій, у віці 20–24 років кожен п'ятий шлюб – це партнерський союз, не зареєстрований в органах РАГС. У наступній віковій групі 25–29 - річних 14% жінок і 16% чоловіків заявили, що вони свій шлюб не реєстрували (табл. 1) [5,6].

Скорочення кількості шлюбів між переписами 1989 і 2001 років в Україні призвело до збільшення кількості осіб, які ніколи не були одружені: чоловіків – з 3511,0 до 4433,4 тисяч осіб, або з 19,4% до 24,3%, жінок – з 2969,3 до 3551,0 тисяч осіб, або, відповідно, з 13,3% до 16,1%. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на 1000 осіб у віці 16 років і старше припадало неодружених 227, незаміжніх 147, частка неодружених більша, ніж частка незаміжніх у віці 20–24 років в 1,6 раза, у 25–29 років – у 2 рази. Отже, частка жінок, які ніколи не були одружені була і залишилася в середньому нижчою порівняно з чоловіками.

Таблиця 1

**Частка чоловіків та жінок, які перебувають у незареєстрованому шлюбі,
за даними Всеросійського перепису населення 2002 р. та Всеукраїнського
перепису населення 2001 р., %**

Вік	Росія		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
15			30,5	53,7
16	56,5	53,4	35,1	43,6
17			38,9	26,7
18	37,6	32,6	27,2	18,9
19			22,0	15,0
20–24	21,9	19,0	12,2	10,2
25–29	15,7	14,2	9,0	8,5
30–34	13,1	11,8	8,3	7,9
35–39	10,8	9,3	7,6	6,9
40–44	9,2	8,0	7,0	6,4
45–49	8,3	7,7	6,7	6,3
50–54	7,5	7,3	6,1	6,0
55–59	6,8	6,7	6,0	5,9
60–69	6,2	6,2	5,1	5,6
70 і старші	5,0	6,1	4,9	5,9
Все населення	6,5	9,7	7,0	7,0

Така ситуація зумовлюється не лише різницею шлюбного віку чоловіків і жінок (жінки виходять заміж раніше, ніж одружуються чоловіки), а і тим, що чоловіки відкладають шлюби на більш пізній період. Це пов'язано з матеріальною незабезпеченістю і побутовою невлаштованістю молоді, особливо якщо взяти до уваги поширений стереотип, що чоловік має бути головним годувальником у родині.

Кількість удівців у період з 1989 р. зросла з 539,6 тис. до 714,2 тис. осіб (відповідно з 3,0% до 3,9%), тоді як кількість удів залишилася практично на рівні 1989 р. – 4229,5 тис. осіб у 2001 р. проти 4227,5 тис. осіб у 1989 р., або 19% проти 19,2%, тобто частка удів майже в 5 разів перевищувала частку удівців. Це пояснюється тим, що в середніх і старших вікових групах кількість жінок більша, ніж чоловіків, внаслідок високої чоловічої смертності. Максимальні значення часток овдовілих спостерігаються у 70 років: у чоловіків їх значення досягають 251 на 1000 осіб, у жінок – 664, тобто в 2,6 рази більше. Така шлюбна ситуація загострює проблеми самотності, особливо людей старшого віку [5].

Аж до середини 1990-х років у Росії зберігалася модель ранньої шлюбності. За даними перепису 1989 р. у віці 20–24 років ніколи не були одружені близько 60% чоловіків і близько 40% жінок, а у віці 25–29 років залишалися неодруже-

ними лише 21–24% чоловіків і 12–14% жінок. Півтора десятиліття потому після перепису 1989 р. ситуація істотно змінилася: створення шлюбних союзів до 25 років перестає бути нормою. Згідно з переписом 2002 р., частка чоловіків і жінок у віці 20–24 років, які ніколи не перебували в шлюбі, складала, відповідно, 73,6% і 52,6%. До 30 років більше третини чоловіків і більш ніж кожна п'ята жінка усе ще жодного разу не були одружені.

Нові тенденції поки не торкнулися рівня остаточної безшлюбності. Частка осіб у віці 50–54 років, які ніколи не перебували в шлюбі, і в чоловіків, і в жінок стабільна – близько 4–5%, тобто залишається на надзвичайно низькому рівні порівняно з більшістю розвинутих країн.

Частка овдовілих жінок у 1989 р. була помітно меншою, ніж чоловіків, дані по яких свідчили, що в країні посилюється кризова ситуація зі смертністю. Повторні шлюби овдовілих, безумовно, згладжували ситуацію, але недостатньо.

Результати Всеросійського перепису населення 2002 р. – яскраве свідчення наростаючої кризи. Країна знову повертається до колишньої ситуації післявоєнних десятиліть, коли її називали «країною вдів і вдівців». Частка овдовілих, у порівнянні з переписом 1989 р., зростала в усіх вікових групах чоловіків і жінок до 65 років [6]. У віці 55–59 років кожна п'ята жінка – удова, у 60–64 роки – кожна третя. Цю ситуацію обумовлює найбільший у світі розрив між тривалістю життя чоловіків і жінок (понад 12 років).

В останні десятиліття ХХ століття у всіх країнах Європи зростала частка позашлюбних народжень у всіх країнах Європи. Нині тут, поряд з такими країнами, як Швеція, Норвегія, де вже більше половини дітей народжується поза зареєстрованим шлюбом, є і такі, де частка позашлюбних народжень поки не дуже велика (Швейцарія – 12% у 2003 р., Італія – 14%, Греція – 4% у 2002 р.) [7].

Вік вступу в шлюб, міцність шлюбних союзів, поширеність і тип незареєстрованих союзів впливають на рівень народжуваності через низку факторів, у тому числі через тривалість ефективного дітородного періоду. У трьох європейських регіонах більше половини жінок з найсприятливішого для дітонародження вікового інтервалу – від 18–20 до 30 років – не одружені, а у Східній Європі їх частка становить лише 10–15%.

У більшості країн Західної і Північної Європи зростання кількості дошлюбних або незареєстрованих союзів, що заміщають шлюб, частково компенсують збільшення віку вступу в шлюб і рівня безшлюбності. Частка осіб, які вступили у зареєстрований шлюб до 25 років, в цих країнах коливається від 5% у Швеції до 58% у Бельгії; тим часом частка тих, хто вступив у фактичний шлюбний союз (зареєстрований чи ні) вища і коливається у більш вузьких межах (до 20%). Зазвичай, діти народжуються в незареєстрованих союзах рідше, ніж у зареєстрованих, але ці розбіжності скорочуються, а у Швеції і Норвегії народжуваність в обох типах союзів однакова.

Інше становище в Південній Європі. Стиснення періоду можливого дітонародження у межах вікового інтервалу від 18–20 до 30 років нічим не компенсується, оскільки суспільство, як і раніше не припускає незареєстровані шлюби та позашлюбну народжуваність [8].

За останні десятиліття модель формування європейської родини зазнала фундаментальних змін. Щоб краще зрозуміти зміст цих змін і ставлення до них самих європейців, реалізується міжнародний проект «Population Policy Acceptance Study – DIALOG» [9]. Його мета – зробити порівняльний аналіз змін і ставлення населення до демографічних тенденцій, гендерних ролей і різних заходів демографічної політики. З 1999 по 2003 рік було опитано понад 34 тис. жінок і чоловіків у віці від 18 до 75 років.

Для більшості країн–учасниць проекту характерний дуже низький рівень народжуваності – у середньому 1,2–1,4 народжень на одну жінку, за винятком Фінляндії і Нідерландів, де показник народжуваності вище (1,7). Дедалі більше народжується дітей у матерів, що не перебувають в зареєстрованому шлюбі (до 30–40%). Зростає частка шлюбів, що закінчуються розлученням.

Усі ці тенденції загалом оцінюються населенням негативно. Зокрема, до зростання розлучуваності негативно ставляться 79% опитаних у середньому по всіх країнах, до зниження народжуваності – 75%, до зростаючої кількості самотніх батьків – 61%, до бездітних пар – 60% (табл. 2).

Таблиця 2

Частка респондентів у віці молодше 50 років, які негативно оцінюють такі демографічні тенденції, %

Країна	Зниження кількості		Зростання кількості			
	народжень	зареєстрованих шлюбів	розлучень	самотніх батьків	незареєстрованих союзів	народжень у незареєстрованому союзі
Австрія	80	30	77	54	17	25
Бельгія	59	20	81	64	8	18
Угорщина	91	52	90	94	25	68
Німеччина	82	34	71	67	19	20
Італія	82	52	80	86	29	51
Кіпр	89	-	90	79	35	83
Литва	92	63	90	88	27	33
Нідерланди	21	13	83	67	8	12
Польща	70	51	81	76	37	57
Словенія	92	43	85	87	22	36
Фінляндія	81	44	91	87	21	26
Чехія	83	36	86	77	15	29

Більшість респондентів у всіх країнах воліють жити в шлюбі і мати дітей. У Польщі, Італії і Литві таких понад 80%. Найменше шлюб визнають у Нідерландах і Німеччині – близько 53%. Життя без дітей не підтримується, однак стає усе більш припустимим, особливо в Чехії (27% респондентів), Німеччині (28%) та Нідерландах (31%) [10].

Значна частина європейців розглядає незареєстроване спільне проживання як попередній етап на шляху до шлюбу. Особливо популярний такий погляд у Нідерландах (57%) і Німеччині (45%). А мати дітей більшість респондентів хотіли б усе ж у зареєстрованому шлюбі.

Однією з найгостріших проблем для сучасного демографічного розвитку є нестабільність шлюбних відносин, внаслідок яких відбувається розпад родини — розлучення, і їх кількість залежить від взаємодії цілого комплексу демографічних, соціально-економічних, морально-етичних факторів. Для України характерний високий рівень розлучуваності. За рівнем загального коефіцієнта розлучуваності вона, поряд з РФ займає одне з перших місць у Європі. Підвищенню рівня розлучуваності в Україні сприяє загальноєвропейська тенденція відходу від традицій моногамного шлюбу, складність адаптації населення до сучасних ринкових умов існування і викликана нею психологічна напруженість у родинях. У 2004 р. загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні і Росії значно перевищував середній рівень цього показника для країн Євросоюзу (2,1‰) відповідно на 71,4% і 109,5% (рис. 2) [4].

Як видно з рис. 2, у період з 1995 по 2004 рр. середній рівень загального коефіцієнта розлучуваності зріс у зазначених країнах Європи на 16,7%, а найбільше в Італії — на 60,0%, Польщі — на 50,0%, Німеччині — на 23,8%, Словаччині — на 17,6%. Найбільше знизився загальний коефіцієнт розлучуваності у Швеції, Бельгії, Фінляндії, Україні та Росії, відповідно, на 15,4%, 14,3%, 7,4%, 5,3% та 2,2%.

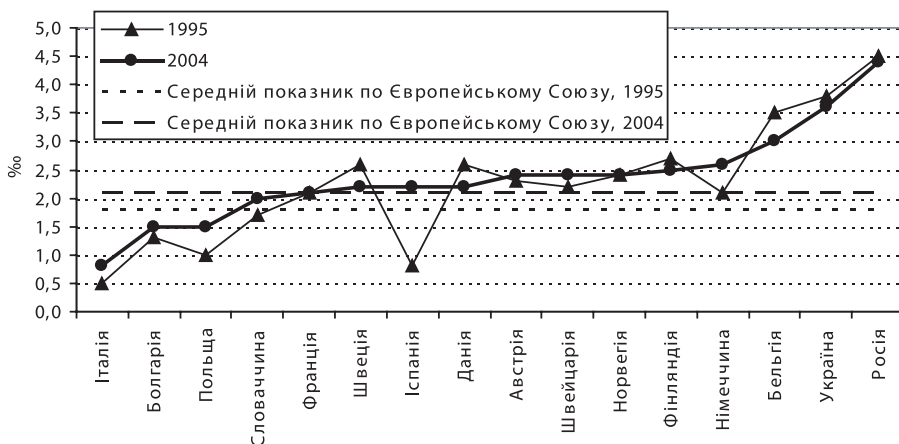

Рис. 2. Загальний коефіцієнт розлучуваності населення країн Європи в 1994 та 2004 рр.

У 2005 р. в Україні було зареєстровано 183,5 тис. розлучень, що на 10,3 тис. більше, ніж у 2004 р., загальний коефіцієнт розлучуваності виріс відповідно з 3,6‰ до 3,9‰. За роки між переписами питома вага розлучених чоловіків підвищилась на 2,2% (у 1989 р. їх частка складала 4,6%, у 2001 р. — 6,8%), жінок — на 2,6% (з 7,8% у 1989 р. до 10,4% у 2001 р.). Особливо ця різниця помітна серед чоловіків у віці 35–39 років і серед жінок 30–34 років. Найвищий коефіцієнт розлучуваності був у 1992 р. і складав 4,3‰, у наступні роки намітилася тенденція до зниження цього показника, що, імовірно, пов'язано зі збільшенням кількості незареєстрованих шлюбів, особливо серед молоді.

Найбільш негативні наслідки розлучень і відкладених шлюбів — поширення неповних родин і сирітства, проблем матеріального змісту і неповноцінного виховання дітей.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., частка родин, у яких матері самостійно виховують дітей, складає 20,7% від загальної кількості сімейних осередків, до них належать і самотні матері, і розлучені.

Від перепису до перепису в РФ спостерігається зростання кількості розлучених чоловіків (з 5,7% у 1989 р. до 7,6% у 2002 р.) і жінок (з 8,4% у 1989 р. до 11,0% у 2002 р.). У 1998 р. спостерігалось значне зниження числа розлучень і загальний коефіцієнт розлучуваності склав 3,4‰. Згодом, у 1999–2002 рр. кількість зареєстрованих розлучень збільшилася на 60%, з 532,5 тис. у 1999 р. до 853,6 тис. у 2002 р., а загальний коефіцієнт розлучуваності досяг 5,9‰. У 2003–2004 рр. кількість розлучень знову знизилася — у 2004 р. було зареєстровано 635,8 тис. розлучень, або 4,4‰. У період зростання показників у 1999–2002 рр., розлучуваність збільшувалася в середніх і старших вікових групах, а у вікових групах до 25 років інтенсивність розірвання шлюбів мала тенденцію до зниження.

Скорочення показників розлучуваності в 2003–2004 рр. торкнулося усіх вікових груп. Відповідно до даних Всеросійського перепису 2002 р., у середніх вікових групах частка розлучених і тих, хто не перебував у повторному шлюбі, жінок коливається в межах 15–16%, а чоловіків — 10–12%. Приріст частки розлучених за період після 1989 р. дуже вагомий, особливо серед тридцятирічних чоловіків і жінок, і зростання цієї категорії осіб спостерігається практично у всіх вікових групах, хоча є винятки.

Перепис 2002 р. у РФ зафіксував зниження частки розлучених чоловіків і жінок у віці 20–24 років і жінок у віці 18–19 років. Це є результатом зниження шлюбності в наймолодших вікових групах — якщо знижується кількість одружених, відповідно починає знижуватися і кількість розлучених. З іншого боку, у молоді збільшилася кількість неформальних і недовготривалих шлюбів, тому зменшилася схильність людей вказувати, що вони розлучилися.

Висновки. Знання про шлюб і сім'ю необхідні для вирішення ряду важливих задач соціально-економічного розвитку України. Тому їх вивчення має не тільки теоретичний і практичний інтерес, але, зокрема, є вихідним при вивченні відтворення населення і розробці практичних заходів демографічної політики. Вивчення динаміки шлюбності розширює знання про вплив соціально-економічних факторів на демографічні процеси. Особливості шлюбності і розлучуваності необхідно враховувати при розробці ефективних заходів, спрямованих на оптимізацію відтворення населення [12].

До найхарактерніших деформацій і структурних зрушень у процесах шлюбності і розлучуваності належать: посилення тенденцій зниження показників шлюбності і підвищення розлучуваності, збільшення середнього віку вступу до шлюбу, поширення консенсуальних шлюбів і дошлюбних статевих відносин, зростання частки припинення довгострокових шлюбів внаслідок розлучення і овдовіння, поширення безшлюбного материнства [11].

Одним з головних упереджувальних напрямів подолання кризи в шлюбно-сімейних процесах є збереження і відновлення шлюбних традицій. Передумовою для цього можуть стати, насамперед, формування сімейно-дружньої політики

на ринку праці, підвищення рівня життя і поліпшення соціально-економічного становища населення, зокрема молоді.

Але якщо суспільство терпиме до різних стилів життя і поведінки, то різні переваги і економічні обставини можуть вільніше реалізуватися без огляду на якусь обов'язкову для всіх модель. Не виключено, що вища народжуваність у Західній і Північній Європі є результатом більшої різноманітності типів поведінки – складніша система виявляється і демографічно більш стійкою.

Джерела

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В.Стешенко. – К., 2001. – 560 с.
2. *Население России*. 2002. Десятый ежегодный демографический доклад. – М., 2004. – С. 36.
3. Демографическая модернизация России, 1900–2000. / Под.ред. А.Г.Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
4. www.europa.eu. Eurostat yearbook 2006-07. Сайт Евростату.
5. Склад населення за шлюбним станом за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Держкомстат України, 2003. – 216 с.
6. *Всероссийская перепись населения 2002 года*. – Том 2. – www.perepis2002.ru
7. Вишневский А.Г. Демографический кризис в странах СНГ. – Демоскоп Weekly–еженедельная демографическая газета РАН. – 2005. – № 90–91.
8. Иванов С. Новое лицо брака в развитых странах. – Демоскоп Weekly–еженедельная демографическая газета РАН. – 2002. – № 63.
9. www.bib-demographie.de/ppa/Main.htm
10. Сакевич В.И. Нравятся ли европейцам современные демографические тенденции? – Демоскоп Weekly–еженедельная демографическая газета РАН. – 2006. – № 101.
11. *Населення України–2004*. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2004. – 342 с.
12. Чуйко Л.В. Браки и разводы. Монография. – М.: Статистика. – 1975. – 176 с.

Аннотация. Статья посвящена современной динамике процессов брачности и разводимости в Украине и странах Европы. Особенное внимание уделено явлениям, которые наблюдаются в странах Восточной Европы. Анализ статистических данных свидетельствует о том, что современные тенденции повышения возраста вступления в первый брак и расширения моделей брачных отношений проявляются вместе с традициями предубеждения вступления в брак в высокие годы. Учет этого факта позволяет разрабатывать более обоснованные демографические прогнозы.

Summary. The paper devoted to modern dynamics of marriage and divorce in Ukraine and European countries. The high emphasis is placed on phenomena that occur in East Europe countries. The statistical data analysis indicates that a modern tendency of first marriage ageing and marriage models diversification appears with leap-year heritages of prevention jointly. Taking into account of that fact allows working out more relevant demographic forecasts.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2008 р.

РЕГІОНАЛЬНА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ТА ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ

*У.Я.Садова,
доктор економічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут регіональних досліджень НАН України, м. Львів*

Постановка проблеми. Реалізація конституційного курсу на побудову в Україні соціальної держави вимагає адекватної запитам суспільства ефективної регіональної соціальної політики (РСП). Пошуку моделі такої політики присвячені праці багатьох вчених, практиків. Проте, на цьому шляху чимало проблем і загально-методологічного, і прикладного характеру.

Перш за все, в державі немає чіткості щодо змісту самої ідеології добробуту, ключового визначника стратегії й тактики соціальних реформ загальнонаціонального рівня. Вітчизняні фахівці, висувуючи аргументи щодо використання зарубіжного досвіду при реформуванні соціальної сфери, в одних випадках розглядають «добробут як тягар національної економіки, в інших — як соціальну згуртованість, ще в інших — як принцип розподілу, капіталовкладення, мережу безпеки, систему заохочення до праці чи право» [1, с.216]. Тобто, питання вибору моделі, критеріїв оцінювання соціальної політики, в т.ч. РСП, обростає рисами суб'єктивного характеру.

По-друге, моделювання РСП вимагає наведення порядку у сфері понятійно-термінологічного та методичного забезпечення її аналізу та прогнозу як з боку соціальної, так і регіональної економіки. Так, наукові розвідки з РСП, в яких фахівці відштовхуються від різних дефініцій регіону (регіон-ринок чи ареал, регіон-квазікорпорація, регіон-квазідержава, глобальне місто-регіон тощо), можуть виступати доволі потужним джерелом формування суперечливих взірців її моделі. Водночас поява нових дефініцій є об'єктивним процесом розвитку всієї системи наукових знань. Використання застарілих понятійно-термінологічних конструкцій РСП містить ризик відходу вітчизняної економічної думки від стратегії інноваційності, по якій рухається світ. У цьому контексті доречно звернути увагу на введення в науковий обіг поняття регіону-соціуму, під яким нами пропонується розуміти діяльне спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як

цілісне системне утворення (психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісний тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екстико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і муніципального права (правовий тип взаємодії) [2, с.46].

По-третє, на фоні глобалізації й протилежної їй регіоналізації суспільного життя, забезпечення ефективності РСП залежить від врахування в управлінській діяльності нових факторів розвитку як регіональної та національної, так і світової економіки. Сучасні інформаційні технології, мережеві економічні структури спричинили глобальний дискурс у сфері розвитку регіонального менеджменту. Показовою в цьому плані є нова регіональна парадигма спільного ринку, згідно з якою, на думку фахівців, міжнародна економіка є не безпосередньою взаємодією національного уряду з іншими національними урядами („націоналістична економічна парадигма”), а економічною (не політичною) взаємодією між регіональними економічними спільнотами [3, с.183]. Приведена парадигма спільного ринку суттєво детермінує уяву про принципи, механізми територіального управління в межах національних держав, про суть РСП як особливої багатокомпонентної інституційно й законодавчо оформленої сфери людської діяльності (організаційної, регулятивної, контрольної), пов’язаної з владою і націленої на територіальну організацію та розвиток соціальної сфери територіальної суспільної системи (ТСС), забезпечення на цій основі добробуту її мешканців [2]. Відповідно питання ефективності РСП розглядається у нероздільному зв’язку з її структурою. Адже в епіцентрі уваги постають соціальні відносини, що складаються між носіями соціально-економічних інтересів (окремими людьми, соціальними групами) в межах регіону-соціуму, регіональної спільноти, а також відносини цієї спільноти з суспільством (діяльнісний тип взаємодії), державою (правовий тип взаємодії), соціумом (психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії). Це соціальні відносини, що стосуються змісту, стратегічних цілей, завдань, форм функціонування держави у територіальному аспекті. Їх розвиток супроводжується становленням нових інститутів та забезпечуючої їх інфраструктури.

По-четверте, оцінювання альтернативних моделей РСП в умовах конкретного місця та часу проводиться за низкою критеріїв. Критерій ефективності має однакове значення з такими, як результативність, справедливість, політична й адміністративна здійсненність (табл. 1).

З позиції адміністративного менеджменту при аналізі РСП найбільш коректним є комплексний підхід їх застосування. Проте кожен з критеріїв — це різна міра готовності методичного забезпечення, необхідного для збору та обробки інформації про відповідні структурно-кваліметричні ознаки РСП. Відтак, вирішення цієї проблеми — важливий напрям розбудови соціальної держави.

Тобто ефективність РСП є одним з критеріїв-аргументів вибору моделі соціальної держави, вона значною мірою сприяє обґрунтуванню підстав державного втручання в економіку. Як на макро-, так і на мезорівні через оцінку вигод і витрат, пов’язаних з забезпеченням соціальних цілей, держава підходить до вирішення традиційних неспроможностей ринку (суспільні блага, зовнішні ефекти, природні

монополії, інформаційна асиметрія). Потреба в розрахунку ефективності РСП обумовлена й тим, що в сучасних умовах трансформація економіки відбувається, як правило, на основі нової парадигми, суть якої в тому, що економічне зростання, котре не супроводжується покращанням добробуту людей (становища більшості населення), не визнається розвитком.

Таблиця 1

Основні критерії оцінювання альтернативних моделей РСП¹

Критерії	Алгоритм методики	Суть процедури
Результативність	визначення підцілей процесів регіонального соціального розвитку ТСС (завдань); формулювання критеріїв досягнення підцілей; встановлення ймовірності досягнення усього комплексу соціальних підцілей ТСС (висока ймовірність виконання завдань — висока результативність РСП)	Оцінка ймовірності реалізації цілей РСП
Ефективність	визначення переліку вигод та витрат для кожного варіанта РСП, включаючи традиційні ресурси, час, ризик та гроші; оцінка чистої вигоди — співвідношення затрат та результатів РСП (у грошовому та часовому вимірі)	Оцінка співвідношення витрат та результатів РСП
Справедливість	встановлення міри реалізації соціальних гарантій, виходячи зі статусної приналежності мешканців ТСС (вертикальна справедливість); встановлення міри реалізації соціальних гарантій, виходячи з геопросторової доступності мешканців ТСС (горизонтальна справедливість); встановлення міри реалізації соціальних гарантій, виходячи з субординації міжвікових зв'язків — вплив на долю майбутніх поколінь (демографічна справедливість)	Оцінка пропорційності РСП в розрізі основних її типологічних форм (секторальної, територіальної, демографічної)
Політична здійсненість	діагностика на предмет відповідності пріоритетним завданням Уряду; діагностика на предмет відповідності інтересам громадських організацій; діагностика на предмет відповідності інтересам впливових сил (бізнесу)	Оцінка середовища реалізації РСП
Адміністративна здійсненість	діагностика на предмет відповідності законодавчим (нормативним) обмеженням; діагностика на предмет готовності матеріальної бази; діагностика на предмет фаховості кадрів; діагностика на предмет фінансового забезпечення; діагностика на предмет часової доречності	Оцінка інфраструктури РСП

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оцінювання ефективності РСП стали предметом посиленої уваги вітчизняних вчених доволі недавно. У спеціальній літературі вони переважно розглядаються в контексті компаративного аналізу та прогнозу окремих процесів регіональної економіки [4, 5, 6]. В адміністративному менеджменті дана тематика фігурує в процесі досліджень методичного забезпечення адміністративної реформи в Україні [7, 8, 9], підвищення ефективності функціонування системи соціального захисту, роботи органів державної служби тощо [10].

¹ У теорії і практиці адміністративного менеджменту спеціальні критерії прийнято називати універсальними (див.: Вироблення державної політики: Аналітичні записки / Укл. О.І.Кілієвич, В.Є.Романов — К.: Вид-во К.І.С., 2003. — 346 с.).

Спинимось на окремих аспектах питання методичного забезпечення критерію ефективності РСП в Україні.

Метою дослідження є розробка системи індикаторів діагностики територіальної диференціації протікання соціальних процесів під впливом діяльності регіональних органів державної влади та територіального управління й розробка пропозицій щодо проведення моніторингу регіональної соціальної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність РСП, так само як людська гідність, економічна свобода, участь в ухваленні рішень, є мірилом сукупного добробуту населення. Вона є суспільною цінністю і повинна обов'язково враховуватися у пошуку шляхів розбудови соціальної держави.

За своєю економічною суттю ефективність РСП означає максимальне (в т.ч. оперативне) досягнення соціальних цілей регіонального розвитку за умови залучення мінімальних з погляду регіональної економіки ринку інвестиційних коштів (в т.ч. соціальних). Таке визначення є модифікацією загальноприйнятого в економічній літературі трактування ефективності (від лат. *effectivus* — діяльний, творчий) як результативності економічної діяльності, котра вимірюється відношенням отриманого економічного ефекту до витрат ресурсів, які зумовили отримання цього ефекту. Принагідно зазначимо, що в англомовній економічній літературі мають місце два різні підходи до визначення ефективності (ефективність через витрати і ефективність через результати). Відповідно, звертаючись до теорії статистики, можна вичленити два варіанти оцінювання ефективності РСП. Перший є основою компаративного соціально-економічного аналізу показників стану, факторів, а також засобів реагування відповідних інститутів регіону-соціуму на проблеми добробуту населення. Другий є основою соціально-економічного аналізу змін витрат, пов'язаних з пристосуванням регіону-соціуму до нових вимог (факторів зміни стандартів) добробуту.

Підхід, що будується на використанні темпових індикаторів, дає змогу проводити оцінку динамічної ефективності РСП. Він становить фундамент концепції ефективізації політики соціального розвитку регіонів-соціумів, що є складовою концепції ефективізації розвитку соціальної економіки. Нагадаємо, суть останньої полягає в процесі пошуку найкращих рішень в тій чи іншій сфері людської діяльності з метою досягнення в регіоні більш високих результатів при скороченні затрат на одиницю цих результатів. Таке трактування по суті є рівнозначним визначенню діяльності, що пов'язана з виробленням порад щодо прийняття та реалізації політичних рішень, спрямованих на вирішення соціальних проблем, тобто відповідає змісту соціальної політики². Сам процес ефективізації трактується як сукупність взаємопов'язаних і здійснюваних в певній послідовності етапів, кожен з яких розглядається як відповідний фактор відносно один до одного. До таких етапів-факторів зараховується ефективізація низки процесів соціального розвитку: демографічного, соціально-демографічного, екологічного, соціально-культурного, трудового, соціально-трудоного, соціально-економічного та еконо-

²На даний час концепція активно розробляється російськими вченими, зокрема Г. Слезінгером.

мічного. Взаємозв'язки етапів-факторів ефективізації характеризують варіанти механізму функціонування соціальної економіки. Для візуального сприйняття взаємозв'язки етапів-факторів подаються в матричній формі. За аналогією до макроекономічного рівня формується матриця взаємозв'язків етапів-факторів процесу ефективізації розвитку регіону-соціуму. Принциповим доповненням описаної у російських джерелах матриці взаємозв'язків [11] є не лише врахування регіональної специфіки прояву діяльнісного типу людських взаємодій, а й укомплектування її будови двома новими, а саме — правовою та психо-інформаційно-енергетичною. Відповідно до доданих типів окреслюються вектори такого розвитку специфічного виду діяльності, як РСП (ефективізація, інституалізація, соціалізація територіальної суспільної системи — ТСС) (рис. 1).

У змістовому плані концепція ефективізації політики соціального розвитку регіонів-соціумів тісно переплітається з відомими концепціями людського та збалансованого (сталого) розвитку територіальних утворень. Вона сприяє обґрунтуванню більш справедливого розподілу ресурсів, ефекту в процесі досягнення стратегічних цілей розбудови соціальної держави (забезпечення процесів економічного росту і соціального розвитку).

Нагадаємо, що в цьому разі ефективізація пов'язується з тріадою взаємопов'язаних цілей, а саме:

— *ефективізацією економіки* як інструментом забезпечення цілей збалансованого економічного росту соціальної держави (підвищення віддачі основних і оборотних коштів на одиницю вкладень на всіх рівнях господарювання. Здійснюється це, перш за все, за рахунок підприємництва, а також комплексного використання науково-технологічних, організаційних, структурних і соціальних факторів росту конкурентоспроможності товарів і послуг);

— *ефективізацією праці* як інструментом забезпечення цілей відтворення і постійного нарощування обсягів людського капіталу (на основі системної ув'язки результатів праці та затрат, пов'язаних з покриттям вартості послуг робочої сили). Проявляється через поглиблення синтезу соціальної і економічної функцій господарюючої системи, гуманізації праці, що означає максимальне узгодження економічних цілей з можливостями і інтересами людини (зміст роботи, технології і засоби праці, режим роботи і інтенсивність праці, участь в управлінні колективом). Ефективізація праці — це “процес пошуку найкращих рішень в тій чи іншій сфері трудової діяльності (включаючи економічну і соціальну сфери) в цілях досягнення більш високих результатів при скороченні затрат на одиницю цих результатів” [3, с.38]. Це процес вироблення і здійснення заходів з підвищення рентабельності праці шляхом раціональнішого використання усіх факторів економічного зростання;

— *ефективізацією соціального захисту* як інструменту забезпечення цілей росту добробуту населення, перш за все, за рахунок перерозподілу реальних доходів громадян (при гарантії збереження і використання соціальних виплат за призначенням і надання соціальних послуг). Вона означає підвищення ступеня надійності системи соціального забезпечення, що, в свою чергу, є результатом більш справедливого перерозподілу результатів праці, раціоналізації (посилення

Етапи-фактори ефективізації		Типи людської взаємодії			Діяльнісний – ефективізація РСП										Правовий – інституціалізація РСП	Інформаційно-енергетичний – інституціалізація РСП
		1	2	3	демографічного	соціально-демографічного	екологічного	соціально-культурного	трудоного	соціально-трудоного	соціально-економічного	економічного				
Типи людської взаємодії та класи об'єднання людей	1 (клас популяція)		Діяльнісний (клас суспільства)	демографічного	a11	a12	a13	a14	a15	a16	a17	A 18	a19	a110		
				соціально-демографічного	a21	a22	a23	a24	a25	a26	a27	A 28	a29	a210		
				екологічного	a31	a32	a33	a34	a35	a36	a37	A 38	a39	a310		
	соціально-культурного	a41		a42	a43	a44	a45	a46	a47	A 48	a49	a410				
	трудоного	a51		a52	a53	a54	a55	a56	a57	A 58	a59	a510				
	соціально-трудоного	a61		a62	a63	a64	a65	a66	a67	A 68	a69	a610				
	соціально-економічного	a71		a72	a73	a74	a75	a76	a77	A 78	a79	a710				
	економічного	a81		a82	a83	a84	a85	a86	a87	A 88	a89	a810				
	Правовий (клас держава)			a91	a92	a93	a94	a95	a96	a97	A 98	a99	a910			
	Інформаційно-енергетичний (клас соціум)			a101	a102	a103	a104	a105	a106	a107	a 108	a109	a1010			

* Цифрами позначено типи людської взаємодії: 1. – природний, 2. – емоційний, 3. – мовно-комунікативний.

Рис. 1. Матриця взаємозв'язків (етапів-факторів) процесу ефективізації ТСС та відповідної політики*

адресності) використання коштів спеціальних фондів, розвитку системи соціального страхування і сфери соціальних послуг. На регіональному рівні ефективізація соціального захисту — це не лише забезпечення максимально можливого рівня вказаних гарантій держави, а й реалізація місцевих ініціатив, введення в практику територіального управління регіональних соціальних стандартів (прожиткового мінімуму на рівні регіону), робота з формування місцевими органами влади позабюджетних фондів підтримки окремих верств населення (пенсіонерів, інвалідів), переведення на самофінансування підприємств житлово-комунальної сфери, будівництво соціального житла, розвиток муніципального сектору як такого, що об'єднує галузі місцевої інфраструктури і соціальної сфери, тощо. Тобто ефективізація соціального захисту є запорукою досягнення збалансованості розвитку умов життєдіяльності населення.

Загалом на регіональному рівні концепція ефективізації РСП є керівним принципом ефективізації соціально-економічного розвитку ТСС (від ефективізації соціальних витрат та оптимізації структури соціального бюджету території до структурної перебудови регіональної економіки, і від нової структури регіональної економіки до нових соціальних стандартів). Кульмінаційною точкою, так званою, точкою біфуркації є підвищення конкурентоспроможності продукції, запровадження інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, активізація підприємництва, малого і середнього бізнесу, розбудова та модернізація виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури регіонального розвитку, розширення галузевої спеціалізації та екологізації виробництва, прискорення перебудови регіональних економічних систем в світлі інформатизації, посилення глобальних і регіональних інтеграційних процесів.

У сфері праці та зайнятості концепція ефективізації РСП є вектором оптимізації цілей розвитку регіональних ринків праці. Вона сприяє вирішенню проблем перерозподілу зайнятості населення й формування гідних умов для реалізації людського потенціалу (через визначення територіальних зон, точок росту виробництва товарів і послуг — зокрема, в трудомістких галузях, організацію громадських робіт, створення робочих місць для молоді, інших неконкурентоспроможних категорій працездатного населення, обов'язкове працевлаштування випускників, підготовлених за кошти держави, надання пільг на створення місць праці у приватному секторі; скорочення ринкової пропозиції праці шляхом обмеження припливу робочої сили на проблемні — відсталі, депресивні, прикордонні — ринки праці; регулювання перерозподілу робочого часу; стимулювання самозайнятості в працenaдлишкових зонах).

Методичне забезпечення реалізації концепції ефективізації РСП ґрунтується на системі спеціальних оцінок. Її формування пов'язане з побудовою комплексу індикаторів (індексів), які охоплюють основні види людської життєдіяльності і відображають динаміку процесів соціального (демографічного, трудового, культурного, екологічного, інформаційного) розвитку ТСС (аж до регіону-соціуму) під впливом заходів РСП. По суті йдеться про встановлення своєрідного структурного співвідношення між змінами результатів та змінами витрат регіонального соціального розвитку.

Одночасна присутність та взаємопов'язаність факторів-етапів, за якими діагностуються зміни регіонального соціального розвитку в розрізі основних видів людської діяльності (відповідно досяжність таких цільових функцій, як середня тривалість майбутнього життя, частка економічно активного населення в генеральній сукупності, рівень зайнятості та інші), дають змогу говорити про комплексний характер даного підходу до аналізу РСП.

У методичному плані робота зводиться до розрахунку показників, котрі є індикаторами міри реагування ТСС (соціально-відтворювальних, соціально-трудо-вих, соціально-культурних), на певні пакети заходів РСП. Вони є темповими характеристиками інтенсивності змін досліджуваних систем під впливом відповідної політичної діяльності суб'єктів регіональної економіки та територіального управління.

Розрахунок рівня ефективізації ТСС й відповідної РСП включає процедуру формалізованого запису ряду часткових індексів, у чисельник формалізованого вигляду яких покладено середньорічні темпи змін цільових показників соціального розвитку, а в знаменник — середньорічні темпи змін видатків, пов'язаних з їх забезпеченням. Інформаційно-статистичне забезпечення розрахунку індексів рівня ефективізації включає як систему простих, так і комбінованих вхідних показників (ознак):

Індекс ефективізації соціально-демографічного розвитку РСП I_{cdr}^n

$$I_{cdr}^n \equiv \frac{\Delta \bar{T}_t^n \Delta H_{ec}^n}{\Delta B_{hl}^n \Delta B_{sp}^n \Delta B_c^n \Delta \Phi CC_{tvp}} \quad (1)$$

- $\Delta \bar{T}_t^n$ — середньорічні темпи змін середньої тривалості життя;
- ΔH_{ec}^n — середньорічні темпи змін частки економічно активного населення в загальній чисельності населення (умовно здорове населення³);
- ΔB_{hl}^n — середньорічні темпи змін витрат місцевих бюджетів (МБ) на охорону здоров'я;
- ΔB_{sp}^n — середньорічні темпи змін витрат МБ на спорт і туризм;
- ΔB_c^n — середньорічні темпи змін витрат МБ на соціальний захист та соціальне забезпечення;
- $\Delta \Phi CC_{tvp}$ — середньорічні темпи змін видатків Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- n — номер регіону.

³ Найбільш коректним варіантом для розрахунку є, без сумніву, показник середньорічних темпів змін потенціалу здорового населення, котрий є інтегральною оцінкою відповідних змін стану фізичного, психічного, ментального й інших потенціалів здоров'я.

Індекс ефективізації соціально-трудоного розвитку РСП I_{ctr}^n :

$$I_{ctr}^n = \frac{\Delta Z^n \Delta \Pi_w^n \Delta B_{uw}^n \Delta K_d^n}{\Delta B_z^n \Delta \Phi CC_{tb} \Delta \Phi CC_{te}} \quad (2)$$

- ΔZ^n – середньорічні темпи змін використання соціально-трудоного потенціалу;
- $\Delta \Pi_w^n$ – середньорічні темпи змін забезпечення гідної оплати праці;
- ΔB_{uw}^n – середньорічні темпи змін забезпечення гідних умов праці;
- ΔB_z^n – середньорічні темпи змін реалізації соціально-договірного потенціалу;
- ΔK_d^n – середньорічні темпи змін рівня витрат МБ на соціально-трудоий розвиток;
- $\Delta \Phi CC_{tb}$ – середньорічні темпи змін видатків Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;
- $\Delta \Phi CC_{te}$ – середньорічні темпи змін видатків Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- N – номер регіону.

Індекс ефективізації соціально-культурного розвитку РСП I_{ckr}^n :

$$I_{ckr}^n = \frac{\Delta O_{ep}^n \Delta T\theta_{inp}^n \Delta I_p^n \Delta \Phi_p^n \Delta R_{pc}^n}{\Delta B_o^n \Delta B_c^n \Delta B_{inf}^n \Delta B_h^n \Delta B_k^n} \quad (3)$$

- ΔO_{ep}^n – середньорічні темпи змін освітньо-виховного потенціалу населення;
- $\Delta T\theta_{inp}^n$ – середньорічні темпи змін соціально-інтелектуального (творчого, креативного) потенціалу населення;
- ΔI_p^n – середньорічні темпи змін соціально-інформаційного потенціалу населення;
- $\Delta \Phi_p^n$ – середньорічні темпи змін соціально-інфраструктурного потенціалу населення;
- ΔR_{pc}^n – середньорічні темпи змін потенціалу освоєння населенням цінностей культури і мистецтва;
- ΔB_o^n – середньорічні темпи змін витрат МБ на освіту та виховання;
- ΔB_c^n – середньорічні темпи змін витрат МБ на культуру та мистецтво;
- ΔB_{inf}^n – середньорічні темпи змін витрат МБ на засоби масової інформації;
- ΔB_h^n – середньорічні темпи змін витрат МБ на житлове господарство;
- ΔB_k^n – середньорічні темпи змін витрат МБ на комунальне господарство;
- n – номер регіону.

Аналогічний алгоритм розрахунку ефективізації РСП матиме місце при розрахунку інших часткових індексів. Якщо в чисельнику формули закладаються цілі розвитку окремого виду потенціалу соціальної сфери ТСС, то знаменник є віддзеркаленням поведінки суб'єктів РСП стосовно здійснення відповідних соціальних витрат. З появою методичних розробок щодо конструювання моделі соціального бюджету ТСС [12], комбінований показник знаменника може набувати більш якісного вигляду.

В Україні на даний час суттєвим обмеженням аналізу рівня ефективізації РСП є недостатній розвиток регіональної статистичної бази. Наразі найбільш повними можуть бути дослідження, в основі яких лежить статистична інформація, що розробляється органами державної статистики в розрізі обласного адміністративно-територіального поділу України. Її застосування дає змогу провести розрахунки індексу ефективізації ТСС й відповідної політики соціально-демографічного розвитку (через оцінку економічного забезпечення цілей розвитку життєвого потенціалу населення, перш за все очікуваної тривалості життя). Для визначення індексу ефективізації політики соціально-трудового розвитку розрахунки будуються на оцінках економічного забезпечення цілей розвитку зайнятості, забезпечення гідної оплати праці, гідних умов праці, соціально-договірного потенціалу (організації договірних відносин та реалізації зобов'язань колективних договорів). У частині визначення індексу ефективізації політики соціально-культурного розвитку увага акцентується на оцінках економічного забезпечення цілей нарощування освітньо-виховного, соціально-інтелектуального (креативного), соціально-інформаційного, соціально-інфраструктурного потенціалів та потенціалу освоєння населенням цінностей культури і мистецтва) (рис. 2).

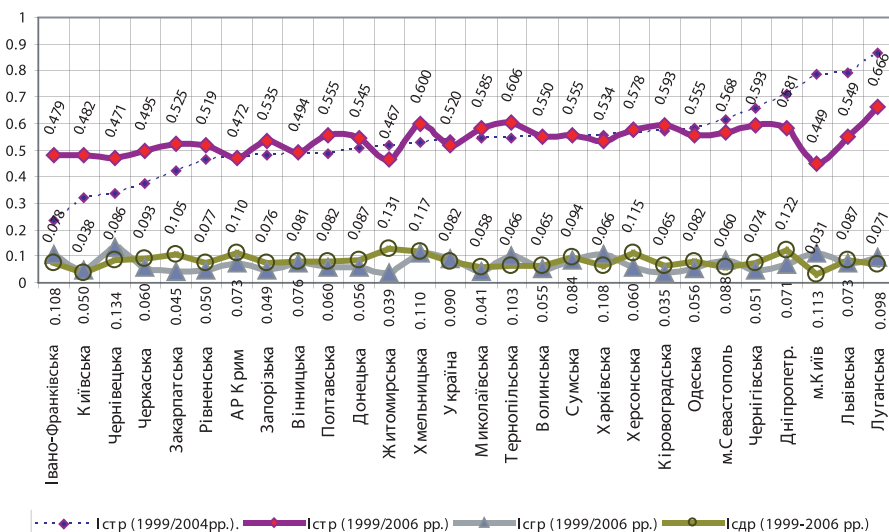

Рис. 2. Часткові індекси ефективізації РСП у розрізі областей України (1999–2006 рр.)

Дослідження, проведені із застосуванням вказаного методичного підходу, дають змогу висувати гіпотези щодо формування територіальних ареалів, у межах яких встановлюються специфічні режими політичної діяльності, пов'язані з забезпеченням добробуту населення. Оцінки, отримані в розрізі областей України (1999–2006 рр.) із застосуванням представленого методичного підходу, вказують на значні прогалини в царині формування й реалізації РСП.

У жодній із областей індикатор ефективності РСП не наближується до граничного значення – одиниці. Так, за індексом ефективності регіональної політики соціально-демографічного розвитку найвище значення зафіксовано в Луганській області (0,549). Принагідно зазначимо, що даний показник є віддзеркаленням міри реагування ТСС на заходи РСП і ні в якому разі не виступає індикатором фактичного стану цієї системи (за абсолютними значеннями скорочення середньої тривалості життя Луганщина займає перші місця в Україні). Високі показники, отримані в процесі розрахунків, є результатом зональної специфіки РСП (превентивні заходи, регресні виплати). Амплітуда міжобласного розходження рівня вказаного показника між областями України (мінімального та максимального значень) сягнула 0,338 (мінімум в Чернігівській області – 0,211 при середньому значенні 0,356 по Україні).

За індексом ефективності регіональної політики соціально-трудового розвитку лідируючу позицію посідає також Луганська область (0,864). Міжобласна амплітуда розходження значень індексів є значно вищою, як в попередньому випадку – 0,631 (мінімум в Івано-Франківській – 0,234 при середньому значенні 0,535 по Україні).

За індексом ефективності регіональної політики соціально-культурного розвитку максимум зафіксовано у Харківській області (0,276). Амплітуда крайніх значень індексів областей – 0,257 (мінімум по Миколаївській – 0,019 при середньому значенні 0,096 по Україні).

Застосування кластерного аналізу до діагностики міри подібності областей України за розрахованими індикаторами дало змогу виявити п'ять їх груп (табл. 2).

Таблиця 2

Результати кластерного аналізу рівня ефективності РСП*

№ клас-тера	Області	Значення індексу			Характер політики та частка областей у загальній сукупності
		Icdr	Ictr	Ickr	
I	Одеська, Сумська, Львівська, Тернопільська, Вінницька, Рівненська, Волинська, Кіровоградська, Херсонська, Дніпропетровська, Чернігівська	*	***	*	дуже пасивний - 44,4 %
II	Івано-Франківська, Київська, Черкаська, Чернівецька	**	*	**	пасивний - 14,8%
III	АР Крим, Запорізька, Донецька, Полтавська, Закарпатська, Житомирська, Миколаївська	***	**	*	умовно помірний - 28,9 %
IV	Харківська, Хмельницька, м. Київ	**	***	****	помірний - 11,1%
V	Луганська	****	****	***	умовно активний - 3,7%

* В таблиці умовно позначені: значення індексу: * – низьке; ** – нижче середнього; *** – середнє; **** – високе.

Для І групи — політика класифікована як дуже пасивна — характерними ознаками є дуже низькі значення ефективізації політики соціально-демографічного розвитку ($I_{\text{сдр}}$), нижчі середнього значення ефективізації політики соціально-трудоного розвитку ($I_{\text{стр}}$) та високі значення ефективізації політики соціально-культурного розвитку ($I_{\text{скр}}$). Відповідно для ІІ групи політика класифікована як пасивна — для областей притаманні середні значення ефективізації політики соціально-демографічного розвитку ($I_{\text{сдр}}$), дуже низькі значення ефективізації політики соціально-трудоного розвитку ($I_{\text{стр}}$) та середні значення ефективізації політики соціально-культурного розвитку ($I_{\text{скр}}$).

Для областей ІІІ групи політика класифікована як умовно помірна. Відповідним областям характерні середні значення ефективізації політики соціально-демографічного розвитку ($I_{\text{сдр}}$), низькі значення ефективізації політики соціально-трудоного розвитку ($I_{\text{стр}}$) та дуже низькі значення ефективізації політики соціально-культурного розвитку ($I_{\text{скр}}$).

Для областей ІV групи політика класифікована як помірна. Відповідним областям властиві нижчі середнього значення ефективізації політики соціально-демографічного розвитку ($I_{\text{сдр}}$) й політики соціально-трудоного розвитку ($I_{\text{стр}}$) та високі значення ефективізації політики соціально-культурного розвитку ($I_{\text{скр}}$).

Для областей V групи політика класифікована як активна. Дану групу формує одна Луганська область з дуже високими значеннями ефективізації політики соціально-демографічного розвитку ($I_{\text{сдр}}$) й політики соціально-трудоного розвитку ($I_{\text{стр}}$) та середні значення ефективізації політики соціально-культурного розвитку ($I_{\text{скр}}$).

Як засвідчив більш детальний аналіз регіональних соціальних процесів у сфері праці та зайнятості, у розрізі окремих груп обласних ТСС України існують більш-менш споріднені умови пошуку рішень в царині РСР (регресійний аналіз передбачав визначення залежності рівня продуктивності праці у розрізі окремих обласних ТСС від 42 попередньо відібраних факторів). Так, за спорідненістю факторів ефективного використання соціально-трудоного потенціалу та пріоритетними напрямками РСР було сформовано чотири групи областей.

Для першої групи (Черкаська, Київська, Хмельницька, Херсонська, Житомирська, Чернігівська, Вінницька області), де основними факторами детермінації є зниження темпів росту фондомісткості продукції та підвищення темпів росту загальних обсягів виробництва, обґрунтовується політика реструктуризації традиційних галузей економіки. Вона пов'язана із загрозами, що викликані критичним рівнем зношеності основного капіталу та підвищеними ризиками виникнення техногенних катастроф; з потребою збереження (через санацію) конкурентоспроможних центрів і галузей у процесі приватизації підприємств; оновлення основних фондів, створення нових модернізованих високотехнологічних робочих місць (особливо в аграрному секторі економіки); сприяння розвитку зайнятості у сфері малого та середнього бізнесу (сприяння передачі технологій; розвитку консалтингових та дорадчих послуг; поліпшення доступу підприємців до навчання менеджменту; допомоги у запровадженні на підприємствах системи якості та реалізації концепцій соціальної відповідальності бізнесу, створення центрів інформації про норми ЄС, покращання доступу до ділової інформації);

розширення місткості внутрішнього споживчого ринку за рахунок торгівлі товарами власного виробництва та політика консюмеризму.

Для другої групи областей (Луганська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська, Донецька), де факторами детермінації соціального розвитку ТСС є зниження темпів росту зайнятості мешканців (за рахунок легалізації прихованого безробіття і на виробництвах зі шкідливими і потенційно небезпечними умовами праці) та позитивні темпи росту обсягів підготовки кадрів, відстоюється політика легалізації прихованого безробіття; активізації соціальної відповідальності бізнесу за рахунок підвищення фінансової дисципліни (покращання виплат на соціальне забезпечення та запровадження жорстких бюджетних обмежень); підвищення гнучкості заробітної плати, особливо за некваліфіковану працю (за рахунок диференціації зарплати); відходу від державної моделі “витратної науки” до моделі партнерства між державним та приватним секторами економіки; активізації участі роботодавців у процесі підготовки та перепідготовки професійних кадрів; розвитку модульних форм навчання; активізації закріплення випускників на виробництві та зниження напруження на підприємствах, пов’язаного з дефіцитом інженерного персоналу; розвитку державних і недержавних програм стажування студентів, випускників технічних ВНЗ, спеціалістів, управлінських кадрів на провідних підприємствах зарубіжних країн, з якими укладено угоди про поставки технічного обладнання та новітніх технологій).

Для третьої групи (Рівненська, Кіровоградська, Запорізька, АР Крим, Полтавська, Сумська області) з потребою зниження темпів росту загальних обсягів випуску продукції (за рахунок скорочення низькотехнологічних виробництв) та зниження темпів росту втрат робочого часу, логічною буде політика розвитку інфраструктури підприємництва, винахідництва, раціоналізаторства (розвиток бізнес-інкубаторів, інноваційних концернів, технопарків, технополісів та інших науково-виробничих кластерів та структур із забезпеченням відповідних пільг); імпорту високих технологій, закупівлі ліцензій, ноу-хау й фахівців для виробництва конкурентоспроможних виробів; територіальної організації та розвитку регіонального ринку страхових послуг (реформа системи соціального страхування); ануалізації регіональної системи зайнятості (політика збереження кваліфікованих кадрів), яка полягає в перерахунку працедавцями денного балансу робочого часу на річну його норму (застосовується на виробництвах, пов’язаних із сезонним коливанням попиту й пропозиції ринку товарів та послуг, тобто де може мати місце праця понад норму); гнучкості робочого часу та запровадження міні-посад (посад зі скороченою тривалістю часу праці, утворених шляхом поділу фонду робочого часу).

Для четвертої групи областей (Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Волинська) з такими факторами-стимуляторами розвитку ТСС, як підвищення темпів росту ефективності зайнятості мешканців та зниження темпів росту боргів по зарплаті, особливу вагу може мати політика розвитку контрактних засад у взаємовідносинах між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо розвитку проблемних (перш за все, депресивних) територій; підтримки місцевих ініціатив зі створення робочих місць у сфері малого та середнього бізнесу; зниження вартості започаткування та ведення власної справи (включаючи такі інструменти, як муніципальні позики,

іпотечні цінні папери); розширення активних заходів у сфері зайнятості (професійне навчання, працевлаштування на дотаційні робочі місця, сприяння підприємницькій активності та самозайнятості); зниження сімейного безробіття, реструктуризації підприємств, що допускають ріст боргів по зарплаті.

Таким чином, пропонований методичний підхід може розглядатися як невід’ємна складова розвитку моніторингу РСП, побудови матриці взаємозв’язків складових (етапів-факторів) ефективізації соціального розвитку ТСС різного виду та рівня, в т.ч. регіону-соціуму.

Висновки. В умовах переосмислення ролі і місця Української держави в розвитку регіональної економіки, а також на фоні значних регіональних особливостей формування нового поділу праці, специфіки територіальної організації й розвитку національного ринку праці, посилення територіальної диференціації протікання соціальних процесів, потреба в розробці концепції РСП, а також інструментів (зокрема, моніторингу) її реалізації неухильно зростає. В світлі цього при розробці Концепції державної РСП в Україні органам державної влади рекомендується:

- узгодити положення Концепції державної регіональної політики України, Концепції адміністративної реформи, Концепції реформування адміністративно-територіального устрою з положеннями Концепції ефективізації РСП;
- забезпечити уніфікацію термінології, пов’язаної з формуванням та реалізацією РСП (в законодавчому порядку);
- виробити єдині підходи до аналізу РСП;
- розробити систему моніторингу індикаторів формування і реалізації РСП. Включити до неї пропонований методичний підхід до оцінки ефективізації РСП;
- активізувати потенціал роботи регіональних статистичних служб в частині забезпечення системи обліку і статистики РСП, закласти єдиний методологічний, організаційний, термінологічний, фінансовий, технічний, інформаційний підхід до створення баз даних територіального рівня;
- перейти до ширшого застосування в практиці роботи наукових регіональних центрів, органів територіального управління моделі регіонального соціального бюджету. Методичні підходи до формування такої моделі в Україні розроблено відповідно до проекту „ПРООН/МОП/ Світовий банк” і Мінпраці та соціальної політики) [5,6,7,8]. На даний час на регіональному рівні така інформація (динамічний ряд) відсутня.

Нині в Україні на порядку денному стоїть питання локалізації цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ-регіон). Відтак ведеться мова й про локалізацію рекомендацій, як це краще робити [13]. Вихідним пунктом вироблення таких порад має бути чітке уявлення про регіони-соціуми. В основі формування такого уявлення лежить Концепція державної РСП в Україні, складовою якої є Концепція її ефективізації.

Джерела

1. *Глобальна соціальна політика* / Міжнар. орг. й майбутнє соц. добробуту / Б.Дікон, М.Халс, П. Стабс; Пер. з англ. А. Олійник та ін. — К.: Основи, 1999. — 346 с.
2. *Садова У.Я.* Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку: Монографія. — Львів: ІРД НАН України, 2005. — 408 с.
3. *Барнз В., Лебедур Л.* Нові регіональні економіки. Пер. з англ. А.Пехник. — Львів: Літопис, 2003.
4. *Герасимчук З.В.* Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації: Монографія. — Луцьк: Настир'я, 2001. — 528с.
5. *Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан.* — Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ. UNDP ПРООН. — К.: СПД “Савчина”, 2002. — с.7. — [Електронний ресурс]. — Спосіб доступу: URL. — <http://www.un.kiev.ua/ua/undp/about.php>
6. *Семів Л.К.* Регіональна політика: людський вимір: Монографія. — Львів: ІРД НАН України, 2004. — 392с.
7. *Вироблення державної політики. Аналітичні записки* / Укл. О.І.Кілієвич, В.Є.Романов — К.: Вид-во “К.І.С.” 2003. — 346с.
8. *Долішній М.* Регіональна соціально-економічна політика // Регіональна економіка. — 1997. — №2.
9. *Безсмертний Р.П.* Адміністративно-територіальна реформа як важливий фактор активізації регіональної політики в Україні // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні: сучасні форми та методи реалізації (36. наук. пр.). Вип. 2(52)/ НАНУ. ІРД. Редкол.: М.І.Долішній і ін. — Львів, 2005. — С.3—8.
10. *Дмитренко Г., Гошко А.* Підвищення ефективності державної служби в Україні: методологічний підхід // Вісник державної служби України. — 2000. — №3.
11. *Слезингер Г.Э.* Социальная экономика: Учебник. —М.: Дело и сервис, 2001. — 368 с.
12. *Костриця В., Баранова Н.* Сутність і система функціонування національної моделі соціального бюджету / Економічні Есе. Вип. 1 (12). — К.: 2002. — С. 14—21.
13. *Доклад о мировом развитии 2004 года. Как повысить эффективность услуг для бедного населения.* Пер с англ. — М.: Весь Мир, 2004. — 352 с.

Аннотация. Разработано новое направление исследований региональной социальной политики (РСП). Усовершенствована методология диагностики процессов социального развития территориальных общественных систем (ТСС), в частности предложена методика расчета комбинированного индекса уровня эффективности РСП, сформированы за результатами регрессионного анализа приоритетные направления РСП в Украине.

Summary. A new direction of research of the regional social policy has been developed. Methodology of diagnostics of the processes of social development of territorial-social system has been improved, methods of calculation of the level of efficiency improvement of the regional social policy index has been suggested, the priority directions of regional social policy in Ukraine have been formed according to the results of regressive analysis.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2008 р.

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

*Л.Л.Шамілева,
кандидат економічних наук, доцент,
Донецький національний університет*

Вступ. Кожній соціально-економічній системі притаманні властиві їй соціальні ризики, що можна визначити як вірогідні події в житті людини чи сукупності людей, настання яких супроводжується негативною зміною умов життєдіяльності. Управління соціальними ризиками як цільова функція має бути орієнтовано на їх мінімізацію та, відповідно, забезпечення соціальної безпеки, що обумовлює необхідність розробки методичного і інформаційного забезпечення визначення узагальнюючої оцінки рівня соціальних ризиків.

Постановка проблеми. Формування та проведення ефективної регіональної соціальної політики, обґрунтування управлінських рішень на всіх рівнях державного управління повинно базуватися на об'єктивній інтегральній оцінці соціальних ризиків, яка поєднує різні види ризиків за сферою їх реалізації та визначається на підґрунті статистичної і соціологічної інформації як самооцінки респондентами рівня соціального ризику, що склався.

Аналіз попередніх наукових досліджень. Проблема визначення та оцінки соціальних ризиків присвячені праці Долішнього М.І., Гнибіденко І.Ф., Колота А.М., Новікової О.Ф., Борецької Н.П. та інших вчених і фахівців. Визначення рівня соціальних ризиків, в основному, розглядається в контексті соціальної безпеки та соціального захисту, при цьому практично відсутні узагальнюючі інтегральні оцінки рівнів соціальних ризиків, особливо на регіональному рівні.

Мета статті. Метою даної роботи є характеристика концептуальних положень, методики, визначення та аналіз інтегрального показника рівня соціальних ризиків на регіональному рівні як статистичного та інформаційного забезпечення розробки та підтримки управлінських рішень в структурі регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Інформаційне забезпечення визначення соціальних ризиків та рівня їх прояву є вкрай обмеженим. Це пов'язано з недостатньою методологічною розробленістю проблеми соціальних ризиків, неупорядкова-

ністю підходів до розкриття їх сутності та змісту, що перешкоджає визначенню та оцінці рівня соціальної безпеки. Найкращим варіантом проведення будь-якої оцінки соціальних ризиків є використання максимально можливої інформації, наявної на даний час. Забезпечення комплексності та достовірності інформації при спостереженні соціальних явищ, а саме при виявленні ступеня прояву соціальних ризиків, можливе за використання статистичної інформації разом з соціологічною інформацією однієї спрямованості.

Концептуальні засади визначення соціальних ризиків та їх подальша інтегральна оцінка на підставі моніторингового соціологічного спостереження «Базова захищеність населення України» та статистичної інформації базуються на таких методологічних та методичних положеннях.

1. Соціальний ризик як соціальне явище поєднує в своїй структурі ризики, що проявляються у різних сферах життєдіяльності людини. Це — демографічні ризики; ризики у сфері зайнятості (втрата роботи, неповна зайнятість, неадекватна зайнятість); ризики бідності (низький рівень доходів та витрат, низький рівень матеріальної забезпеченості); ризики втрати здоров'я, працездатності; ризики обмеження життєдіяльності та низхідної соціальної мобільності; нерегульована трудова міграція; соціальна нестабільність; незадовільний екологічний стан та його погіршення тощо.

2. Оцінка рівня соціального ризику базується на ієрархічній системі об'єднання двох агрегованих блоків показників, які складаються зі статистичної інформації щодо значень відповідних індикаторів визначених видів соціального ризику та соціологічної, яка розглядається як суб'єктивна оцінка рівня сформованого соціального ризику також за окремими його різновидами (рис. 1).

Статистична база надає можливість через систему статистичних показників визначити статистичну складову соціальних ризиків.

Соціологічна інформація представлена результатами узагальнень вибіркового обстеження „Базова захищеність населення України” щодо визначення рівня соціальної безпеки та соціальної захищеності населення держави, її регіонів та особистості [1, 2, 3]. Спрямованість результатів соціологічного опитування на визначення соціальних небезпек та соціальної незахищеності дала змогу адаптувати інформаційну базу до потреб оцінки соціальних ризиків.

3. Методика розрахунку інтегрального показника соціального ризику регіонів ($I_n CPP$) базується на використанні середньої арифметичної із нормованих відповідних показників (індикаторів) соціального ризику:

$$I_n CPP = \left(\sum_{j=1}^n z_{ij} \right) : n,$$

де $I_n CPP$ — інтегральний показник соціального ризику для i -го регіону; z_{ij} — нормований показник j -го індикатора для i -го регіону; n — кількість внутрішніх індикаторів при розрахунку рівня соціального ризику; i — номер регіону; $i=1, 27$, а нормування індикаторів з урахуванням напряму їх впливу на рівень інтегрального показника проводиться за співвідношеннями, які використовуються при

розрахунку індексів людського розвитку та регіональних індексів людського розвитку [1; с. 272].

Для забезпечення порівняння інтегрального показника за певний період часу відповідні максимальне та мінімальне значення окремих індикаторів були визначені експертним шляхом таким чином, щоб у середньо- та довгостроковій перспективі їх значення збереглися на визначеному максимальному або мінімальному рівнях.

Нормування соціологічних показників також проводилося за визначеними співвідношеннями, тому з урахуванням їх виміру (а це питома вага респондентів, які ствердно відповіли на запитання стосовно наявності конкретного виду соціального ризику) фактичне значення у відсотках переводиться в коефіцієнти діленням на 100 ($\max x_j = 100\%$; $\min x_j = 0,0\%$).

4. Інформаційне забезпечення побудови інтегрального показника рівня соціального ризику включає визначення окремих індикаторів, диференційовано за наведеними видами соціального ризику.

Перший агрегований блок, що містить статистичну інформацію, базується на сукупності статистичних показників, які оцінюють рівень кожного із наведених соціальних ризиків. Залежно від напрямку впливу вони можуть бути як стимуляторами, так і дестимуляторами рівня інтегрального показника.

Другий агрегований блок становлять соціологічні показники, що визначають суб'єктивну оцінку респондентами рівня соціального ризику, який склався у відповідному регіоні.

5. Інтегральний показник соціального ризику регіону є узагальнюючою оцінкою соціального ризику на регіональному рівні. Це обумовлено як вихідною інформацією його побудови (значення вихідних індикаторів за регіонами та регіональна диференціація при обробці матеріалів соціологічного дослідження «Базова захищеність населення»), так і методикою побудови: при нормуванні показників як об'єкт диференціації виступають регіони (області).

6. При сполученні статистичної та соціологічної інформації при розрахунку I_{nCPP} станом на 2006 р., з урахуванням терміну проведення соціологічного обстеження «Базова захищеність населення» (березень 2006 р.), статистичні дані були взяті станом на 2005 р.

7. Інтегральний показник рівня регіонального соціального ризику (I_{nCPP}) змінюється у межах від 0 до 1 — чим більше значення показника, тим вищий рівень соціального ризику в відповідному регіоні, і навпаки. За допомогою I_{nCPP} можна визначити узагальнюючий показник соціальної безпеки за співвідношенням: ($I_{nCBP} = 1 - I_{nCPP}$).

Інтегральні показники соціального ризику в регіоні були розраховані станом на 2004 та 2006 рр. (табл. 1).

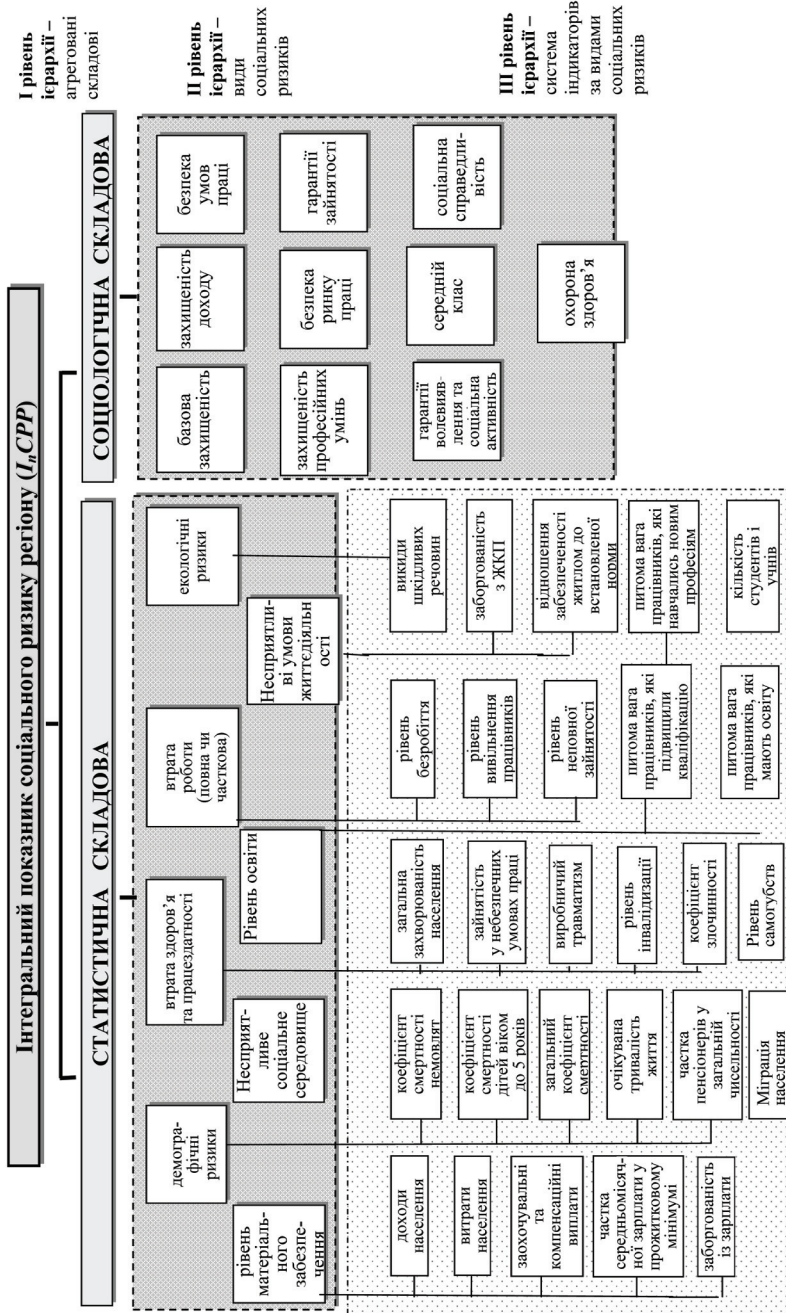

Рис. 1. Модель формування інтегрального показника соціального ризику регіону за ієрархічною системою

Таблиця 1

Інтегральний показник соціального ризику областей України за 2004, 2006 рр.
та рейтинги регіонів за рівнем $I_n CPP$

Регіони	Значення $I_n CPP$		Ранги регіонів за рівнем $I_n CPP$		Ранги регіонів за рівнем $I_n CPP$ за складовими			
					статистична		соціологічна	
	2004	2006	2004	2006	2004	2006	2004	2006
АР Крим	0,3643	0,3528	21	19	22	16	22	24
Вінницька	0,3647	0,3587	22	23	15	19	26	25
Волинська	0,3431	0,3286	11	11	12	13	9	10
Дніпропетровська	0,3617	0,3341	19	16	24	17	17	8
Донецька	0,3727	0,3715	24	26	27	26	3	15
Житомирська	0,3651	0,3339	23	15	23	21	23	7
Закарпатська	0,3183	0,3036	3	3	2	3	14	3
Запорізька	0,3617	0,3491	20	18	19	20	25	18
Івано-Франківська	0,3282	0,3203	6	8	8	15	5	5
Київська	0,3433	0,3261	13	9	7	2	24	19
Кіровоградська	0,3487	0,3559	15	20	16	23	16	22
Луганська	0,3863	0,3798	27	27	26	27	15	21
Львівська	0,3392	0,3158	9	6	9	4	10	9
Миколаївська	0,3295	0,3288	7	12	10	9	4	14
Одеська	0,3524	0,3317	16	14	13	12	19	13
Полтавська	0,3345	0,3314	8	13	6	8	13	16
Рівненська	0,3264	0,3189	5	7	3	5	11	11
Сумська	0,3554	0,3627	17	24	17	22	21	27
Тернопільська	0,3432	0,3120	12	5	14	6	8	6
Харківська	0,3442	0,3286	14	10	11	11	12	12
Херсонська	0,3615	0,3571	18	21	21	24	18	20
Хмельницька	0,3422	0,3435	10	17	18	14	7	23
Черкаська	0,3727	0,3582	25	22	20	18	27	26
Чернівецька	0,3203	0,3096	4	4	4	7	6	4
Чернігівська	0,3770	0,3641	26	25	25	25	20	17
м. Київ	0,2357	0,2072	1	1	1	1	2	2
м. Севастополь	0,2927	0,2894	2	2	5	10	1	1
Україна	0,3465	0,3337						

Методика побудови I_nPCP дає можливість провести порівняльний аналіз рівня соціальних ризиків областей України, відстежити зміну їх рівня за період, що аналізується, проранжувати регіони за рівнем інтегрального показника та визначити, за рахунок яких внутрішніх складових змінився рівень соціального ризику.

Найнижчий рівень соціального ризику і, відповідно, самий високий рівень соціальної безпеки склався як в 2004 р., так і 2006 р. у містах Києві та Севастополі, незмінне третє та четверте місця посідають Закарпатська та Чернівецька області. В той же час найвищий рівень соціального ризику за період, що аналізується, простежується в Луганській (27 – 2004, 2006 рр.), Чернігівській (26 – у 2004 р., 25 – у 2006 р.), Донецькій (24 у 2004 р., 26 – у 2006 р.), Черкаській (22 – у 2004 р., 25 – у 2006 р.) областях.

Розбіжність регіонів за рівнем $InCPP$ не дуже висока, значення варіюють у межах 0,2–0,4, при цьому тільки показник по м. Києву відповідає нижньому значенню цього інтервалу. Коефіцієнти варіації інтегрального показника ($V_{2004} = 8,32\%$; $V_{2006} = 9,77\%$) свідчать, що розподіл регіонів за рівнем соціального ризику досить однорідний, що обумовлює можливість якісного управління соціальними ризиками на державному та регіональному рівнях через прийняття відповідних заходів у стратегіях та програмах розвитку.

Незважаючи на однорідність розподілу регіонів за рівнем I_nPCP , його зміна в кожному регіоні відбулася досить різноманітно (табл. 2).

Таблиця 2

**Оцінка зміни соціального ризику в областях України
за інтегральним показником (I_nCPP) у 2006 р. порівняно з 2004 р.**

Параметри зміни I_nCPP , %	Кількість регіонів	Регіони України
Збільшився на :		
0,37–20,7	3	Кіровоградська, Сумська, Хмельницька області
Зменшився на:		
0,21–1,397	5	Донецька, Миколаївська, Полтавська, Херсонська області, м. Севастополь
1,397–3,771	8	АР Крим, Вінницька, Запорізька, Івано-Франківська, Луганська, Рівненська, Чернівецька, Чернігівська області
3,771–7,332	7	Волинська, Закарпатська, Київська, Львівська, Одеська, Харківська, Черкаська області
7,332–12,08	4	Дніпропетровська, Житомирська, Тернопільська області, м. Київ
Усього	27	

Найбільші позитивні зрушення, спрямовані на зниження соціального ризику, мали місце по м. Києву – темп зниження $InCPP$ складає 12,08%; до цієї групи увійшли також Дніпропетровська, Житомирська та Тернопільська області. Дуже

незначні (від 0,21 до 1,4%) темпи зниження інтегрального показника спостерігаються в Донецькій, Миколаївській, Полтавській, Херсонській областях та м. Севастополь. Тоді як у трьох областях (Кіровоградська, Сумська та Хмельницька) має місце навіть збільшення рівнів соціального ризику, що суперечить і тенденції зміни інтегрального показника в середньому по Україні $\bar{I}_{nCPR}_{2004}=0,3465$; $\bar{I}_{nCPR}_{2006}=0,3323$, і тенденції його зміни для більшості регіонів країни.

Рівень соціального ризику в кожній області за 2004–2006 рр. змінювався нерівномірно, що обумовило відповідну зміну рангів регіонів (табл. 1).

Внутрішня структура інтегрального показника дає можливість визначити, за рахунок якої ж складової (статистичної чи соціальної) змінився ранг відповідного регіону, та як відрізняються ранги за окремими складовими. Результати зіставлення, наприклад за розрахунками 2004 р., свідчать, що в більшості регіонів ранги за статистичною складовою не збігаються з рангами за соціологічною складовою показника. Так, по більшості західних та центральних областей (Закарпатська, Рівненська, Вінницька, Київська, Черкаська) їх ранг, за самооцінкою респондентів рівня соціального ризику, значно нижчий, ніж за статистичними показниками. Особливо значущою є різниця по Київській області: якщо за статистичною складовою рівня соціального ризику регіон посідає друге місце, тобто рівень соціального ризику за цією складовою досить низький, то за соціологічною – аж 24, тобто різниця становить 22 рангових пункти. Дещо менша різниця, але аналогічна за змістом, склалася і за результатами 2006 р. – 17 рангових пунктів. Таке ж співвідношення має місце по Рівненській, Закарпатській, Вінницькій, Черкаській та Запорізькій областях, тобто люди оцінюють наявність соціальних ризиків значно вище, ніж це показують об'єктивні (статистичні) індикатори.

У той же час в ряді регіонів склалася і протилежна закономірність: за рівнем самооцінки респондентів, тобто за соціологічною складовою ранг регіону значно вище за рівнем соціального ризику, ніж за статистичною. За результатами розрахунків за 2004 р., з такою закономірністю особливо можна виділити Донецьку, Миколаївську, Хмельницьку, Луганську та Дніпропетровську області, а за розрахунками 2006 р. – Дніпропетровську, Житомирську, Івано-Франківську, Донецьку, Луганську області та м. Севастополь.

Аналіз впливу окремих індикаторів статистичної складової (третій рівень ієрархії) дає можливість визначити основні напрями мінімізації соціальних ризиків за регіонами України (табл.3).

Таблиця 3

Стратегічні пріоритетні напрями мінімізації соціальних ризиків у регіонах України

Регіони	Види соціальних ризиків, гострота яких посилилась
АР Крим	Ризики втрати здоров'я, у сфері відтворення людського капіталу, демографічні
Вінницька	Демографічні, ризики втрати здоров'я, екологічні, у сфері відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості, девіантна поведінка
Волинська	Демографічні, у сфері відтворення людського капіталу, девіантна поведінка
Дніпропетровська	Екологічні, демографічні, у сфері відтворення людського капіталу

Продовження таблиці 3

Донецька	Ризики втрати здоров'я, демографічні, у сфері відтворення людського капіталу, екологічні
Житомирська	Ризики втрати здоров'я, демографічні, у сфері зайнятості, девіантна поведінка, у сфері відтворення людського капіталу, екологічні
Закарпатська	Демографічні, ризики втрати здоров'я, у сфері відтворення людського капіталу, в сфері зайнятості, девіантна поведінка, екологічні
Запорізька	Демографічні, у сфері зайнятості, екологічні, у сфері відтворення людського капіталу
Івано-Франківська	Демографічні, у сфері зайнятості, у сфері відтворення людського капіталу, ризики втрати здоров'я, екологічні, девіантна поведінка
Київська	Демографічні, відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості
Кіровоградська	Ризики втрати здоров'я, у сфері зайнятості, відтворення людського капіталу, заборгованість із зарплати
Луганська	Відтворення людського капіталу, демографічні, у сфері зайнятості, екологічні
Львівська	Демографічні, екологічні, ризики втрати здоров'я, у сфері зайнятості, девіантна поведінка
Миколаївська	Відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості, екологічні, виробничий травматизм, рівень інвалідизації населення
Одеська	Демографічні, у сфері зайнятості, забезпеченість житлом, екологічні, ризики втрати здоров'я, заборгованість із зарплати
Полтавська	Відтворення людського капіталу, демографічні, екологічні, ризики втрати здоров'я, виробничий травматизм
Рівненська	Відтворення людського капіталу, демографічні, у сфері зайнятості, заборгованість із зарплати, ризики втрати здоров'я, девіантна поведінка
Сумська	Демографічні, відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості, рівень захворюваності, виробничий травматизм
Тернопільська	Відтворення людського капіталу, ризики втрати здоров'я, демографічні, екологічні, девіантна поведінка
Харківська	Демографічні, рівень захворюваності, у сфері зайнятості
Херсонська	Демографічні, рівень захворюваності, у сфері зайнятості, екологічні
Хмельницька	Рівень захворюваності, відтворення людського капіталу, демографічні, у сфері зайнятості
Черкаська	Демографічні, рівень захворюваності, відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості
Чернівецька	Демографічні, рівень захворюваності, відтворення людського капіталу, у сфері зайнятості
Чернігівська	Демографічні, відтворення людського капіталу, рівень захворюваності, у сфері зайнятості, соціальна інфраструктура життєзабезпечення
м. Київ	Демографічні, девіантна поведінка, рівень захворюваності, у сфері зайнятості, рівень інвалідизації, відтворення людського капіталу
м. Севастополь	У сфері зайнятості, демографічні, ризики втрати здоров'я, відтворення людського капіталу, виробничий травматизм

Якщо порівняти тенденції в оцінках впливу всіх індикаторів соціальної складової, то визначається така закономірність. Респонденти всіх регіонів негативно оцінюють рівень соціальної захищеності в сфері «Гарантії зайнятості». В більшості регіонів (18-ти з 27-ми) така ж закономірність простежується за напрямом «Соціальна справедливість».

Негативно оцінили зміни стану здоров'я в 18-ти областях, негативні зрушення сталися у значній кількості областей за сферою «Безпека умов праці».

Узагальнення соціологічної інформації дають можливість визначити ті сфери, в яких за оцінками респондентів склалися вкрай негативні тенденції і які обумовлюють формування соціальної небезпеки. Саме вони повинні стати цільовими орієнтирами для її подолання при розробці регіональних стратегій та програм щодо управління соціальними ризиками.

Необхідно визначити і найбільш позитивні зрушення в оцінці респондентами умов формування соціальних ризиків. В першу чергу, як в цілому по Україні, так і за всіма регіонами це пов'язано з захищеністю доходу. Знизився також рівень соціального ризику за сферою «Гарантії волевиявлення та соціальна активність», що свідчить про розвиток у країні демократичних засад у сферах життєдіяльності населення та зростання рівня матеріальної забезпеченості.

Таким чином, з метою формування і проведення ефективної регіональної соціальної політики, обґрунтування управлінських рішень на різних рівнях державного управління необхідна розробка як системи показників для оцінки рівня соціальних ризиків, диференційовано за їх видами, так і узагальнюючого або інтегрального показника.

Запропоноване методологічне підґрунтя та методика розрахунку відповідають основним положенням Європейської системи соціальних показників (ЄССП) [5, с.113]:

- охоплення «Європейським виміром» соціальних процесів і ситуацій в таких координатах: ідентичність, нерівність (неоднаковість), консолідація (зв'язок) і конфліктність;
- обґрунтування й поєднання нових вимірювань — вдосконалення або розроблення нових показників;
- використання найбільш прийнятих баз даних і результатів крос-національних досліджень.

В сукупності внутрішні складові соціального ризику відповідають структурі Європейської системи соціальних показників, які оцінюються з точки зору формування соціального ризику або, з іншого боку, рівня соціальної безпеки населення на регіональному рівні.

Отже, наведені методичні підходи до розробки можна розглядати в контексті розвитку ЄССП.

Висновки. За внутрішньою структурою $I_{\text{н}CPP}$ включає статистичну та соціологічну складові, що дає можливість оцінити ризики як за об'єктивними (статистичними) показниками, так і за результатами суб'єктивної оцінки респондентів.

Методика побудови та розрахунку I_{CPR} , аналіз внутрішніх індикаторів кожної складової, визначення їх впливу на зміну як інтегрального показника, так і агрегованих складових за цими регіонами дає можливість для наступних висновків:

- за період, що аналізується, має місце незначне зниження рівня соціального ризику як в цілому по Україні, так і за окремими її регіонами. Тільки в трьох областях (Кіровоградська, Сумська, Хмельницька) рівень соціального ризику підвищився;
- найвищий рівень соціального ризику склався в Луганській, Чернігівській, Донецькій та Черкаській областях, а найнижчий – у м. Києві, Севастополі, Закарпатській та Чернівецькій областях;
- як в цілому по Україні, так і за всіма регіонами знизився ризик в оцінці захищеності номінальних доходів, але водночас в семи регіонах респонденти визначають посилення ризиків, пов'язаних з недостатністю доходів для задоволення основних соціальних потреб;
- знизився ризик за сферою «Гарантії волевиявлення та соціальна активність», що свідчить про розвиток у країні демократичних засад в соціально-трудовій та інших сферах життєдіяльності населення;
- основними сферами життєдіяльності, за якими склалися негативні тенденції в зміні рівня соціального ризику, визначені такі: сфера зайнятості, умови та рівень забезпечення соціальної справедливості та умови формування середнього класу.

Аналіз зміни рівня інтегральних показників регіонального соціального ризику, його складових за кожним рівнем ієрархічної системи його побудови як в цілому по Україні, так і диференційовано за окремими регіонами, оцінка міри та напряму впливу складових можуть бути використані при розробці регіональних стратегій розвитку, планів і програм соціального та економічного розвитку, які містять положення щодо управління соціальними ризиками за наступними напрямками:

- при визначенні цільових орієнтирів управління, зокрема при корегуванні або уточненні стратегічних цілей державної політики регіонального розвитку України;
- при визначенні цілей, пріоритетів та основних напрямів соціальної політики в структурі відповідних регіональних програм. Наприклад, програми, зорієнтовані на зниження ризиків втрати здоров'я, працездатності і, як наслідок, зниження смертності, особливо від соціально-обумовлених хвороб та в працездатному віці, повинні в першу чергу бути реалізовані в Донецькій, Запорізькій, Сумській, Луганській, Харківській та Хмельницькій областях. В той же час пріоритетним цільовим орієнтиром програм соціально-економічного розвитку в Луганській, Миколаївській, Кіровоградській, Полтавській, Хмельницькій областях, в АР Крим та в м. Севастополі має бути формування безпечних умов праці. Негативні тенденції щодо рівня забезпечення соціальної справедливості, а також формування середнього класу обумовлюють основні першочергові завдання в структурі регіональних стратегій розвитку Луганської, Сумської, Херсонської,

Кіровоградської, Житомирської областей, спрямованих на підтримку малого та середнього бізнесу;

- при розробці механізму реалізації регіональних стратегій розвитку та програм, зокрема організаційного механізму, диференціація регіонів за рівнем соціальних ризиків обумовлює можливість більш повного та чіткого узгодження державних цільових програм розвитку за визначеними пріоритетними цільовими орієнтирами. Наприклад, підвищення рівня соціальної захищеності за напрямками „гарантії зайнятості” та „соціальна справедливість”, мінімізація ризиків у сфері відтворення людського капіталу та демографічних ризиків як загальнодержавні цільові орієнтири доповнюються та конкретизуються на регіональному рівні за визначеними напрямками;
- при розробці управлінських рішень для досягнення визначених цільових орієнтирів;
- для контролю за виконанням управлінських рішень по досягненню цільових орієнтирів щодо мінімізації соціальних ризиків.

Джерела

1. *Соціальна захищеність населення України* / О.Ф. Новікова, О.Г. Осауленко, І.В. Калачова та ін. — Донецьк. — К.: ІЕП НАН України, Держкомстат України, 2001. — 360 с.
2. *Спостереження та вимірювання соціальної захищеності населення України: проблеми становлення* / О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, Н.С. Власенко та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк. — К., 2003. — 440 с.
3. *Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія* / О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, Н.С. Власенко, І.В. Калачова та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-сті; Держкомстат України. — Київ; Донецьк, 2004. — 656 с.
4. *Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень* / Держкомстат України. — К., 2006. — 40 с.
5. *Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників* / Відп. ред. Ю.І. Саєнко. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2004. — 372 с.

Аннотация. Рассмотрены концептуальные подходы и методика определения интегрального показателя уровня социального риска на региональном уровне. Представлен анализ сложившегося уровня социального риска в регионах Украины, тенденции его изменения и разработаны целевые ориентиры для формирования региональных стратегий и программ управления социальными рисками.

Summary. Studied conceptional attitudes and estimation method of integral indexes of social risks at regional level. Given analysis of formed social risk level in Ukrainian regions, tendencies of its variation and developed target orients for development of regional strategies and social risks management programmes.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2008 р.

ПРІОРИТЕТНІ СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ ПРАЦІВНИКІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РИНКУ ПРАЦІ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

*М.В. Семикіна,
доктор економічних наук, професор,
Н.В. Василенко,
Кіровоградський національний
технічний університет*

Постановка проблеми. За роки ринкових перетворень в Україні загострилися соціальні проблеми, особливо ті, що охоплюють питання ефективної зайнятості, доходів від праці, умов праці, соціальної захищеності працівників на регіональних ринках праці. Їх повільне та непослідовне розв'язання обмежує та звужує можливості задоволення пріоритетних соціальних потреб працівників. Як наслідок, руйнуються вікові цінності продуктивної праці (особливо серед молоді), накопичується потенціал конфліктності у соціально-трудових відносинах, знижується мотивація до ефективної праці в своєму регіоні, виникає мотивація міграції працівників за його межі, що призводить до кадрових, соціальних та економічних втрат регіону.

Все це свідчить про те, що давно назріла практична потреба у дослідженні соціальних пріоритетів працівників на регіональних ринках праці та пошуку шляхів їх оптимальної реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи уявлень про пріоритетні потреби працівника та можливості їх реалізації було закладено ще в минулому столітті у працях І. Вернадського, М. Туган-Барановського, Е. Мейо, А. Маслоу, Ф. Герцберга, С. Струмиліна та ін. Серед сучасних українських дослідників вивченню цих питань присвячували свої праці О. Амоша, С. Бандур, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Колот, Е. Лібанова, О. Новікова, В. Онікієнко, І. Петрова, І. Терон, Л. Ткаченко, Л. Шаульська та ін. Та незважаючи на значне коло таких праць, заслуговують на окрему увагу і постійне дослідження питання формування та реалізації соціальних пріоритетів працюючої людини на регіональних ринках праці.

Виходячи з цього, **метою статті** обрано висвітлення сутності пріоритетних соціальних потреб працівників та пошук шляхів вдосконалення механізмів їх реалізації на регіональному ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Визначення сутності категорії “соціальні потреби працівника” потребує не лише уважного вивчення наукових уявлень про потреби людини, а й одночасного наукового пошуку відповідей на низку питань: які потреби і чому стають найважливішими, як пріоритетність потреб впливає на поведінку працівників, їх трудовий вибір на ринку праці, реалізацію цілей підприємства, регіону, суспільства.

Звертаючись до глибинних джерел наукових уявлень про потреби, справедливо згадати аналіз людських потреб, зроблений свого часу К. Марксом. Він стверджував, що всі потреби людини слід вважати соціальними, їх характер об’єктивно змінювався одночасно зі зміною суспільства [1, с.8].

В історії української економічної думки фундаторами теорії потреб визнаються І.Вернадський і М.Туган-Барановський, які передбачили, що з часом розвиток потреб призведе до зростання ролі соціальної людини на противагу людині економічній, якій притаманна жорстка орієнтація суто на матеріальні цінності.

І.Вернадський, аналізуючи національні, індивідуальні, регіональні та інші види потреб, розкрив їх залежність, об’єктивний характер, довів, що суспільство повинно не протистояти, а сприяти задоволенню потреб [2, с.7]. При цьому важливо підкреслити, що потреби духовного порядку вчений відносив до найвагоміших чинників господарського розвитку. Погляди І.Вернадського на роль і місце соціальних потреб набули логічного розвитку у думках іншого видатного українського вченого — М. Туган-Барановського. Сфера його наукових інтересів була надзвичайно широкою, проте у своїх працях особливу увагу вчений приділяв вивченню потреб. При цьому М. Туган-Барановський підкреслював, що “мотиви й інтереси негосподарського роду завжди мали особливо великий вплив на розвиток господарства..., люди часто віддавали перевагу не корисному” [3, с.9]. Вважаємо, що майже на 100 років М. Туган-Барановський випередив ідеї авторів концепції людського розвитку, висловлюючи близькі сучасному розумінню думки про те, що потреби окремої людини і суспільства не можуть ґрунтуватися лише “на потребах шлунку”, іншими словами, прогресивний (в нашому розумінні інноваційний) розвиток суспільства відбувається тоді, коли соціальні потреби виходять за межі суто матеріальних цінностей.

Огляд наукових джерел засвідчує, що розробка перших класифікацій соціальних потреб людини, на яких базуються сучасні наукові уявлення, належить, передусім, І. Вернадському і М. Туган-Барановському. Сучасна соціальна економіка поширила уявлення про перелік соціальних потреб людини.

Соціальні потреби працівника на ринку праці пропонуємо визначати як сукупність потреб, що виникають та реалізуються в процесі його трудової діяльності, виступають одночасно результатом і передумовою розвитку суспільного виробництва, спонукають до ефективної праці та освітньо-професійного зростання (потреби у праці, отриманні доходу, соціальному захисті, потреби у реалізації знань, професійних вмінь, спілкуванні, повазі, творчості, самореалізації, освітньо-професійному та кар’єрному зростанні тощо).

Важливо підкреслити, що соціальні потреби працівників завжди відображають нестачу того, що є дуже важливим для працівника у соціально-трудовій сфері.

З огляду на таблицю 1, де нами узагальнено відомі в літературі погляди на класифікацію соціальних потреб працівників, такі потреби можна досліджувати з різних позицій і рівнів розгляду залежно від обраних класифікаційних ознак.

Сьогодні немає сумнівів у тому, що збагачення змісту потреб обумовлено загальним вектором еволюції суспільства. Проте на кожному етапі його розвитку серед множини соціальних потреб завжди виокремлювалися ті, що мали головне значення у сфері праці залежно від актуальних життєвих цінностей, умов трудової діяльності, домінуючих духовних орієнтирів, впливових чинників.

Пріоритетними соціальними потребами працівників на ринку праці ми називаємо сукупність соціальних потреб, реалізація яких має першочергове значення для досягнення життєво важливих цілей на ринку праці на даному етапі розвитку суспільства в конкретній країні або регіоні.

Таблиця 1

Класифікація соціальних потреб працівників

Класифікаційні ознаки	Види соціальних потреб працівників
1. За змістом та місцем в ієрархії потреб	— первинні (найнижчі): фізіологічні; безпека, захищеність; — вторинні (вищі): потреба у належності до соціальної групи, у повазі, визнанні; духовні; потреба у самореалізації, творчості
2. За ознакою появи	— потреби біологічного і психосоціального видів, що випливають з вимог природи (життєві або фізіологічні потреби у вигляді їжі, житла та ін.); — потреби належності до соціуму, що випливають з вимог соціального життя (освіта, гідна праця, безпека, дозволя, любов, свобода, саморозвиток)
3. За часом виникнення	— колишні потреби; сучасні; майбутні
4. За ступенем задоволення потреб	— повністю задоволені потреби; — частково задоволені; — незадоволені (незабезпечені)
5. Ступінь взаємозв'язку з іншими потребами	міцний; слабкий; відсутній
6. За рівнем прояву	на рівні індивіда, на рівні групи, колективу підприємства, мезо- та макроекономічному рівнях
7. За періодичністю задоволення потреб	періодичне, постійне
8. За поширеністю	— в межах одної галузі; — у декількох галузях; — в усіх галузях
9. За умовами задоволення	— задовольняється матеріальними благами; — матеріальними і духовними благами; — лише духовними благами
10. За ставленням суспільства до цих потреб	позитивне; нейтральне; негативне; байдуже
11. За ступенем еластичності потреб (залежно від доходу та віку)	— низькоеластичні (первинні потреби); — еластичні (для задоволення вторинних потреб); — високоеластичні (предмети розкоші)
12. За способами задоволення	індивідуальні; групові; суспільні

Зміну пріоритетних соціальних потреб працівників обумовлюють зміни у матеріальному добробуті, стані соціальної захищеності, умовах праці, духовних цінностях тощо. Зауважимо, що процес формування та реалізації пріоритетних соціальних потреб працівників є дуже складним, він відбувається під впливом багатьох чинників (рис.1).

Рис. 1. Класифікація чинників, що впливають на формування та реалізацію пріоритетних соціальних потреб працівників на ринку праці

Усвідомлені пріоритетні соціальні потреби формують інтереси працівників, мотиви їх трудової поведінки, визначають трудовий вибір на ринку праці, відбиваються на продуктивності праці, економічних результатах діяльності підприємств. Тому вкрай важливо (економічно вигідно!) для керівника будь-якого рівня знати і вивчати соціальні пріоритети своїх підлеглих, сприяти їх успішній реалізації. Передбачаючи та контролюючи вплив тих чи інших чинників, можна знизити або пом'якшити їх негативний вплив і використовувати активніше переваги позитивного впливу окремих чинників на користь задоволення соціальних потреб працюючих на конкретному ринку праці.

Ці міркування підштовхують до логічного висновку, що в інтересах прискорення соціально-економічного розвитку регіону, суспільства загалом, процес формування і реалізації соціальних пріоритетів людини у сфері праці має бути

не стихійним, а регульованим, при цьому узгоджуватися із соціальними пріоритетами політики держави.

Важливо враховувати, що економічне зростання не завжди має зворотний позитивний вплив на стан матеріального добробуту населення певного регіону і задоволення соціальних потреб працівників. Так, вчені звертають увагу на той факт, що глобальне економічне зростання не призводить до створення нових, якісних робочих місць і до скорочення бідності. Як наслідок, для більшості країн, що розвиваються, основною проблемою стає не безробіття, а обмеження можливостей для гідної продуктивної праці [9, с.28].

Згадаємо, що серед офіційно визначених завдань соціально-економічного розвитку Української держави є проголошена низка соціальних пріоритетів, зокрема, піднесення рівня життя населення за рахунок реального збільшення доходів від праці, забезпечення соціальних гарантій, спрямування зусиль на найповніше розкриття людського потенціалу. Разом з тим аналіз стану розвитку національного та регіональних ринків праці переконує в тому, що проголошення цих пріоритетів все ще не має дієвих механізмів їх ефективної реалізації на практиці. Реалізації пріоритетних соціальних потреб працівників в Україні заважає невирішеність низки завдань соціалізації ринку праці, зокрема тих, що показано на схемі (рис. 2).

У реалізації пріоритетних соціальних потреб і ціннісних орієнтацій працівників більшу роль, ніж трудова активність, кваліфікація, відіграють місце проживання та місце прикладання трудових зусиль (сфера економічної діяльності). Праця однакової складності в різних регіонах має різну ціну, міжрегіональна диференціація доходів і якості трудового життя поглиблюється, на тлі зростання інфляції знецінюється і так вкрай низька оплата праці, підвищується рівень соціальної невдоволеності працівників та їхніх сімей.

В цих умовах пріоритети у сфері соціально-трудових відносин зміщуються не в бік визнання праці як цінності, важливості інтересу до змісту праці, творчої самореалізації (як це має місце в розвинутих країнах), а до потреб суто економічного характеру, передусім, отримання максимального доходу будь-якою ціною. Все більш привабливим для пересічного працівника стає поєднання легальної і нелегальної («тіньової») зайнятості, що веде до зростання масштабів останньої, тобто стрімкого розвитку «тіньових» регіональних ринків праці.

На прикладі регіонального ринку праці Кіровоградської області простежимо окремі типові протиріччя, притаманні більшості регіональних ринків праці, які гальмують задоволення пріоритетних соціальних потреб працівників.

На ринку праці Кіровоградської області, як і в переважній більшості інших регіонів, спостерігається дефіцит гідних робочих місць, асиметрія між підготовкою кадрів і попитом на них, нестача кваліфікованих робочих кадрів, міжгалузева диференціація оплати праці, розшарування в доходах. 1/3 попиту на робочу силу в області складає попит на посади службовців, 2/3 — на місця робітників, що засвідчує поки ще низьку затребуваність трудового потенціалу осіб, які мають вищу освіту. Майже третина нових робочих місць, що створені в області впродовж 2005—2006 рр., не продуктивні й не перспективні, оскільки розраховані на оплату

праці нижче або на рівні прожиткового мінімуму. Понад 1/3 працюючих в області у 2006 р. отримували заробітну плату у розмірі до 600 грн., чого не вистачало на повноцінне харчування одного працівника, не кажучи про сім'ю, сплату комунальних послуг, житла тощо. 41,3% працівників отримували заробіток від 600 до 1250 грн., що забезпечувало пріоритетні потреби на рівні фізичного виживання, проте такий заробіток не створював матеріальних можливостей для лікування, оздоровлення, постійного освітньо-професійного розвитку за власні кошти, не говорячи про придбання житла або навіть погашення довгострокового кредиту на житло [7].

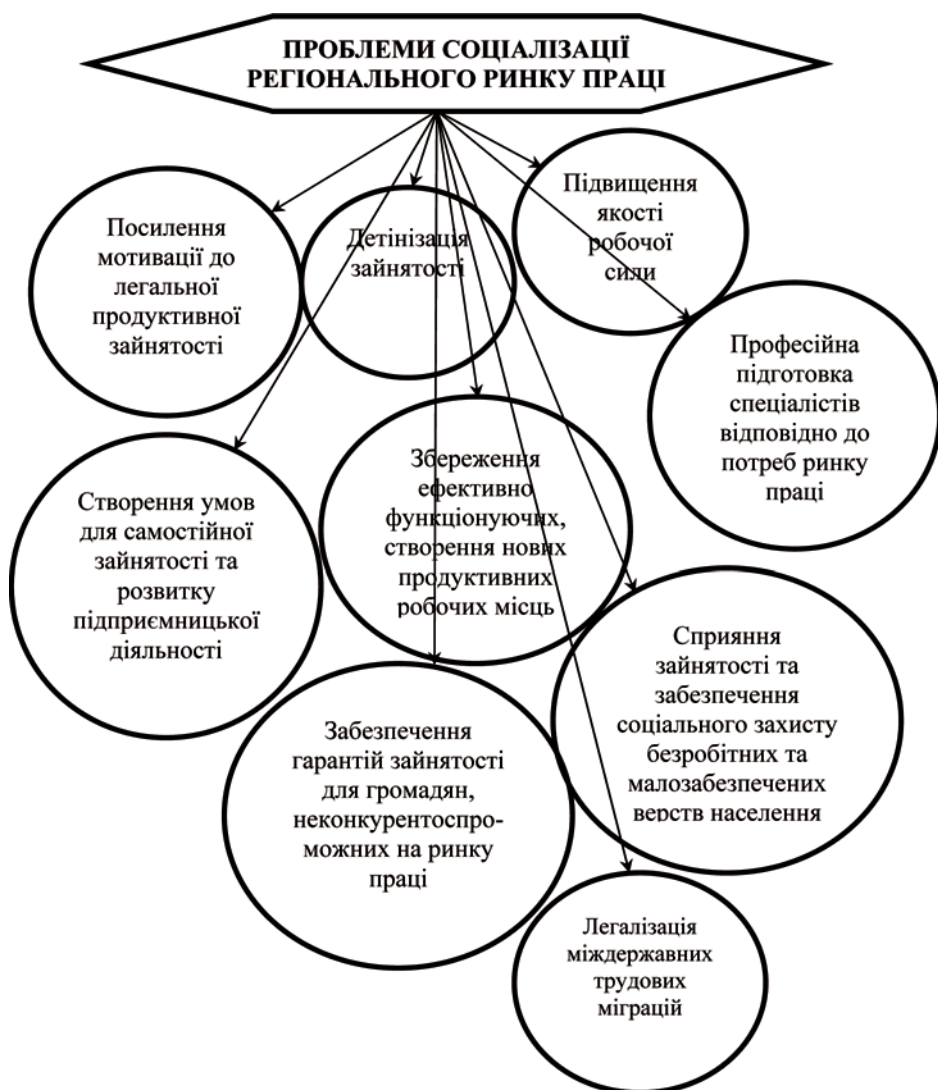

Рис. 2. Проблеми соціалізації ринку праці, які залишаються невирішеними

Бідність працюючих притаманна усім регіональним ринкам праці України, проте Кіровоградська область за рівнем середньомісячної заробітної плати (78,7% від середньоукраїнського показника у 2006 р.) наближується до регіонів-аутсайдерів – Тернопільської, Вінницької, Чернігівської, Волинської областей. Витоки такої ситуації пов'язані з тим, що переважна більшість роботодавців в умовах обмежених можливостей залучення інвестицій орієнтується на використання “вкрай дешевого працівника”, обмеження витрат на професійне навчання та безпеку праці, кожне третє підприємство має заборгованість у виплатах заробітної плати, кожне четверте – незадовільні умови праці. За даними Держкомстату України, у грудні 2007 р. у Кіровоградській області спостерігалася найбільша серед регіонів заборгованість з виплати заробітної плати (по відношенню до фонду оплати праці – 11,3%), що обумовило накопичення конфліктного потенціалу у соціально-трудовах відносинах.

Економічні зрушення в останні роки в Кіровоградському регіоні майже не позначилися на покращенні задоволення пріоритетних соціальних потреб більшості працюючих, соціальних умовах життя, адже за 1999–2006 рр. за показниками регіонального людського розвитку, матеріального добробуту та демографічного розвитку [10, с.26] Кіровоградщина змістилася на останні та передостанні місця серед інших регіонів України (відповідно 25, 26 та 27 рейтингові місця). Саме в Кіровоградській області у 2007 р. було зафіксовано найбільше серед регіонів міграційне скорочення населення (3776 осіб). Отже, не безробіття, а відсутність роботи з гідною оплатою та умовами праці підштовхує працівників (насамперед, молодих, освічених, найбільш енергійних) до пошуків роботи і нового місця проживання в інших регіонах з більш конкурентною оплатою праці (наприклад, у Дніпропетровській, Одеській областях, у м. Києві, Севастополі, Харкові тощо).

Своєрідними індикаторами ефективності реалізації пріоритетних соціальних потреб працівників на регіональних ринках праці є результати спостережень за рівнем соціально-економічної захищеності працюючих і безробітних. Зрозуміло, що працівник, зважаючи на певний рівень соціально-економічної захищеності своїх інтересів, формує активну чи пасивну трудову поведінку на ринку праці, що відображається на трудовому виборі, ефективності праці, міграційній поведінці.

Звертання до результатів соціального моніторингу в регіонах України, який проводить Державний комітет статистики України останніми роками [6, 11], свідчить про те, що набули вагомості, насамперед, такі соціально значущі цінності: “захищеність доходу” (можливість отримати законним шляхом достатній дохід для задоволення нормальних потреб працівника); “безпека ринку праці” (можливість стабільної зайнятості); “захищеність професійних навичок”; “гарантія зайнятості”; “безпека умов праці”; “безпека волевиявлення”; “соціальна захищеність”. Експертні оцінки стану соціальної захищеності на регіональному рівні засвідчують розбіжності, які пояснюються різним рівнем економічного розвитку регіонів, неоднаковими можливостями щодо забезпечення стабільної трудової зайнятості, залучення інвестицій для створення нових робочих місць,

подолання безробіття, забезпечення стабільного та більш високого доходу. Виконана нами обробка результатів моніторингу [6] показала, що за узагальненим рейтингом, найбільш захищеними на ринку праці почувають себе працівники м. Києва, Донецької, Миколаївської областей, Автономної Республіки Крим, Київської області, найменш захищені (з різницею у 3,5 рази) працівники Херсонської області. Близькі до них за цим показником працівники Волинської, Кіровоградської, Івано-Франківської, Луганської, Черкаської областей. Такі тенденції залишаються і сьогодні.

Важливо підкреслити, що незалежно від галузі та регіону, незадоволеність своєю роботою наймані працівники пов'язують, передусім, не з її змістом або недостатніми можливостями самореалізації, як це характерно для опитувань у країнах розвиненої ринкової економіки, а з низьким рівнем заробітку й доплат (68% від зайнятих трудовою діяльністю респондентів), обмеженими можливостями службової кар'єри (34%), підвищення кваліфікації (29%), прояву самостійності в роботі (26%). Така ситуація викриває не тільки слабкість соціальної політики на регіональних ринках праці, а й істотні недоліки в системі стимулювання праці, оскільки одні й ті ж витрати трудових зусиль у різних регіонах і галузях економіки в Україні оплачуються різною мірою, коливання середньої заробітної плати по регіонах становить 1,5–2 рази і більше, що не є соціально справедливим.

Окреслене засвідчує, що сучасний процес формування і реалізації пріоритетних соціальних потреб на регіональних ринках праці не можна визнати регульованим.

Проведена нами оцінка пріоритетності соціальних потреб працівників на регіональному ринку праці Кіровоградської області цей висновок підтверджує. За результатами соціологічного опитування¹ на основі розвитку ідей А. Маслоу (відомої “піраміди потреб”) була створена така узагальнена класифікація пріоритетних потреб працівників:

до найнижчого, I-го рівня пріоритетних соціальних потреб працівника у сфері праці ми віднесли отримання гідної оплати праці (не нижче прожиткового мінімуму), достатньої для забезпечення нагальних потреб у харчуванні, необхідному одязі, наймі житла, створення умов мінімальної соціальної безпеки;

до потреб II-го рівня — потребу у благах соціально-економічного змісту (сприятливих соціально-трудових відносинах на підприємстві, наявності стимулів до ефективної праці, сприятливих умов для праці, спілкування, відпочинку, соціальної захищеності для працівника та його сім'ї, соціального розвитку трудового колективу загалом);

до потреб III-го рівня — потребу у соціальних благах, що визначають змістовність праці адекватно освіті, здібностям працівника, можливості освітньо-професійного зростання, службової кар'єри (реалізація потреби у владі певного рівня), отримання певного соціального статусу та соціального визнання у колективі;

¹ У соціологічному опитуванні (2006 р.) взяли участь близько 6 тис. працівників підприємств та організацій Кіровоградської області.

до соціальних *потреб IV-го рівня* — потреби у прояву творчості у праці, само-реалізації, які корелюють з потребами розробки і впровадження різноманітних інновацій у трудовій діяльності.

Результати моніторингу показали, що для 2/3 опитаних працівників першочергове значення має не інтерес до роботи за фахом, зміст праці або інновації, а соціальні потреби I-го рівня. При цьому рівень їх задоволення як “дуже низький” визнали 46% опитаних респондентів, як “низький” — 19%, решта — як “задовільний”. Самооцінка достатності доходу відбиває також реальну купівельну спроможність отриманого доходу в регіоні. Щодо потреб II-го рівня, то 84% опитаних визнала їх реалізацію “дуже обмеженою”. Потреби III–IV рівнів виявилися “дещо значимими, але не вирішальними” лише для управлінського персоналу промислових підприємств і працівників, зайнятих інтелектуальною працею у навчальних закладах. Менше 4% працівників регіону мають відношення до розробки і впровадження інновацій, винахідницька діяльність на підприємствах практично згорнута.

Зауважимо, що така ж ситуація, за даними статистики, притаманна й іншим регіонам (за винятком міст Києва, Харкова, Львова, Донецька, де більш високий рівень оплати праці та більші можливості залучення інвестицій сприяють наближенню інтересів персоналу і менеджерів у питаннях прояву інноваційної активності).

Загальна оцінка пріоритетності соціальних потреб працівників на ринку праці Кіровоградської області виявилася такою:

- 1 — гідна оплата праці (думка 94% опитаних респондентів);
- 2 — безпечні та сприятливі для здоров'я умови праці (78% опитаних);
- 3 — соціальна захищеність (72%);
- 4 — сприятливі соціально-трудові відносини (51%);
- 5 — освітньо-професійне зростання (33%);
- 6 — службова кар'єра (19%);
- 7 — творча самореалізація, визнання (12%).

Отже, пріоритетні потреби працівників на регіональному ринку праці орієнтовані, передусім, на виживання, а не на ефективну трудову діяльність та інноваційну активність. Пріоритетність потреб працівників на інших регіональних ринках праці принципових відмінностей не має, що засвідчує низка соціальних опитувань та соціальних експертиз, виконаних останніми роками за участю провідних вчених та науково-дослідних установ [11].

Причини такої ситуації пов'язані зі станом соціального ризику, який відчуває більшість працюючих. Проведений нами аналіз на модельному рівні цілком підтвердив цей висновок (рис. 3).

Не вдаючись до методики аналізу соціального ризику працівника залежно від отриманого доходу, зосередимо увагу на таких спостереженнях: з огляду на рис. 3, поки працівник отримує дохід нижче або на рівні прожиткового мінімуму, він перебуває у стані високого соціального ризику, коли першочерговими, як правило, стають потреби виживання (соціальної безпеки), а не творчої само-реалізації, інноваційної активності.

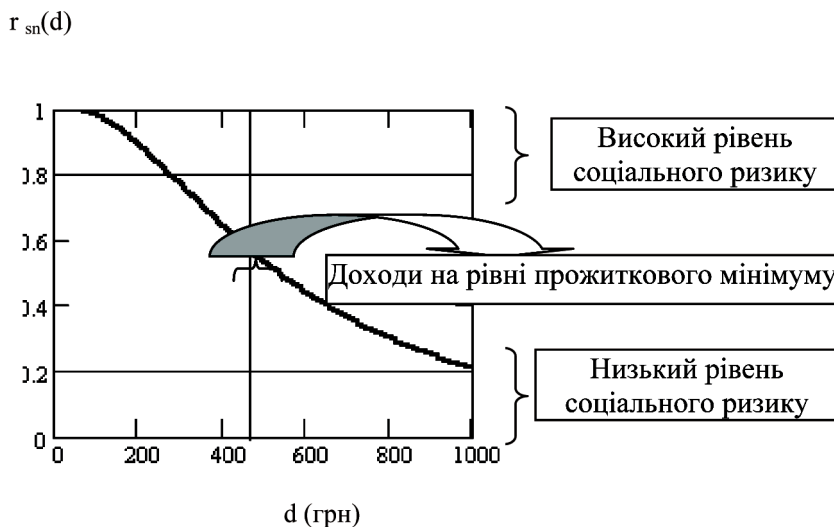

Рис. 3. Графік функції соціального ризику працівника

Визначена залежність таких соціально-економічних параметрів, як дохід і соціальний ризик доводить, що політика «дешевого працівника» (коли заробіток не досягає прожиткового мінімуму) є вкрай ризикованою і руйнівною для НТП, перспектив підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Високий рівень соціального ризику, що межує із незадовільним забезпеченням пріоритетних потреб працівника, є несумісним з активізацією інноваційної діяльності підприємств України. Посилюючи мотивацію зайнятості (первинної і вторинної) заради одержання більшого заробітку будь-якою ціною, соціальний ризик обумовлює знецінення мотивів до прояву творчої активності, розробки та впровадження інновацій.

Недооцінка ролі пріоритетних соціальних потреб неодмінно несе небезпеку як соціальних, так і економічних втрат для населення і економіки регіонів. Цю обставину необхідно враховувати у механізмах реалізації соціальних потреб працівників. Такі механізми мають передбачати не лише заходи на макrorівні, а й необхідні соціальні та економічні заходи на мезоекономічному рівні, оскільки можливості працевлаштування, соціальної захищеності мають свої відмінності у різних областях, не кажучи про диференціацію в доходах, оплаті праці, умовах життя тощо.

Вдосконалення механізмів реалізації соціальних потреб працівників уявляється можливим у межах становлення соціально орієнтованого регіонального ринку праці. На рис. 4 подана концептуальна схема становлення такого ринку, яка розвиває наукові підходи Амоши О.І., Бандура С.І., Заяць Т.А., Новікової О.Ф., Онікієнка В.В. та ін. вчених [5, 6, 9, 11].

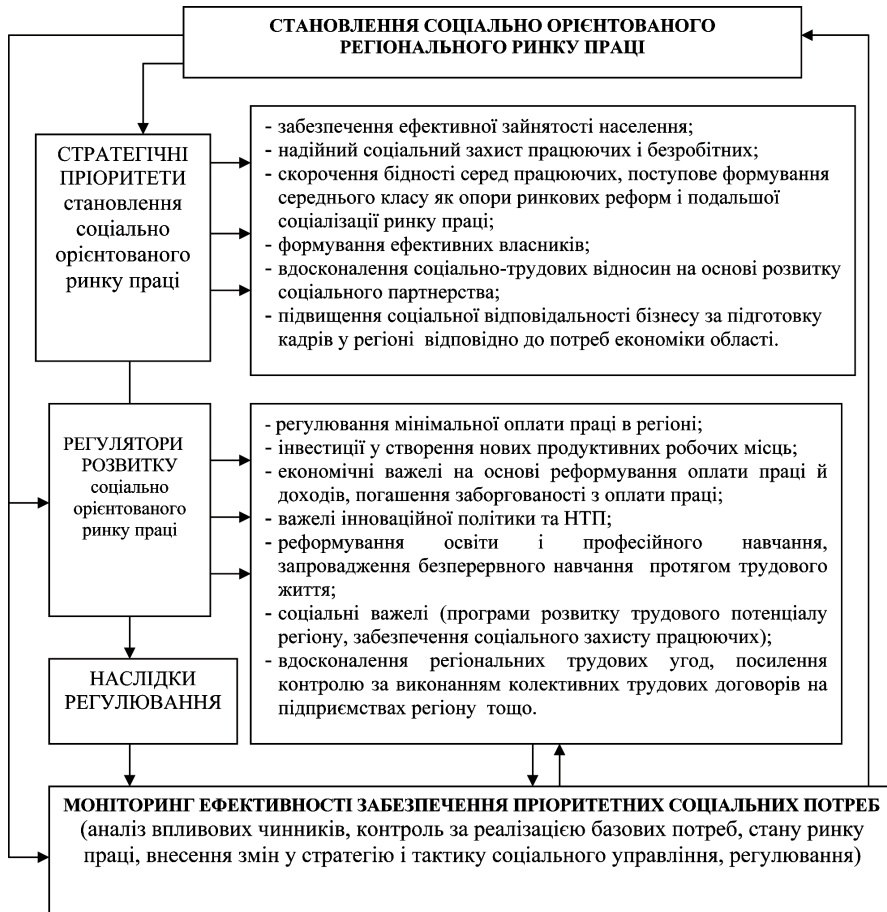

Рис. 4. Концептуальна схема становлення соціально орієнтованого регіонального ринку праці

Важливою передумовою формування та ефективного функціонування соціально орієнтованого регіонального ринку праці має бути вивчення соціальних потреб зайнятого населення. Спостереження за зміною соціальних пріоритетів людей має стати основою кваліфікованої розробки соціальних програм та ефективних моделей мотивації зайнятості на регіональному ринку праці. Зауважимо, що наведена на рисунку 4 схема передбачає впровадження постійного моніторингу ефективності забезпечення пріоритетних соціальних потреб працівників на регіональному ринку праці. Без цього уявляється сумнівною ефективна дія механізмів їхньої реалізації.

Згідно із запропонованою схемою, стратегічними пріоритетами становлення соціально орієнтованого регіонального ринку праці є такі:

- досягнення ефективної зайнятості населення в регіоні на основі створення привабливих робочих місць з конкурентною оплатою праці, сприятливими умовами праці;

- забезпечення надійного соціального захисту працюючих і безробітних;
- скорочення бідності серед працюючих за рахунок підвищення рівня мінімальної оплати праці в регіоні та зростання доходів кваліфікованих працівників;
- формування ефективних власників, зацікавлених в соціальній стабільності, скороченні безробіття, створенні продуктивних робочих місць;
- вдосконалення соціально-трудових відносин на засадах соціального партнерства;
- підвищення соціальної відповідальності бізнесу за реалізацію пріоритетних соціальних потреб найманих працівників, розвиток соціальної інфраструктури, доступність базових соціальних послуг та підготовку кадрів, необхідних економіці регіону.

Забезпечення реалізації окреслених соціальних пріоритетів на практиці вимагатиме ефективного впливу відповідних регуляторів та важелів. Дія відображених на схемі регуляторів розвитку ринку праці має базуватися, передусім, на врахуванні зазначених вище впливових чинників, результатах аналізу стану ринку праці, орієнтуватися на умови стабільного розвитку економіки, задоволення соціальних потреб, стратегічні орієнтири розвитку регіону і держави загалом. До останніх відносимо стабільне зростання ВВП і ВРП (внутрішній регіональний продукт), залучення інвестицій, скорочення зовнішнього боргу, впровадження інновацій у всіх сферах діяльності, реформування податкової системи, оплати праці та доходів, зниження рівня безробіття тощо.

Висновки. Нагальною необхідною є розробка завдань щодо вдосконалення механізмів реалізації соціальних потреб на регіональних ринках праці, яка має враховувати, зокрема, такі висновки:

- регіони України, які прагнуть до зміцнення конкурентних позицій, інноваційного розвитку, мають будувати свою політику з урахуванням структури та рівня задоволення пріоритетних соціальних потреб працівників;
- серед чинників, які істотно перешкоджають прискореному економічному та інноваційному розвитку регіонів України, вагоме місце належить вкрай низькому рівню реалізації пріоритетних соціальних потреб працівників на регіональних ринках праці, що супроводжується руйнуванням трудових цінностей, явищами “професійної маргінальності”, зниженням мотивації персоналу до професійного самовдосконалення, інноваційної активності;
- злам негативних тенденцій лежить, передусім, у площині створення продуктивних робочих місць з конкурентною оплатою праці та сприятливими умовами праці, досягнення змін в оплаті праці в бік збільшення її розміру та купівельної спроможності на рівні європейських соціальних стандартів, вдосконалення колективних договорів у напрямі наближення зацікавленості в інноваціях роботодавців і найманих працівників на основі поліпшення стану оцінки та стимулювання кваліфікованої праці;

- вдосконалення механізмів реалізації соціальних потреб працівників уявляється можливим у межах становлення соціально орієнтованого регіонального ринку праці, підвищення соціальної відповідальності представників великого і середнього бізнесу за збереження, ефективне використання та розвиток трудового потенціалу працівників регіону.

Джерела

1. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857–1859 гг. // Маркс К., Ф. Энгельс: Соч. – М.: Политиздат, 1956. – Т. 46. – Ч. 1.
2. *Вернадский И.В.* Очерк теории потребностей. Соч.И.В. Вернадского. – СПб.: Тип. К. Метцига, 1857. – 81 с.
3. *Туган-Барановский М.И.* Психологические факторы общественного развития // Мир божий. – 1904. – С. 15 – 28.
4. *Злупко С. М.* Економічна думка України: Навч. посібник. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 495 с.
5. *Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення /* С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. В. Онікієнко та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2001. – 261 с.
6. *Спостереження та вимірювання соціальної захищеності населення України: проблеми становлення: Монографія /* О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, Н. С. Власенко та ін. – Донецьк: ІЕП НАН України, Держкомстат, 2003. – 440 с.
7. *Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2006 рік.* – Кіровоград, 2007. – 486 с.
8. *Семикіна М.В.* Соціальні пріоритети працівника і система корпоративних цінностей підприємства // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. № 9 (15), Ч. 2. – Луганськ, 2007. – С.189 – 193.
9. *Онікієнко В.В., Ткаченко Л.Г., Смеляненко Л.М.* Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи / За ред. В.В. Онікієнка. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2007. – 286 с.
10. *Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень /* Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 40 с.
11. *Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза: Монографія /* О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, Л.В. Шаульська та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-ті. – Донецьк, 2006. – 208 с.

Аннотация. Раскрыто сущность социальных потребностей работников на региональном рынке труда, факторы, определяющие их формирование. Представлен анализ реализации таких потребностей. Предложена концептуальная схема становления социально ориентированного регионального рынка труда.

Summary. The essence and factors which determine the formation of social necessities of the worker at the regional labour-market have been examined. Has been presented the analyze of realization of such necessities. The conceptual scheme of formation of socially oriented regional labour-market has been suggested.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.04.2008 р.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ ВРАЗЛИВИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ: НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

*А.Г. Реут,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Вирішення соціальних проблем є одним з пріоритетних напрямів державної політики України. Нинішня система соціального захисту перебуває на етапі становлення, хоч і налічує безліч нових видів послуг, які надають різноманітні спеціалізовані заклади, поряд із якісним перетворенням вже існуючих. Систему соціальних послуг можна розглядати як певний вид соціальних інвестицій, що за умов їх ефективного використання мають сприяти розвитку і окремої людини, і українського суспільства в цілому. Тому проведення реальної оцінки щодо її ефективності та якості визначає актуальність даного дослідження, а в подальшому дасть змогу визначити пріоритети і шляхи вдосконалення як кожної окремо взятої соціальної послуги, так і усієї системи соціальної допомоги.

Питання соціальної політики розробляють у своїх працях такі українські вчені, як Лібанова Е.М., Новіков В.Н., Черенько Л.М., Макарова О.В. [1], Палій О.М., Хмелевська О.М. [2], Дума Л.П., Медвідь З.В. [3], Борецька Н.П. [4], Панцир С. [5], Семигіна Т.В. [6] та інші. Їхні дослідження спрямовані, в основному, на вивчення теоретико-методологічних, методичних та практичних питань щодо системи соціального захисту населення, підвищення її ефективності та подальшого вдосконалення. Разом з тим деякі теоретичні та практичні питання, зокрема щодо новітніх тенденцій та інноваційних процесів у системі соціальних послуг України, розроблені ще недостатньо.

Метою даної статті є виокремлення у системі соціальних послуг новітніх тенденцій та інноваційних процесів, зокрема щодо соціального обслуговування вразливих верств населення.

Існуюча сьогодні в Україні сфера соціальних послуг та її діяльність регламентується багатьма законодавчо-нормативними актами, що визначають основні організаційні та правові засади щодо підтримки нужденних верств населення. Основним правовим актом, що визначає організаційні та правові засади надання

соціальних послуг, є Закон України “Про соціальні послуги”, де під поняттям “соціальні послуги” розуміють комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремих індивідів чи соціальні групи, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [7]. Згідно з цим законом соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно у двох формах: 1) матеріальна допомога, що має вигляд грошової або натуральної допомоги та 2) соціальне обслуговування або самі соціальні послуги.

У сфері соціальних послуг, як і в багатьох інших сферах життєдіяльності людини, за останні роки відбулися інноваційні процеси, пов’язані, перш за все, з реформами самої системи та залученням соціальних інвестицій. На сьогодні в Україні існує значна кількість спеціалізованих закладів, діяльність яких передбачає надання різноманітних соціальних послуг вразливим групам населення. Відповідно до об’єкта, на який спрямовані соціальні послуги, їх можна поділити на такі групи:

1. громадяни, що не здатні до самообслуговування через різні обставини (у зв’язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю);
2. громадяни, які перебувають у складній життєвій ситуації, а їх середньомісячний сукупний дохід є нижчим від встановленого прожиткового мінімуму (безробітні, що шукають роботу; біженці; постраждалі від стихійних лих тощо);
3. діти та молодь, що знаходяться у складній життєвій ситуації (інваліди, сироти, безпритульні, малозабезпечені тощо).

Слід зауважити: якщо українці більш-менш обізнані щодо можливості отримати грошову та соціально-побутову допомогу дітьми-сиротами, людьми, постраждалими від стихійного лиха, малозабезпеченими та безробітними, то майже нічого не знають про соціальні послуги, які надаються особам, звільненим з місць позбавлення волі, людям, що зазнали насильства в сім’ї, неповнолітнім матерям тощо. На сьогодні наявні в Україні новітні тенденції в соціальних послугах, які споживають зазначені групи населення, дещо переважають між собою, тому доцільно зосередити увагу саме на тих видах послуг, що споживаються найбільш численними та найбільш вразливими групами населення.

Отже, без сумніву, численною та уразливою групою через різноманітність причин в будь-якій країні є діти. В Україні у 2006 р. налічувалось понад 7 млн. дітей різного віку, що становить 15,5% усього населення, а понад 35% сімей з дітьми знаходяться за межею бідності. Проте не лише малозабезпеченість визначає їх вразливість, складність життєвої ситуації та виступає критерієм при наданні соціальної допомоги, зокрема соціальних послуг. Поряд із матеріальними ознаками, суттєву роль відіграють умови проживання, родинні стосунки, стан здоров’я тощо, тому серед даної групи можна виокремити наступні підгрупи користувачів соціальних послуг:

- “діти вулиці”, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;

- інваліди та особи з тяжкими хворобами (ВІЛ / СНІД, наркозалежні тощо);
- неповнолітні матері та жінки з дітьми, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Для зазначених категорій населення організовано мережу закладів, багато з яких є новими для сфери соціальних послуг України. Так, серед новітніх закладів кінця 90-х років минулого сторіччя і до 2006 р. включно різними міністерствами та відомствами було утворено такі заклади:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСС);
- соціальні центри матері та дитини (далі – СЦМД);
- дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ) та прийомні (фостерні) сім'ї;
- соціальні гуртожитки (для одиноких осіб або сімей);
- на базі ЦСС було створено мобільні консультаційні пункти (МКП) з проведення соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст;
- центри ресоціалізації наркозалежної молоді тощо.

Основними видами послуг, які надають зазначені заклади їх цільовій аудиторії, залишаються психологічні, медичні, економічні, юридичні та інші послуги соціального характеру. Так, протягом 2006 р. лише центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надали 9 956 539 соціальних послуг, вагому частку яких (57%) склали послуги, пов'язані з наданням інформації (рис. 1) [8, с.10].

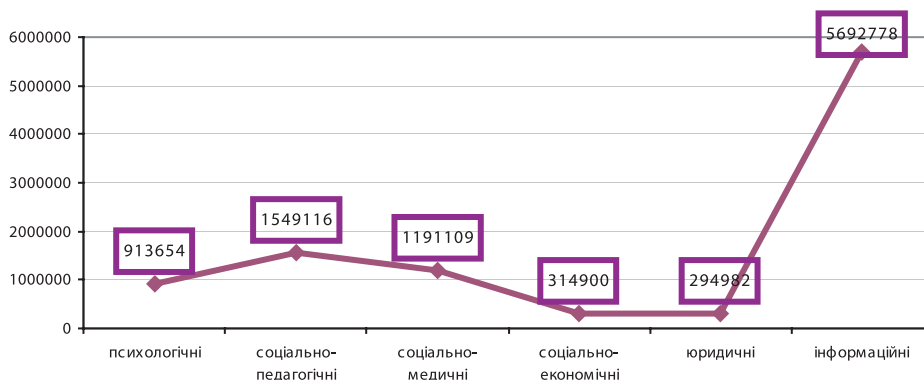

Рис. 1. Кількість наданих центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді соціальних послуг залежно від їх виду, протягом 2006 року, одиниць

Новітнім напрямом діяльності ЦСС щодо соціального обслуговування стало започаткування у 2006 р. раннього виявлення, обліку та здійснення соціального супроводу сімей, дітей та молоді, що опинилися в скрутній життєвій ситуації. З цією метою було створено Єдиний банк даних сімей, що опинилися в склад-

них життєвих ситуаціях, який нині налічує близько 79 тис. осіб, з них 23 069 забезпечено соціальним супроводом, а 45% сімей знято з обліку з позитивним результатом [8, с. 17].

На базі ЦСС в 2005 р. були створені Соціальні центри матері і дитини (далі – СЦМД), діяльність яких спрямована на надання соціальних послуг жінкам, що опинилися в складних життєвих обставинах, які перешкоджають виконанню материнського обов'язку. СЦМД дозволяють тимчасово проживати в центрах жінкам на 7–9 місяці вагітності та матерям з дітьми віком від народження до 18 місяців, тобто дають змогу тимчасово вирішити проблему житла і належних умов існування новонародженої дитини та полегшують процес їх соціальної реабілітації. Паралельно із соціальними центрами матері та дитини у напрямі надання соціальної допомоги через соціальне обслуговування працюють і консультаційні пункти по запобіганню раннього соціального сирітства. Так, протягом 2006 р. завдяки супроводу спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді 64,5%, або 311 матерів, які пройшли консультацію, змінили свій намір щодо відмови від новонародженої дитини [8, с.18].

Також вирішенням проблем щодо соціального сирітства, в першу чергу із запобігання відмовам від новонароджених дітей та реінтеграції дітей з будинків дитини в сімейне оточення, в Україні з недавнього часу займаються (на базі ЦСС) консультаційні пункти, що діють у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини (у 2006 р. їх кількість сягала 520) [8, с. 18]. Діяльність зазначених пунктів передусім спрямована на соціально-психологічну підтримку жінки, її подальше влаштування та супровід.

Поряд з можливістю жінок здобути навички самостійного життя з дитиною поза межами закладу, освіти та фах, реципієнти забезпечуються консультаційно-інформаційними, психологічними, медичними послугами [9]. Ці центри запровадили і деякі нові заходи щодо надання соціальної допомоги своїм клієнткам, зокрема співробітники центрів розробляють індивідуальні плани, програми реабілітації, інтеграції жінок в суспільство. Основним досягненням СЦМД на сьогодні є забезпечення жінкам, які звернулися за допомогою, в першу чергу належних житлово-побутових умов та послуг. Не меншої значущості набуває і супровід жінок і до пологів, і після того, як термін їх перебування у закладі вичерпано. Соціальний супровід передбачає не тільки медично-терапевтичні послуги, а й індивідуальні чи групові корекційні заходи, представлення жінок у відповідних органах, відстоювання їх інтересів та прав.

Таким чином, сама поява закладів спеціалізованих на наданні допомоги жінкам (неповнолітнім матерям, жінкам, що опинилися в складних життєвих умовах) є новим напрямом діяльності центрів соціальної служби. А запобігання ранньому сирітству та підтримка матерів, їх супровід – це нові заходи соціальної роботи в Україні, їх поява та подальший розвиток різноманітять спектр наявних соціальних послуг для вразливих груп населення.

Проте “соціальне сирітство” для України є гострою проблемою. Впродовж останніх років зберігається тенденція до збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, станом на 2006 р. їх чисель-

ність була понад 97,6 тис. осіб [10], з них лише 3% — це діти, у яких померли батьки.

Установи, що опікуються даною категорією, забезпечують дітей не лише житлово-побутовими чи освітньо-виховними послугами, а й з недавнього часу забезпечують соціальним супроводом після завершення терміну їх перебування¹ в інтернатних установах. Соціальний супровід та обслуговування здійснюються переважно через створення соціальних гуртожитків [11]. Соціальний гуртожиток (для одиноких осіб або сімей) надається громадянам України на час їх перебування на соціальному квартирному обліку за умови, що таке житло є єдиним місцем їх проживання. На відміну від соціальних центрів для матері та дитини, в соціальних гуртожитках безоплатно передбачено надання тільки консультативних послуг (юридичні, медичні, педагогічні тощо), а користування житлом з належними умовами та меблями — за встановлену плату.

Отже, соціальні гуртожитки — це не тільки нові заклади з надання соціальних послуг, з їх появою запроваджуються новітні тенденції щодо підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не тільки у дитинстві, а й дорослому житті.

Новим закладом та альтернативною формою сімейної опіки і виховання в системі соціального захисту України, зокрема соціального обслуговування, з 1989 р. стали дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ)² та прийомні (фостерні) сім'ї. Так, із 3286 осіб, що у 2006 р. звернулися до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з питань створення прийомних сімей і ДБСТ, 49,2% кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі пройшли відповідну підготовку [8].

Така форма догляду, навчання та виховання дітей, що втратили родину, є найбільш ефективною і оптимальною, оскільки дитина не втрачає родинних зв'язків та має змогу краще адаптуватися в суспільстві. Проблеми, які виникають у випускників інтернатних закладів у самостійному житті, обґрунтовують перевагу сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Тому влаштування у прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу дитини, яка позбавлена можливості перебувати у біологічній сім'ї, є певною соціальною інвестицією, що дасть змогу реалізувати не тільки право самої дитини зростати у сімейному оточенні, а й зменшить ризик щодо її потрапляння до маргінальних груп.

Сама форма піклування дитиною є не новою, проте набула деяких нових рис, наприклад, дитина може постійно проживати у будинку-інтернаті і лише вихідні проводити у колі прийомної родини, тоді як раніше це було неможливо.

¹ Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, та молодих осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років. Але не тільки діти-сироти користуються послугами соціальних гуртожитків, сьогодні в Україні звернутись до таких закладів за допомогою мають право особи, які відбули покарання та повернулися з місць позбавлення волі.

² Дитячий будинок сімейного типу — окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування.

Крім того, для дітей та батьків центрами соціальних служб налагоджено надання соціально-психологічної підтримки, медичної допомоги і, знов таки, соціального супроводу.

Недержавні організації також не залишають без уваги проблеми дітей і не уникають спроби їм допомогти. Так, з травня 2007 р. в м. Києві проводиться експеримент (до 2011 року) щодо запровадження інноваційної форми допомоги безпритульним дітям.

Центр захисту безпритульних дітей “Наші діти” [12], утворений Німецько-Польсько-Українським товариством, забезпечує соціальний захист безпритульних дітей віком від 3 до 18 років, надає їм можливість довгочасно перебувати у закладі, отримуючи водночас комплексні соціальні послуги (психологічні, педагогічні, медичні тощо). При цьому це товариство додало пропонованим послугам нових рис: освітньо-виховні послуги “супроводжують” дитину від дошкільних закладів до професійно-технічних, а гарантованим і логічним результатом перебування дитини у даному Центрі є її влаштування (після досягнення повноліття та за бажанням) у вищий навчальний заклад або працевлаштування, що не в змозі гарантувати жоден державний соціальний заклад.

Наступною чисельною і не менш вразливою групою в Україні є особи не здатні до самообслуговування (незалежно від причин)³. Соціальні послуги зазначена категорія отримує здебільшого в спеціалізованих будинках та через заклади системи соціальних служб (центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, центрів медичної чи соціальної реабілітації інвалідів, територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян).

Спеціалізовані будинки, як і в радянські часи, здебільшого забезпечують їх лише приміщеннями для проживання із незначним комплексом соціально-побутового та медичного обслуговування. При цьому основним недоліком стаціонарних спеціалізованих закладів залишається майже повна ізоляція реципієнтів від суспільного життя та ускладнення їх інтеграції в суспільство. Тому, взявши курс на подолання цієї ситуації, соціальні заклади провели ряд перетворень та нововведень щодо поширення кількості пропонованих соціальних послуг представникам цієї групи. Найбільш ефективною та прогресивною формою виявилось надання певних послуг, що охоплюють увесь спектр побутового обслуговування (приготування їжі, прибирання, придбання продуктів, оплати рахунків, оформлення будь-яких документів тощо) на дому.

Нових рис набули реабілітаційні послуги. Сьогодні вони включають не тільки медичну допомогу, а й психологічну. Спеціалісти також розробляють згідно індивідуальних потреб реципієнта його особовий план з подолання хвороби та відновлення психофізіологічного стану, адаптації у суспільному житті, подальшої зайнятості, економічної і побутової самостійності.

³ Особами похилого віку в Україні опікуються безпосередньо органи Міністерства праці та соціальної політики (МПСП) України, тоді як соціальну підтримку інвалідам надає Спілка інвалідів України, що підпорядкована МПСП.

Не меншої уваги та допомоги з боку держави потребують люди працездатного віку, що опинилися в складаних життєвих умовах через різні обставини. Поряд з уже існуючими видами послуг (основними з яких є допомога у пошуках роботи, забезпечення навчання чи перекваліфікації), для представників цієї групи було введено ряд нових послуг, спрямованих на правову та соціально-психологічну підтримку, медичну допомогу та ресоціалізацію. Так, найболючішою для українського суспільства проблемою, яка з року в рік набирає обертів, залишається ВІЛ-інфекція та СНІД серед молоді. Тому на базі ЦСС було створено центри з соціального обслуговування ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, ін'єкційних споживачів наркотиків, а також їх близьких. Протягом 2006 р. такою послугою в країні було охоплено понад 44 тис. осіб, тобто майже один з тисячі населення.

Зосередження уваги на даній вразливій категорії та зусилля, що спрямовуються на їх підтримку, складають новизну не лише через те, що дана проблема є для України досить новою, а й тому, що в цьому напрямі виникають нові ідеї щодо соціального обслуговування реципієнтів. Так, окрім базових послуг (індивідуальні соціально-медичні, психолого-педагогічні), клієнти отримують від соціальних працівників інформаційно-просвітницькі послуги у вигляді матеріалів, які висвітлюють питання профілактики соціально небезпечних явищ у молодіжному середовищі, пропаганди здорового способу життя, безпечної статевих поведінки, проходження анонімного тестування на ВІЛ / СНІД тощо. Також соціальні працівники проводять ряд заходів, що спрямовані на організацію навчання ін'єкційних споживачів наркотиків за методикою "рівний—рівному"⁴ та самостійних груп взаємодопомоги, розробку індивідуальних планів по виходу з кризового стану, мотивації щодо відмови від ін'єкційного вживання наркотиків. Найбільш суттєвою соціальною послугою, не тільки для наркотично залежних, а й для усього суспільства, є проведення обміну та утилізації використаних шприців, забезпечення клієнтів засобами контрацепції та захисту при здійсненні внутрішньовенних ін'єкцій [13].

На допомогу державі у вирішенні соціальних проблем, зокрема щодо розвитку системи соціальних послуг, приходять великі приватні компанії, що займаються соціальним інвестуванням. Взагалі не тільки для України, а й для багатьох розвинутих країн світу соціальне інвестування ще залишається досить новим і недостатньо поширеним напрямом діяльності у соціальній сфері, проте його існування сприяє розподілу відповідальності за стабільний соціальний розвиток суспільства.

Корпоративна соціальна відповідальність (далі — КСВ) бізнесу як вид соціального інвестування з'явилась у 70—80-х роках ХХ ст., коли громадськість почала усвідомлювати приховані негативні наслідки діяльності великих компаній (катастрофи, спричиненні їх діяльністю; втрачене здоров'я на виробництві без подальшого соціального захисту тощо). Розголос даних проблем призвів до по-

⁴ Принцип якої полягає в тому, що профілактичні бесіди проводять колишні наркозалежні, або нинішні з позитивною історією для новачків, оскільки їм легше знайти між собою взаєморозуміння.

становки питання про роль бізнесу в суспільстві та про соціальну відповідальність компаній, насамперед перед працівниками та членами їх родин [14].

З погляду новизни у сфері соціальних послуг, КСВ не додало нових видів послуг, лише як явище воно є новим для України та українського суспільства і не може залишатися поза увагою та без належної підтримки. Основними напрямками його діяльності є розвиток інфраструктури міста (школи, дитячі садки, лікарні тощо), в якому знаходиться дана фірма, сприяння розв'язанню економічних, екологічних та соціальних проблем шляхом допомоги дитячим будинкам, школам, допомоги по оздоровленню населення тощо. Поряд з матеріальною стороною підтримки, значна увага бізнесу зосереджена на забезпеченні комфортності самопочуття людини, тому соціальні послуги в рамках КСВ складаються з цілого комплексу послуг психологічного, соціально-педагогічного (спортивно-оздоровче дозвілля, розвиток особистих інтересів та можливості їх реалізації), соціально-медичного (профілактика, лікування, терапія), економічного (матеріальна допомога, компенсації, працевлаштування) характеру тощо.

В Україні у 2006 р. більш ніж 32% населення проживало в сільській місцевості, з них за межею бідності опинилося 38,4%. При цьому в Україні проживання на селі є певним чинником, що негативно впливає на рівень добробуту родини та її соціальне почуття. Така ситуація обумовлена відсутністю ринку праці, а відповідно і низькими доходами, до того ж в сільській місцевості спостерігається занепад інфраструктури, поширеним явищем є відсутність навіть таких важливих для життя людини закладів, як лікарні, школи, дитячі садки тощо. Звісно за таких життєвих умов та обставин не може йти мова про якісь елементарні заклади, що надавали б людям будь-які соціальні послуги. Тому поява мобільних консультаційних пунктів (далі – МКП) з проведення соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах місць є першим кроком на шляху виходу із такої ситуації, а також новим напрямом у роботі соціальних центрів. Цим видом соціальних послуг протягом 2006 р. було охоплено понад 1627 тис. осіб, яким надано 226 тис. індивідуальних соціальних послуг [8, с. 23].

МКП, поряд із доволі стандартним набором послуг (консультування у різних сферах життя дітей, молоді та членів їх сімей), надає сільським жителям наступні послуги соціального характеру:

- залучає осіб, які опинились у складних життєвих обставинах, та мають дітей (молодь) з функціональними обмеженнями, до груп взаємної підтримки, де вони не тільки набувають навичок чи навчаються, а й лікуються працею, налагоджують соціальні зв'язки;
- організовує дозвілля дітей, молоді та членів їх родин шляхом створення клубів, творчих майстерень, проведення волонтерських заходів;
- проводить індивідуальну та групову просвітницьку та навчальну роботу серед підлітків та молоді на різноманітні актуальні теми (збереження репродуктивного здоров'я, планування сім'ї, відповідального батьківства та безпечної статевої поведінки, інфекцій, що передаються статевим шляхом, проблем ВІЛ / СНІДу, вживання наркотичних речовин, алкоголю, тютюну; торгівлі людьми тощо);
- за допомогою розповсюдження рекламної продукції соціального характеру проводить інформаційно-роз'яснювальні послуги щодо

сімейного виховання, толерантності до інших та не насильства в сім'ї, жорстокого поводження з дітьми.

Таким чином, виникнення мобільних консультаційних пунктів само по собі є великим кроком у розширенні спектра соціальних послуг, при цьому новизна даного явища полягає не в появі нових видів послуг, а саме в тому, що держава, врешті-решт, звернула свою увагу і на сільське населення (незалежно від їх вразливості), а це має сприяти повноцінному різнобічному розвитку українського села взагалі, та кожної особи зокрема.

Незважаючи на значну кількість видів соціальних послуг, що надаються вразливим категоріям населення, та розгалуженість самої системи соціальних послуг, проблемою залишається їх відповідність якісним нормам та наближення до європейського і світового рівнів. Розв'язання даної проблеми шляхом реформування існуючої системи соціальних послуг в напрямі підвищення їх якості є актуальним для сучасної соціальної політики України, перш за все через те, що якісні послуги не тільки посилюють захист конституційних прав та свобод громадян, а й задовольняють фізичні, соціальні та культурні потреби людини.

Визначення рівня якості наданих соціальних послуг та розробка їх стандартів, відповідність наявних послуг цим стандартам є ще однією суттєвою проблемою в діяльності системи соціальних послуг. Донедавна в Україні не піднімалося питання про те, що соціальні послуги, так само, як й інші послуги та товари, мають бути якісними. “Для громадян запровадження цих стандартів може стати гарантією доступності соціальних послуг, надання правдивої та повної інформації, поваги та етики у ході надання соціальних послуг, можливості подати скаргу, якщо надавачі не дотримуються встановлених правил” [15].

Дослідженнями, розробкою стандартів, рекомендацій та проектів щодо якості соціальних послуг на замовлення Міністерства праці та соціальної політики України, а також Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту займаються міжнародні спеціалізовані інституції, зокрема, Український Фонд соціальних інвестицій⁵, Шведська агенція міжнародного розвитку (SIDA), Український незалежний центр політичних досліджень та інші громадські організації.

У 2005 р. на Міжнародній конференції «Якість соціальних послуг: стандарти та управління» було презентовано здобутки УФСІ із розроблення стандартів та систем управління якістю соціальних послуг для вразливих груп населення. Зокрема, за підтримки УФСІ експертні групи розробили 7 проектів стандартів соціальних послуг (з раннього втручання при роботі з дітьми віком від 0 до 6 років, які мають порушення розвитку, та з сім'ями, які їх виховують; соціально-медичних послуг хоспісного догляду; соціально-педагогічних послуг у ході інклюзивного навчання; соціальної адаптації випускників інтернатних закладів; соціальних послуг для сімей, які опинились у складній життєвій ситуації; реінтеграції бездомних дорослих; реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Проте розроблений за сприяння Фонду “Порядок розроблення та затвердження стандартів якості соціальних послуг” перебуває на погодженні в ключових міністерствах.

⁵ Результати, отримані в ході проведених досліджень, знайшли своє відображення у ряді публікацій, зокрема „Управління якістю соціальних послуг: теорія та практика. Досвід мікропроектів УФСІ з інноваційних соціальних послуг”, „Стандарти соціальних послуг. Збірка проектів документів” тощо.

У стандарті якості соціальних послуг має міститися інформація не тільки про принципи надання послуги, вимоги до персоналу та дотримання ним етичних норм, групи клієнтів, яким вона надається, термін, етапи та процедури надання послуги та її зміст, а й вимоги до послуги, її відповідність потребам клієнтів, вимоги до приміщення, оснащення, обладнання, супровідної документації, технічні вимоги до процесу надання послуги.

Отже, прийняття законопроектів щодо стандартів якості соціальних послуг надасть можливість різним міністерствам та відомствам уніфікувати підходи до формування стандартів якості соціальних послуг, а їх користувачам – можливості обрати послугу відповідно до індивідуальних потреб, заклад та форму її отримання.

Висновки. Таким чином, сучасні соціальні послуги, які існують в першу чергу, на засадах соціального партнерства та деінституалізації, спрямовані на інтеграцію людини в суспільство, а не тільки на матеріальну підтримку, до того ж враховують індивідуальні потреби користувачів та передбачають застосування особових програм, планів по виходу із скрутного становища. Однак невирішеним залишається питання щодо якості соціального обслуговування та відповідності стандартам і, насамперед, правове закріплення стандартів якості соціальних послуг.

Досягнення більш вагомих результатів передбачає реформування системи соціального захисту, зокрема сфери соціального обслуговування, шляхом відповідності надаваних послуг потребам населення, забезпечення їх доступності та адресності, підвищення їх якості. Отже, удосконаливши існуючу в Україні систему соціального захисту населення, країна зможе підвищити свої соціальні стандарти і наблизиться до європейських, а також забезпечить українцям нову гарантовану якість життя.

Джерела

1. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. – К.: Ліра-К, 2004. – 328 с.
2. *Хмелевська О.М.* Питання створення національної системи моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг // Вісник Хмельницького національного університету: Серія: економічні науки. – 2008. – №1. – Т.1. – Хмельницький, 2008. – С.126–133.
3. *Медвідь З.В.* Моніторинг стану соціального захисту малозабезпечених сімей / Актуальні проблеми економіки. – Науковий економічний журнал. – К., 2006. – №3(57). – С.158–165.
4. *Борецька Н.П.* Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми: монографія. – Донецьк: Янтар, 2001.
5. *Панцир С.* Соціальні послуги: законотворчі інновації державного регулювання соціальної сфери / Критика-Коментарі. – К., 2002. – №12. // <http://www.krytyka.kiev.ua/>
6. *Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: Як Україні досягти європейського рівня якості послуг?: Збірка тез конференцій / За ред. Семигіної Т.В.* – К.: Сфера, 2007.

7. Закон України “Про соціальні послуги” №966-15 від 01.01.2004 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
8. *Звіт* про діяльність Центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді протягом 2006 року Державної соціальної служби сім’ї, молоді та спорту до Міністерства у справах сім’ї, молоді та спорту // http://dss.visti.net/ua_presentation.phtml
9. *Постанова* Кабінету Міністрів України “Про затвердження Типового положення про соціальний центр матері та дитини” від 08.09.2005 р. №879 // <http://www.dcssm.gov.ua>
10. *Рішення* Колегії Міністерства освіти і науки України “Про освіту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”. Протокол № 12/2-2 від 01.12.2005 р. // http://www.mon.gov.ua/laws/01_12_05_1.doc
11. *Постанова* Кабінету Міністрів України “Про затвердження Типового положення про соціальний гуртожиток” від 08.09.2005 р. № 878.
12. *Постанова* Кабінету Міністрів України “Про проведення у м. Києві експерименту щодо запровадження інноваційної форми влаштування дітей” від 30 травня 2007 р. №787.
13. *Наказ* Міністерства праці та соціальної політики “Про затвердження Типового положення про службу роботи з ін’єкційними споживачами наркотиків” від 23.12.2005 р. №3430.
14. *Воробей В.* Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? // *Києво-Могилянська Бізнес Студія* — №10. — 2005 // <http://www.management.com.ua/cm/cm037.html>
15. *Іваницький Д.* На національному рівні презентовано стандарти якості соціальних послуг та систему управління якістю. — <http://www.auc.org.ua/activities/international/?id=26232>
16. *Концепція* реформування системи соціальних послуг, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.04.2007 р. №178-р.
17. *Соціальні послуги в Україні: сьогодення та перспективи* / Т.В.Семигіна, К.С. Міщенко, Т.Г.Кіча та ін.. — К.: ВК “Зірка”, 2007. — 52 с. — (Посилення регіональних соц. Служб. Проект Тасі).
18. *Інноваційні моделі соціальних послуг: проекти українського фонду соціальних інвестицій* / За редакцією Н.В. Кабаченко. — К.: ЗАТ “ВІПОЛ”, 2006. — 320 с.

Анотація. В статтю рассмотрена современная система социальных услуг Украины и группы, которые ими пользуются. В зависимости от категорий нуждающихся выделены новейшие тенденции в сфере социального обслуживания, а также рассмотрены новые виды социальных услуг. Особое внимание уделено вопросу стандартизации качества социальных услуг и развитию в Украине социальной ответственности в бизнесе.

Summary. This article includec revision of present Ukrainian system of social service and soc-
ial groups whose use this service. Depend on category of users it is selected modern
tendencies in field of social service and also it is made revision of new kinds of social
service. The special attention is spared to the question of standardization of quality of
social services and development of social responsibility at business in Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 14 березня 2008 р.

ЗАОХОЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

*О.І. Крикун,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Вступ. Соціальні інвестиції (якщо розглядати їх на макрорівні) є важливим засобом нарощування людського капіталу країни, а отже, забезпечення кращих перспектив економічного зростання за рахунок вищої конкурентоспроможності робочої сили. Цінність соціальних інвестицій для кожної сім'ї чи конкретної особи полягає у розширенні можливостей самореалізації, покращенні стану здоров'я, підвищенні власного освітнього та культурного рівня, і кінець кінцем, у забезпеченні матеріального та духовного благополуччя.

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні, як і в більшості країн з перехідною економікою, є серйозна проблема у забезпеченні достатнього фінансування галузей освіти, охорони здоров'я. З розвитком ринкових відносин в нашій країні соціальне інвестування все більше перекладається на домогосподарства, які здійснюють соціально-інвестиційну функцію за рахунок власних наявних коштів або за рахунок надходжень майбутніх періодів, розраховуючи на підвищення рівня своїх доходів в перспективі і на зростання добробуту родини через віддачу від інвестицій, насамперед у здоров'я та освіту. Тобто нині важливим є не лише створення умов для розвитку людського капіталу в країні, а й прискорення процесу усвідомлення населенням важливості вкладання коштів у свій розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З проблемою соціальних інвестицій з боку населення пов'язане широке коло нерозв'язаних питань. Це не лише інвестування в освіту, охорону здоров'я, в поліпшення умов проживання та культурний розвиток особистості, а й сучасний стан системи освіти, охорони здоров'я тощо. Питання, пов'язані з тематикою даної роботи, є об'єктом дослідження різноманітних суспільних та міжнародних організацій, спеціалізованих науково-дослідних інститутів. Питання соціальних інвестицій населенням в розвиток людського капіталу, на жаль, тільки починають набувати широкого висвітлення у наукових дослідженнях. Серед українських науковців цією проблематикою займались Лібанова Е.М., Грішнова О.А., Курило І.О. [1] та інші.

Незважаючи на інтерес до цієї теми, невирішеними залишаються проблеми стимулювання населення до соціальних інвестицій, які у майбутньому дозволять

розширити можливості для самореалізації, покращення стану здоров'я, сприятимуть підвищенню власного освітнього та культурного рівня.

Тому, виходячи з вищезазначеного, **метою** статті є аналіз сучасного стану соціального інвестування населенням свого розвитку (культурного, освітнього та ін.) в Україні та розробка напрямів, що спрямованні на стимулювання інвестицій саме на мікрорівні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні соціальними інвестиціями на мікрорівні можна вважати вкладення домогосподарствами й окремими особами певних коштів для свого розвитку взагалі, та для отримання соціальних і фінансових дивідендів зокрема. Отже, до соціальних інвестицій на мікрорівні можна віднести витрати домогосподарства: на освіту дорослих членів домогосподарства та їхніх дітей, професійне навчання та підвищення кваліфікаційного рівня; на забезпечення здорового способу життя; профілактику та лікування захворювань; медичне страхування і страхування від нещасних випадків та безробітності; на інтелектуальний, культурний і духовний розвиток тощо.

Сьогодні витрати на освіту стали сприйматися суспільною думкою вже не як стаття непродуктивного споживання, свого роду тимчасова додаткова стаття витрат, що на певний термін знижує звичний рівень життя родини, а як один з найбільш ефективних видів соціальних інвестицій. Населення інтуїтивно розуміє, що витрати на освіту сьогодні дають незрівнянно більшу віддачу в майбутньому.

Статистичні дані підтверджують таку думку, особливо стосовно повної вищої освіти. Взагалі сьогодні високий рівень освіти виступає чи не єдиним фактором захисту від ризику бідності. В домогосподарствах, що мають у своєму складі, принаймні, одну особу з повною вищою освітою, рівень бідності в 1,6 раза поступається середньоукраїнському значенню. Слід зауважити, що особисті доходи населення зростають прямо пропорційно з підвищенням освітнього рівня. Якщо для осіб з повною вищою освітою середній особистий дохід у 2006 році становив 951,8 грн., для осіб з базовою та неповною вищою — дещо менше 700 грн., то для населення з повною середньою освітою — лише 551,9 грн.¹

Особливо відчутний вплив на матеріальне становище домогосподарства справляє рівень освіти його голови. Рівень бідності в домогосподарствах, голова яких має повну вищу освіту, в 2,3 рази нижче від середньоукраїнського рівня і становить лише 11,8%. А рівень бідності в домогосподарствах, де голова має загальну середню освіту, перевищує 30%, при базовій середній освіті — наближується до 40% (рис. 1).

Рівень освіти має і опосередкований вплив на добробут конкретної особи та її родини, оскільки дає змогу краще реалізувати себе на ринку праці. Якщо серед осіб з повною вищою освітою визначають свій соціально-економічний статус як «безробітний» лише 4,5%, то серед осіб з неповною вищою освітою цей показник зростає до 7,9%, а з загальною середньою освітою — до 15,6%. Питома вага представників зі статусом працюючого за наймом та роботодавця зростає з кожним наступним освітнім рівнем. Роботодавців, як працюючих з найвищими

¹ Джерело: за власними розрахунками автора за даними Обстежень умов життя домогосподарств України у 2006 році.

доходами, серед осіб з повною вищою освітою у 3 рази більше, ніж серед представників з повною середньою освітою (рис. 2).

Рис. 1. Рівень бідності залежно від рівня освіти голови домогосподарства, 2006 р.

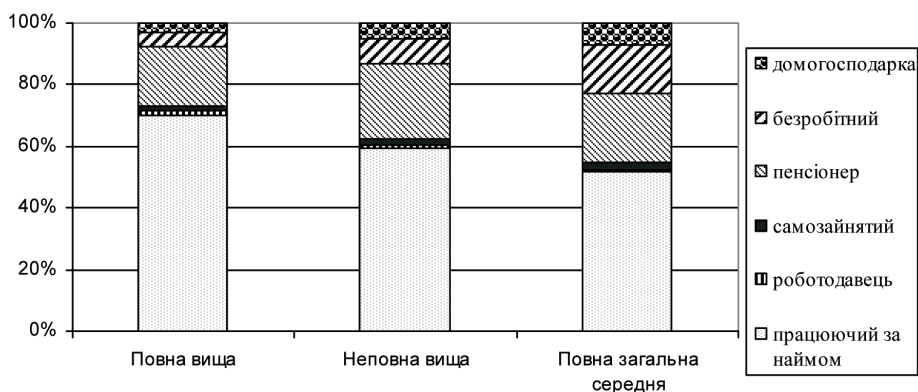

Рис. 2. Розподіл осіб у віці 25 років і старше за соціально-економічним статусом залежно від рівня їх освіти, 2006 р.

Таким чином, сьогодні високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого і його сім'ї. Саме освітній чинник нині виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Отже, інвестиції населення в освіту своїх дітей можна визнати найбільш перспективним та вигідним вкладанням коштів в їх майбутнє. Можливо, саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть за умов контрактного навчання та при обмеженій фінансовій спроможності батьків. Така тенденція свідчить про можливість зростання освітнього потенціалу країни через усвідомлення самим населенням важливості навчання.

Приватне інвестування в освіту збільшує зацікавленість учнів у самому процесі навчання, а також підвищує вимогливість до пропонованих освітніх послуг.

Це сприяє зростанню якості післяшкільної освіти за рахунок, наприклад, прийняття нових навчальних програм, удосконалення навчального процесу, активізації самих учнів тощо.

Рівень освіти безпосередньо впливає на умови праці робітника: умови праці в осіб із вищим рівнем освітньої підготовки, як правило, більш сприятливі. За наявності високого рівня освіти працівнику легше влаштуватися на роботу (незалежно від фаху), він може обрати вид діяльності у сфері розумової, а не фізичної праці, отже, з меншим рівнем фізичного навантаження, може мати більшу самостійність при прийнятті рішення, у нього менш одноманітний характер праці, більше можливостей для спілкування з іншими особами тощо.

Освіта підвищує ефективність різних видів людської діяльності й за межами ринку праці. Вона сприяє розвитку особистості й надбанню таких якостей, як незалежність і впевненість у собі, гнучкість і терпимість у стосунках з людьми, неупередженість, повага до культурних цінностей, підвищення інтелектуальних запитів. Освіта впливає на вироблення таких навичок, як здатність приймати рішення, комунікабельність, раціональний розподіл часу і т.п. Очевидно, що подібні навички і якості приносять користь не тільки на ринку праці та в родинному колі, а й при встановленні неформальних стосунків (вступ у клуби, вибір друзів), при покупці товарів та послуг й т.д. Крім того, освіта істотно впливає на формування людського капіталу, на інвестиції в подальший розвиток, навчання без відриву від виробництва, підтримання здоров'я та ін.

Значна частина життя людей проходить поза ринками праці й капіталу. Ця діяльність пов'язана з організацією дозвілля, побуту, виконанням різного роду сімейних та суспільних функцій. Здобуття освіти позитивно впливає на здоров'я, а також розвиває раціональний підхід до споживання й використання вільного часу. Краща орієнтація освічених людей на ринку споживчих товарів дає їм додаткову вигоду в придбанні товарів даної якості за нижчими цінами й товарів більш високої якості. Освітнє середовище в різних вікових групах (дошкільних навчальних закладів, шкіл, коледжів і т.п.) завжди приводило до встановлення певних дружніх стосунків між учнями.

Освіта батьків є важливою ознакою майбутньої освіти їхніх дітей. У більшості випадків, якщо батьки мають вищу освіту, то вони розуміють її цінність і намагаються будь-що забезпечити її отримання для своїх дітей, а їхні діти також будуть прагнути мати відповідний рівень освіти. Взагалі соціальні інвестиції населення у підвищення свого рівня освіти та забезпечення високого освітнього рівня для своїх дітей принесуть в майбутньому як грошові вигоди у вигляді вищих доходів від зайнятості, так і нематеріальні вигоди щодо якісної самореалізації, спілкування, духовного збагачення тощо.

Треба усвідомлювати, що особистість починає розвиватися ще з дитинства, тому дуже важливо, щоб батьки почали інвестування в освіту дитини ще з дошкільного віку. Це, наприклад, дитячі садки, гуртки, мистецькі навчальні заклади, спеціалізовані навчальні курси тощо. Таке інвестування дасть змогу дитині не лише набути певні знання та навички перед школою, а й стати більш комунікабельною, у майбутньому краще адаптуватися як у колі своїх однолітків, так й у суспільстві в цілому.

За даними 2006 року, на дошкільну освіту домогосподарства з дітьми в середньому витрачали 246,5 грн. на рік, або 20,5 грн. в місяць (табл. 1). Домогосподарства з дітьми до трьох років витрачають на дошкільне виховання 128 грн. на рік, а з дітьми віком 3–6 років – вдвічі більше (288 грн. на рік).

Зі збільшенням віку дитини зростають відповідно і витрати на освіту. Так, домогосподарства, де є діти віком 7–13 років, витрачають на середню освіту майже 325 грн. на рік, домогосподарства, де є діти 14–15 років, – 346 грн. на рік, а домогосподарства з дітьми 15–16 років – понад 503 грн. на рік. Враховуючи те, що загальна середня освіта в Україні є безоплатною (платні середні навчальні заклади – скоріше виняток), можна припустити, що витрати на навчання дітей віком 7–15 років здебільшого пов'язані з додатковими заняттями за шкільними дисциплінами або з позашкільною освітою (курси, гуртки, мистецькі заклади).

У 2006 році в середньому одне домогосподарство з дітьми витрачало на освіту 831 грн. на рік (або 69 грн. на місяць), а на культуру та відпочинок – 763 грн. на рік (64 грн. на місяць). Слід зазначити, що домогосподарства без дітей витрачають на освіту більше коштів, ніж домогосподарства з дітьми. Рівень інвестування у вищу освіту домогосподарств без дітей, що мають такі витрати, в 1,2 раза перевищує аналогічний показник по домогосподарствах з дітьми і становить понад 173 грн. на місяць (2080 грн. на рік). Також домогосподарства без дітей у більшому обсязі, ніж домогосподарства з дітьми, інвестують в безрівневу освіту (курси, гуртки тощо) – майже 500 грн. на рік, що в 1,5 раза більше, ніж домогосподарства з дітьми.

Таблиця 1

Рівень соціального інвестування в освіту та культурний розвиток домогосподарствами, що здійснюють такі інвестиції, у 2006 році, грн. на рік

	Домогосподарства з дітьми (до 18 років)	Домогосподарства без дітей	Середнє по домогосподарствах, що мають такі витрати
Дошкільна та початкова освіта	246,5	-	246,5
Середня освіта	364,0	491,2	371,8
Вища освіта	1714,3	2080,5	1904,7
Освіта безрівнева (курси, гуртки тощо)	326,9	499,5	351,0

Джерело: розрахунки автора за даними Обстежень умов життя домогосподарств України у 2006 р.

Такі відмінності можна пояснити двома факторами. По-перше, домогосподарства без дітей мають більше матеріальних можливостей, бажання та часу, щоб інвестувати кошти в свою різнобічну освіту. З іншого боку, при досягненні дитиною 18-річного віку вона переходить у дорослу вікову категорію, але інвестиції домогосподарства у її післяшкільну освіту не припиняються. Таким чином, на «дитячий» вік припадають менші за розміром витрати на шкільну та позашкільну освіту, а вартісне інвестування у вищу освіту здебільшого припадає на дорослих осіб.

Якщо у особи або членів її родини немає вільних коштів для інвестування в освіту, вона може звернутися по допомогу до фінансових структур. Приватне інвестування в освіту з використанням певних фінансових інструментів (освітнього кредиту, освітнього страхування й освітніх цінних паперів) є досить поширеною практикою в багатьох розвинутих країнах таких, як Австралія, Австрія, Великобританія, Німеччина, Нідерланди, США, де за рахунок кредитів навчається більшість молодих людей. Кілька років тому на банківському ринку в Україні з'явився новий вид споживчих кредитів — освітній кредит. Він спрямований допомогти здобути вищу освіту тим, хто хоче вчитися, але не має достатньо можливостей відразу оплачувати всю вартість навчання. Освітні кредити сьогодні надаються багатьма банками України, однак умови їх надання та відсоткові ставки здебільшого не задовольняють клієнтів. Крім того, нерегульованість законодавства щодо державних вищих навчальних закладів практично унеможливорює прийом до них студентів на умовах кредитної оплати.

Якщо домогосподарства з дітьми інвестують менше коштів в освіту, то рівень інвестування у відпочинок, культурний розвиток та заняття спортом в них більший, ніж по домогосподарствах без дітей (табл. 2). Заняття спортом взагалі, а зокрема для дитини, покращують фізичний та психологічний стан. По-перше, заняття спортом веде до зміцнення організму та укріплення здоров'я, а по-друге, саме заняття спортом вчить людину бути більш дисциплінованою, цілеспрямованою, не лякатися перешкод та поразок тощо. Сьогодні населення України не схильне до інвестування у здоров'я та фізичний розвиток — лише 18,9% жінок у віці 18 років та старше займаються спортом не менше, ніж один раз на тиждень. Це майже вдвічі нижче за показники по чоловіках відповідної вікової групи. Досить позитивним є те, що 98,9% дітей у віці 6–18 років займаються спортом не менше, ніж один раз на тиждень, оскільки спеціальні фізичні навантаження є вкрай необхідними для нормального розвитку організму дитини.

Таблиця 2

Рівень соціального інвестування в освіту та культурний розвиток домогосподарствами, що здійснюють такі інвестиції, у 2006 році, грн. на рік

	Домогосподарства з дітьми	Домогосподарства без дітей	Середнє, по тих домогосподарствах, що мають такі витрати
Книги	56,2	59,9	57,4
Газети і періодика	38,8	41,1	40,2
Комплексний відпочинок	890,1	849,4	873,5
Послуги спорту і відпочинку	206,7	199,1	204,0
Послуги культури	128,4	109,2	117,0

Джерело: розрахунки автора за даними Обстежень умов життя домогосподарств України у 2006 р.

Поряд з освітнім розвитком, для людини важливо підвищувати свій культурний рівень, приділяти увагу всебічному розвитку дітей. У 2006 році, як і в

попередні роки, домогосподарства країни витрачали на культурний розвиток менше, ніж на освіту, спорт та відпочинок. Так, в середньому за рік домогосподарства з дітьми витрачають на заняття спортом 207 грн. проти 199 грн. по домогосподарствах без дітей. На послуги культури в домогосподарствах з дітьми витрачається на рік 128 грн., що на 19,2 грн. перевищує аналогічні витрати по домогосподарствах без дітей.

В середньому по країні на відвідування кіно, театрів та концертів домогосподарствами витрачалося лише 84 грн. на рік (або лише 7 грн. на місяць), а витрати на відвідування музеїв, зоопарків та інших закладів були вдвоє меншими. В домогосподарствах з дітьми витрати на кіно, театри та концерти становили 70 грн. на рік проти 103 грн. по домогосподарствах без дітей. Стосовно витрат на книги та періодику спостерігається аналогічна тенденція. І лише витрати на відвідування зоопарків та музеїв в домогосподарствах з дітьми є вищими, ніж в домогосподарствах без дітей — відповідно 48 та 37 грн. на рік.

Отже, нині домогосподарства України охоче інвестують кошти у післяшкільну спеціальну освіту (особливо у вищу), з огляду на необхідність отримання диплома для майбутнього працевлаштування в конкурентному ринковому середовищі. Проте інвестиції в розвиток особистості здебільшого залишаються поза увагою: батьки усвідомлюють необхідність інвестування в освіту дітей не в дошкільному віці, а лише у випускних класах школи; а інвестування у духовний та культурний розвиток сприймається переважною більшістю населення як неефективне витрачання коштів.

Такі стереотипи частково можна пояснити радянським менталітетом, коли заклади соціальної сфери фінансувалися переважно за рахунок фондів суспільного споживання і були загальнодоступними. Відповідно, послуги культури, мистецьких та позашкільних освітніх закладів сприймалися населенням як майже безоплатні блага, якими можна користуватися при потребі. Крім того, за радянської доби державна політика була націлена на підвищення культурного рівня населення і реалізувалася через заохочення, а подекуди і примусове залучення, до сфери закладів культури. Всі ці заходи виховали в населення зневажливе ставлення до необхідності саморозвитку та формування особистості дитини.

З іншого боку, стрімкий перехід до ринкових відносин та масове збідніння населення відсунуло на задній план культурні та духовні потреби, а основним критерієм благополуччя стала вважатися фінансова спроможність родини та можливість її примноження. Перелам суспільної свідомості та її переорієнтація на монетарно-споживацькі настрої стали ознакою перехідного періоду. Проте цей процес не минув безслідно і залишив основні ознаки в сьогоденні. Впродовж перехідного періоду Україна зазнала значних втрат людського капіталу, а недооцінка населенням необхідності інвестування у власний розвиток та розвиток своїх дітей може посилити ці негативні прояви в майбутньому.

Ще однією невід'ємною умовою ефективного участі людини в суспільних процесах є її здоров'я. Погане здоров'я не дає змоги людині плідно реалізовувати свої інтереси, пов'язані не лише із трудовою діяльністю, а й взагалі із суспільним життям. Здоров'я людини багато в чому визначається його вродженими якостями

та умовами і способом життя. Однак якості, отримані при народженні, визначаються не тільки генетичним кодом, а й пов'язані із соціальними аспектами життя батьків. Особливо це стосується дітей, чиї батьки мають спадкоємні й інфекційні захворювання, перебувають у групі ризику (наркомани, алкоголіки та ін.). Подальше підтримання здоров'я дітей і розвиток їх здібностей так само багато в чому залежить від соціального середовища, у якому вони виховуються. Але вроджене здоров'я й можливість подальшого фізичного розвитку індивіда є проблемою всього суспільства.

Соціальна організація суспільства впливає як на рівень розвитку системи охорони здоров'я та системи соціального забезпечення, так і рівень життя різних верств населення і, відповідно, можливості підтримання належного стану здоров'я. Якість охорони здоров'я залежить від ефективності її організації та інвестицій, зроблених державою у відповідну сферу. На сьогодні в нашій країні за законодавством державна система охорони здоров'я є безоплатною. Та на практиці найчастіше самі хворі або їх родичі мають оплачувати необхідні їм послуги. Насамперед, це стосується діагностики хвороби та у більшості випадків — придбання ліків тощо. Нині лише незначна кількість хворих має можливість отримувати ліки та діагностику безоплатно. Це хворі на відкриту форму туберкульозу, на ВІЛ та СНІД, діти хворі на цукровий діабет, ліквідатори аварій на Чорнобильській АЕС та ін. Також на певний перелік безоплатних ліків та медичних послуг мають право пенсіонери, ветерани війни. Переважній більшості населення країни все ж доводиться самостійно інвестувати кошти в своє здоров'я.

Для населення сьогодні найбільш фінансово відчутними є послуги лікарень. В середньому у 2006 році вартість послуг лікарень становила 750 грн. на рік для тих домогосподарств, що їх сплачували, а фармацевтичні послуги (купівля медикаментів) коштували 263 грн. в рік, або майже 22 грн. на місяць.

Діагностичні послуги (послуги дослідних лабораторій та рентгенівських кабінетів) в домогосподарствах, що їх сплачували, становили в середньому 114 грн. на рік, а стоматологічні послуги — 217 грн. на рік.

Порівняно із 2002 роком вартість практично всіх медичних послуг, які сплачуються домогосподарствами, поступово зростала, і особливо послуг лікарень. Якщо у 2002 р. ці витрати становили 305 грн., то вже у 2006 р. вони збільшилися у 2,5 рази. Таке значне зростання можна пояснити не лише підвищенням цін на ліки та послуги, а й тим, що стан здоров'я населення в цілому по країні погіршується, і тому для лікування та покращення стану здоров'я потрібно і більше часу, і більші інвестиції. Стан здоров'я погіршується внаслідок багатьох факторів. Це екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, що призводить до захворювання або загострення вже існуючих хвороб), економічні фактори (низький рівень добробуту не дає змоги раціонально харчуватися, що може знизити захисні функції організму людини), відсутність профілактики захворювань, шкідливі звички, недостатня самозбережувальна поведінка населення та багато інших факторів. На жаль, внаслідок недостатнього рівня фінансування медицини з боку держави мало уваги приділяється саме профілактиці захворювань та виявленню їх на ранніх стадіях. Так, якщо за часів СРСР профогляди населення

були обов'язковими не лише для тих, хто працює на шкідливих виробництвах, а й для інших категорій працюючих, пенсіонерів та дітей, то сьогодні населення повинно самостійно піклуватися про стан свого здоров'я.

У 2006 році в 95,4% домогосподарств країни були особи, що потребували ліків, медичного приладдя або медичної допомоги, з них 13% не змогли отримати необхідної медичної допомоги. Основною причиною цього є занадто висока вартість послуг охорони здоров'я. Так, майже в 76% домогосподарств країни, члени яких потребували придбання ліків, але не отримали їх, причиною цього називають занадто високу вартість, 36% з тієї ж причини не змогли відвідати потрібного лікаря, а 34% — стоматолога; майже третина домогосподарств, що потребувала медичного обстеження, не змогли його пройти внаслідок занадто високої вартості цих послуг.

Незначна кількість домогосподарств країни не змогла отримати необхідні медичні послуги внаслідок великої черги або відсутності медичного персоналу необхідного профілю. Так, лише 4,5% домогосподарств не відвідали необхідного лікаря через велику чергу, 0,4 % з цієї ж причини не отримали необхідних лікувальних процедур; 2,4% домогосподарств, члени яких потребували медичної діагностики, не отримали її внаслідок відсутності спеціалістів потрібного профілю [3].

Якщо хворій людині або її родичам не вистачає власних коштів на лікування, вона може скористатися спеціальним кредитом на лікування, проте лише у тому випадку, коли лікарі гарантують, що кредитовідповідальна особавилікується та буде здатна погасити кредит. Іншою можливістю для фінансування лікування осіб, що не мають певного статку, є добродчинні фонди, які за необхідності можуть надати допомогу певній кількості хворих.

Окремим напрямом інвестування домогосподарств у своє здоров'я та здоров'я своїх близьких є добровільне медичне страхування. Однак високі щомісячні ставки відрахувань роблять такий вид інвестицій доступним лише для вузького кола осіб, здебільшого працівників великих фірм, де відсотки по медичній страховці сплачує роботодавець. В середньому домогосподарства країни витрачають на медичне страхування 250 грн. на рік, або 6,5 грн. в місяць на особу. Домогосподарства з дітьми витрачають на медичне страхування майже 300 грн. на рік, а домогосподарства без дітей — 188 грн. на рік. Відомо, що освіченіші люди більш уважно ставляться до стану свого здоров'я, прагнучи продовжити активне довголіття. Так, якщо голова домогосподарств має вищу освіту, то витрати на медичне страхування становлять майже 360 грн. на рік проти 201 грн. по домогосподарствах, де голова не має вищого рівня освіти. [2]

Слід пам'ятати, що збереження здоров'я полягає не лише у своєчасному лікуванні хвороби, а й в першу чергу у профілактиці захворювань, у так званій самозбережувальній поведінці, що проявляється в правильному харчуванні, не зловживанні алкогольними напоями, заняттях спортом тощо. Отже, інвестиції у щоденне споживання продуктів харчування належної кількості та якості можна вважати одними з найбільш важливих напрямів інвестування у здоров'я членів домогосподарства.

Основою правильного харчування населення виступає його раціональність та збалансованість. На жаль, добовий раціон значної частини населення є незбалансованим: при високому рівні споживання жирів відбувається недоспоживання білків та вуглеводів. Зокрема, вуглеводів і бездітні сім'ї, і сім'ї з дітьми (незалежно від кількості дітей) споживають у середньому на 15% менше від норм здорового харчування. До того ж треба сказати, що раціон цих сімей складається переважно з картоплі та хлібопродуктів, тоді як фрукти та овочі вони споживають найменше. Ще вищим є дефіцит в раціоні білків — загалом недоспоживання становить майже 35% незалежно від типу домогосподарства. Натомість, майже однаковим, незалежно від типу домогосподарства, є перевищення у раціоні жирів.

Результатом неправильного харчування може стати надмірна вага, що негативно відображається на стані здоров'я людини. На початку 2007 року лише 46,6% населення у віці 18 років та старше мало нормальну вагу, 38,4 % — надлишкову вагу, 13,2% — ожиріння, а 0,4% населення країни у віці 18 років та старше мають крайнє ожиріння. Найбільше страждають на крайнє ожиріння особи у віці 50–69 років, особливо жінки [4].

Традиції харчування з надмірним споживанням жирів відображають низьку культуру харчування. При цьому окремою проблемою, що виникла в останні роки, стала проблема вмісту в дешевих продуктах низької якості значної кількості шкідливих для здоров'я компонентів. Таким чином, економія сімейного бюджету не за рахунок зменшення обсягів харчування або зміни структури раціону, а за рахунок вибору дешевих і неякісних продуктів, призводить до зниження працездатності та втрат здоров'я, які в майбутньому вимагатимуть направлення коштів на лікування.

Проведене дослідження доводить, що сьогодні населення країни не схильне інвестувати кошти у своє здоров'я — неякісне та нераціональне харчування, небажання витратити кошти на активний відпочинок та заняття спортом, зневажливе ставлення до свого здоров'я взагалі визначають орієнтацію соціальних інвестицій на мікрорівні. Результатом таких особливостей споживчої поведінки є значні витрати на лікування хвороб, які можна вважати інвестиціями лише у підтримку частково втраченого здоров'я.

Виходячи з усього вищезгаданого, можна стверджувати, що соціальне інвестування здійснюється переважно на державному рівні. Домогосподарства неохоче інвестують у свій розвиток, з одного боку, внаслідок недостатнього усвідомлення важливості таких інвестицій, а з іншого — через загально низький рівень доходів, якого вистачає виключно на підтримання життєдіяльності. Проте без соціальних інвестицій неможливим є створення людського капіталу, по суті воно визначає майбутнє не лише кожної конкретної людини, а й суспільства в цілому. На жаль, сьогодні на мікрорівні не спостерігається збільшення активності соціального інвестування, що давало б надію на нарощування людського капіталу в майбутньому без прямого державного втручання.

Зрозуміло, що основним напрямом стимулювання розвитку соціальних інвестицій на мікрорівні є збільшення ресурсів домогосподарств шляхом підвищення стандартів оплати праці та розширення підприємницької діяльності.

Більші фінансові можливості населення врешті-решт мають дати поштовх для збільшення соціальних інвестицій на мікрорівні. Крім того, населення повинно усвідомлювати, що добробут та благополуччя завтрашнього дня створюється сьогоднішніми інвестиціями. Прискорення процесу усвідомлення населенням важливості вкладання коштів у свій розвиток є складним завданням, що потребує довготривалої просвітницької роботи з залученням системи мотиваційних механізмів. Без такої діяльності неминучим буде призупинення розвитку та зниження якості людського капіталу, оскільки соціальне інвестування виключено на державному рівні не може вирішити низки накопичених проблем нашого суспільства.

Джерела

1. *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій* (колективна науково-аналітична монографія)/ за ред. Лібанової Е.М. —К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ, Держкомстат України, 2006. — 356 с.
2. *Витрати і ресурси домогосподарств* (за даними обстежень умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. — Державний комітет статистики України, 2007.
3. *Самооцінка* населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2006 році. Статистичний збірник. — Державний комітет статистики України, 2007.
4. *Реут А.Г.* Рациональность та збалансованість харчування як індикатор рівня життя населення України/ Вісник Хмельницького національного університету . Економічні науки. Том 2. — Хмельницький, 2006.

Аннотация. В статье анализируются ситуации с социальным инвестированием на государственном уровне и на уровне домохозяйства. Выделены основные виды социальных инвестиций домохозяйств. Предложены пути стимулирования развития социальных инвестиций на микроуровне, то есть на уровне домохозяйств.

Summary. In the article was conducted analysis of situation with the social investing at state level and at the level of household. Were selected basic types of social investments of household. Also during conducting of analysis were offered ways, directed on stimulation of development of social investments on a mikrolevel, that at the level of household.

Стаття надійшла до редакції журналу 24 березня 2008 р.

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ ¹

Книга, якій присвячено цей текст, заслуговує пильного розгляду з кількох важливих причин. По-перше, це цінне *узагальнення* досягнутих результатів у вивченні рівня життя в Україні як самими її авторами, так і їх попередниками, внаслідок чого створюються більш сприятливі умови для подальшого розвитку відповідних досліджень, оскільки відбулося значне розширення та поглиблення їх науково-інформаційного базису. По-друге, книга цікава тим, що її автори зробили спробу значно більш *грунтовно* порівняно з іншими дослідниками, висвітлити суттєві особливості характеру рівня життя людей в нашій країні. По-третє, справжня ґрунтовність дослідження надала публікації основних рис *монографії*. Її виконавцям вдалося вийти за вузькі межі спрощено-економізованого підходу до предмета наукового інтересу і завдяки цьому стати на шлях руху від емпірично-конкретних описів окремих компонентів та фрагментів досліджуваної суспільно-економічної реальності до теоретично-конкретного, цілісного її розуміння. По-четверте, реалізація бажання всебічно та глибоко висвітлити історичну специфіку рівня життя людей в сучасній Україні обумовила необхідність пошуків ефективних методів і методик наукової роботи, а це спонукало провідних членів колективу дослідників зайнятися осмисленням багатьох проблем теорії та методів вивчення теми їх наукової роботи, надало деяким компонентам їх наукової активності *пошукового характеру*, внаслідок чого одержані результати мають не лише практичну цінність (для розробників заходів активізації та підвищення ефективності соціальної політики), а й теоретичну, оскільки розширюють та поглиблюють наукові знання про стан сучасної життєдіяльності громадян нашої країни. По-п'яте, теоретизація мислення дослідників² робить відповідні здобутки наочно-осяжними, синтезуючими, тобто такими, яким притаманний певний *теоретико-методичний потенціал*, використання якого безперечно має позитивно вплинути на якість подальших досліджень економічних властивостей життя людей в сучасній Україні.

Якщо б у цій книзі йшлося лише про рівень життя населення, тобто про те, що є темою в основному буденного мислення, то вона перш за все викликала б

¹ Рівень життя населення України. — К.: Консультант, 2006. — 428 с.

² Сім з десяти розділів монографії мають параграфи, які спеціально присвячені висвітленню проблем методології та методики здійсненого дослідження.

здивування своїм обсягом: важко уявити, що навіть найдетальніша, найповніша, вичерпна емпірична інформація про рівень життя в Україні потребує паперового носія, що має 426 сторінок тексту (36,5 д. а.). Адже якщо б автори книги неухильно керувалися загально визнаним, “канонічним” тлумаченням змісту терміна “рівень життя”³, то в цьому випадку основний (емпірично-інформаційний) зміст такої великої за обсягом книги мав би складатися лише з деталізованого довідника зі статистики рівня життя⁴ та коментарів до вміщених в ньому показників. З цих міркувань випливає висновок, що назва книги не зовсім відповідає її характеру та змісту, оскільки вона містить результати не лише емпіричного опису та аналізу економічного рівня життя, а й досліді осмислення суттєвої специфіки життя в сучасних, конкретно-історичних умовах. Тобто назва книги не вказує на те, що її зміст не обмежується емпіричними констатаціями, що певну його частину утворюють наукові дискурси — тексти, які фіксують ланцюги теоретичних міркувань, кожна ланка яких залежить від попередньої і зумовлює наступну [7, с. 156–157]. Цей факт заслуговує на особливу увагу: наявність теоретичних дискурсів є однією з дуже важливих ознак змісту книги, підвищує її цінність. Ці тексти свідчать, що предметом плідної науково-аналітичної активності авторів були наявно-реальні та гіпотетично-можливі у майбутньому економічні властивості та умови життя (життєдіяльності)⁵ в Україні, а опис їх стану, досягнутого рівня розвитку за допомогою використання різних його показників (перш за все статистичних), виконував функцію емпіричного методу—способу характеристики економічного стану—характеру, історичного типу життєдіяльності в Україні “на сучасному етапі” (с. 112–183). З цієї констатації зрозуміло, чому публікація вийшла такою відносно великою за обсягом.

Отже, книга містить дуже цінну інформацію емпіричного та теоретичного характеру, цікаві і часто оригінальні висновки, зроблені на основі досить глибокого її аналізу.

³ Вузьке тлумачення терміна “рівень життя” пов’язане з предметами емпіричного суспільствознавства, тобто з тим, що можна характеризувати за допомогою використання кількох (“системи”) квантифікованих визначень та статистичних показників, які відбивають досягнутий ступінь задоволення певних людських потреб [3, с. 539; 2, с. 283; 5, с. 470; 1, с. 373;]. Широке тлумачення змісту терміна “рівень життя” важко відрізнити від змісту інших термінів, які використовуються в описах цього предмета буденного та наукового мислення про людське життя—існування (безпека життя, безробіття, безпритульність—беззахисність, бідність, виживання, добробут, криза життя, зайнятість, індекс життєвості, людський капітал та розвиток, можливості—потенції життя, раціоналізація та упорядкування життя, спосіб життя, стиль життя, якість життя, нарешті, сенс та мета життя в Україні [3, с. 20–21, 177; 1, т. 1, с. 47–50, 208–209, 280–281; 1, т. 2, с. 142–143, 297, 373; 5, с. 223–224, 393]. У зв’язку з цим зауважу, що сучасний демограф обов’язково має використовувати термін “історичний тип життєдіяльності”.

⁴ “Статистика рівня життя є галуззю соціальної статистики, в якій вивчаються питання задоволення потреб населення в матеріальних та духовних благах в нерозривному зв’язку з соціальними умовами життя та розвитком суспільного виробництва” [6, с. 493, 458–459].

⁵ Якщо життя розглядається у вигляді системи, то його економічні властивості породжуються впливом економічної складової зовнішнього середовища системи — економічними умовами. Різні властивості життя утворюють предмети різних наук, а їх єдність—цілісність є об’єктом всього, тотального пізнання людського життя.

Її можна вважати першим зробленим в Україні і вдалим компендіумом вже накопичених наукових знань про тему, яку вже досить тривалий час розробляли і продовжують розробляти українські економісти та соціологи. На жаль, тут немає змоги навіть стисло розглянути книгу в цій якості. Тому лише констатуємо, що здійснена спроба створити, так би мовити, “універсальну” за своїми властивостями—функціями книгу, яка була б одночасно і (а) фундаментальним оглядом основних, суттєвих і найбільш цікавих і цінних досягнень у розкритті відповідної теми всіма дослідниками, які працювали та працюють над нею в Україні та за її межами, і (б) монографічним викладом дослідницьких здобутків самих її авторів, не могла бути бездоганною. І справа не лише в тому, що функції, які призначені виконувати в науковій літературі компендіуми та монографії, різні. Навіть саме настирливе та цілеспрямоване намагання створити хороший огляд зробленого неминуче негативно відбивається на монографічній функції роботи. Тому зразкова монографія не може бути зразковим компендіумом. Дію цієї закономірності диференціації наукової літератури яскраво ілюструє загальний характер книги. Розглянемо, наприклад, результати втілення наміру авторів підбити підсумки вивчення теми їх дослідження в світовій науці (с. 8–16). Знайомство з відповідним параграфом дає змогу стверджувати, що можливість зробити його занадто стислим виникла в результаті того, що його назва не характеризує те, про що в ньому мало б йтися. Цей фрагмент книги присвячений розгляду не об’єктивних властивостей—ознак людського життя та складності руху до розуміння його сутності, а еволюції змісту наукового терміна “рівень життя населення”. Виникає сумнів в реальній цінності розгляду цієї еволюції, оскільки він не може замінити собою дослідження сутності соціально-економічної категорії “рівень життя населення”. До того ж, якщо автори книги мали намір обмежити свій науковий, узагальнюючий інтерес розглядом саме показників “рівня життя” та висвітлити історію їх появи, визначення та застосування, то цікавий огляд цієї історії мав би обмежитися лише “третім етапом” відповідних наукових розробок в світі (“20-ті рр. XX ст. — наш час”), тобто тим часовим інтервалом, коли “розробляються методики визначення життєвого рівня населення (як держави в цілому, так і окремих регіонів)” — с. 10).

Орієнтацію авторів книги на всебічне (“комплексне”) висвітлення теми свого наукового інтересу засвідчує вже сама будова (“Зміст”) створеного ними тексту (с. 3–4). Однак бачення теми дослідження, якого фактично додержувалися автори, суттєво ширше того комплексного підходу до неї, суть якого декларується в розділі, присвяченому висвітленню “теоретико-методологічних засад дослідження рівня життя населення України” (с. 8–51). Якщо в цьому розділі йдеться про те, що “концепція дослідження рівня життя населення України на сучасному етапі може бути сформульована як комплексне вивчення життєвого рівня різних верств населення країни за трьома основними складовими: матеріальним становищем; умовами проживання; станом соціального середовища” (с. 19), то фактично увага авторського колективу не обмежувалася марудною, але дуже плідною, корисною та цінною справою визначення—обчислення та осмислення рівня життя як “комплексного показника, що характеризує добробут та якість життя громадян або соціальних груп окремої країни або території” [3, с. 539]. Тому не дивно, що автори книги як збирачі, виробники та аналітики—дослідники дуже великої за

обсягом та цінної за змістом наукової інформації зробили набагато більше того, про що говорить назва публікації та що репрезентує її “зміст”. На жаль, авторам монографії не вдалося належним чином літературно оформити результати своєї роботи, зробити їх максимально привабливими для уважного ознайомлення з ними методологічно “просунутих” читачів. Така ситуація виникла головним чином через дві взаємозалежні обставини: по-перше, не досить уважне ставлення членів дослідницького та авторського колективу до використання понятійно-термінологічного апарату в науковій роботі, в складі якої є дуже важливі компоненти пошукового характеру; по-друге, ігнорування необхідності перед початком стратегічно важливого “наукового наступу” здійснення обов’язкової методологічної “рекогносцировки” — визначення об’єкта та предмета дослідження. Виконавцям дослідження ця важлива гностична операція мабуть здалася зайвою, оскільки вони керувалися думкою про те, що “історія досліджень життєвого рівня налічує не одне століття, має сформовану методологічну та термінологічну базу” (с. 18). Це негативно вплинуло на весь теоретично-методологічний компонент виконаної роботи, бо знехтувавши необхідністю виробити чітке, відносно точне та конструктивне визначення того, що збираються вивчати дослідники, вони не приділили належної уваги пошукам адекватного предмету ефективного методу його пізнання. Саме це і призвело до того, що автори книги не спробували свідомо та цілеспрямовано проаналізувати наявну “методологічну та термінологічну базу” та помітити її нездатність досить ефективно виконувати функцію теоретично-методологічних засад їх власної дослідницької роботи. Наприклад, дослідження такого предмета, як “розшарування населення за доходами та соціальна стратифікація українського суспільства” (сьомий розділ книги, с. 239–276) явно виходить за межі вивчення “рівня життя”. Аналогічне можна сказати також про “становлення середнього класу” (тему восьмого розділу книги, див. с. 277–306).

У зв’язку з цим зауважимо, що невідповідність зафіксованої у “змісті” книги наявної будови—організації її тексту дійсному її змісту, в якому можна знайти дискурси—ланцюги “логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну” [7, с. 156], важко пояснити недоліками так званого літературного оформлення тексту чи професійністю його наукового редагування. Таку ситуацію раціональним чином можна пояснити тим, що реальна історія досліджень життєвого рівня населення у світовій практиці не була досить плідною. Можна навіть констатувати, що попередники авторів книги у галузі вивчення рівня життя були лише статистиками—фіксаторами цього явища і тому не створили і об’єктивно були не в змозі створити теорію та методологію дослідження предмета статистики рівня життя, оскільки функцію спеціальної методології вивчення предметів цієї статистики (як і всієї соціальної статистики) виконувала і виконує статистична методологія як “сукупність прийомів, правил та методів статистичного дослідження соціально-економічних явищ — збирання відомостей, їх обробка, обчислення узагальнюючих показників, аналіз показників” [6, с. 497]. Інакше кажучи, дійсна теорія та методологія вивчення рівня життя не може бути створена в дисциплінарних межах соціальної статистики, фахівці якої виробляють первинну інформацію про масові вияви—маніфестації—прояви—явища життя людей. Тому коли дослідники, налаштовані на вихід за межі емпіричного (статистичного) вивчення цього предмета пізнання, на-

магаються дослідити сталі та суттєві його властивості, умови та наслідки, то вони неминуче мають розширювати сферу своєї професійної компетенції та вступати в кооперацію з фахівцями суміжних наук, принаймні, починати творчо використовувати їх наукові досягнення.

Але виникнення такої гностичної ситуації не завжди характеризує перехід до більш високої стадії наукового пізнання. І це треба брати до уваги в спробах реалістично оцінити результати виконання будь-якого науково-дослідного проєкту, бо часто-густо гучні декларації про якісь цінні наукові досягнення, які були одержані начебто завдяки тому, що відповідна робота була комплексною, характеризують не прогрес (поглиблення) наукового пізнання, а лише його “деталізацію”, тобто процес збільшення розмаїття диференціації маніфестацій, проявів, явищ предмета емпіричного спостереження та вивчення відповідних результатів. Тому значно вищий (порівняно з результатами відповідної дослідницької роботи інших науковців нашої країни) рівень ґрунтовності—фундаментальності виконаного авторами книги дослідження не можна пояснити лише збільшенням його деталізованості (комплексності)⁶.

Висока наукова цінність результатів досліджень, які здійснили автори, певною мірою обумовлена тим, що задекларована концепція дослідження рівня життя як його “комплексного вивчення” (с. 19) не була реалізована в чистому вигляді: в процесі здійснення дослідницької роботи були застосовані елементи системного підходу⁷ (див., наприклад, с. 184, 185). Їх використання стало можливим тому, що автори дослідження фактично керувалися таким баченням його предмета, яке давало змогу використовувати гностичні можливості як комплексного, так і системного підходу: адже комплексне вивчення предмета, який мислиться у вигляді трьох складових (матеріального становища, умов проживання та станом соціального середовища), не заперечує можливості його розгляду як системи. Система відрізняється від комплексу не складом свого субстрату (чисельністю та розмаїттям його компонентів), а наявністю зв’язків між його компонентами (структурою системи) та наявністю зовнішнього середовища, з яким субстрат системи взаємодіє. Тому три складові того комплексного вивчення, яким характеризується запропонована концепція дослідження рівня життя, можуть розглядатися і як фрагменти системного опису стану життя населення. Наприклад, у першому параграфі (“Оцінка матеріального становища різних соціально-демографічних груп населення”) найбільшого за обсягом четвертого розділу книги (“Рівень життя населення України на сучасному етапі”) містяться статистичні відомості, які можна використати при побудові досить простої моделі системи економічного стану населення. У книзі також є розділи, в яких певним чином характеризується структура та форма цієї системи (“Розшарування населення за доходами та соціальна стратифікація українського суспільства”, “Становлення середнього класу в Україні”). Нарешті, в книзі містяться деякі матеріали, що висвітлюють певні особливості як внутрішнього, так і зовнішнього суспільно-соціального середовища згаданої системи.

⁶ Можна навіть стверджувати, що рівень деталізації дослідження характеризує складність того, що можна вивчати емпіричним чином.

⁷ “Системний підхід (systems approach) в наш час розглядається або як одна з ранніх форм системного аналізу, або як початкова фаза сучасного системного аналізу, етап первісного, якісного аналізу проблеми та постановки завдань” [4, с. 360; 3, с. 584].

Але, на жаль, автори текстів не захотіли або не встигли висвітлити в третьому розділі книги (“Чинники формування життєвого рівня життя населення”) зовнішні та внутрішні політичні фактори—чинники та умови, дуже суттєвий вплив яких на економічний стан життя громадян нашої країни не можна заперечувати. Тому комплексність подальшого вивчення цього предмета треба не тільки посилювати, а й пристосовувати для потреб використання ґностичних процедур системного аналізу [4, с. 309—337] та побудови відповідних моделей.

Не завжди досить глибоке теоретичне осмислення деяких аспектів теми дослідження та його результатів можна значною мірою пояснити дією негативного фактора об’єктивного характеру. Справа в тому, що в історії створення “методологічної та термінологічної бази” вивчення рівня життя, з якою автори ознайомилися, не зафіксовані приклади досить продуктивного використання системного підходу та методів системного аналізу. Це не надихнуло на те, щоб такий приклад завдяки науково-пошуковому завзяттю авторів книги з’явився. Через це вони не дуже просунулися у вирішенні проблеми, актуальність якої самі проголосили — “формування нових теоретико-методологічних підходів до дослідження життєвого рівня населення країни як в цілому, так і окремих її регіонів” (с. 16).

Може скластися враження, що в цьому тексті занадто мало йдеться про те, що зроблено, і може забагато — про те, чого не зроблено, що варто надолужити в найближчій перспективі. Але вже сама констатація того, що виконану роботу можна вважати вдалим завершенням першого етапу дуже складного та відповідального наукового проекту — створення необхідного мінімуму ґрунтовної аналітичної інформації, необхідної для розробки нових заходів посилення ефективності економічної (і всієї) політики нашої держави, дозволяє дати результатам дослідження, які є предметом цього огляду, високу оцінку та вважати їх майже унікальними для сучасного стану суспільствознавства та економічних умов життя його фахівців.

Джерела

1. *Большой толковый социологический словарь* (Collins). Т. 1—2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 544 с. (Т. 1) и 528 с. (Т. 2).
2. *Економічний словник—довідник*. — К.: Феміна, 1995. — 368 с.
3. *Народонаселение*. Энциклопедический словарь. — М.: БРЭ, 1994. — 640 с.
4. *Перегудов Ф. И., Тарасенко Ф. П.* Введение в системный анализ. — М.: Высш. шк., 1989. — 367 с.
5. *Словарь современной экономической теории* Макмиллана. — М: ИНФРА-М. — 1997. — 608 с.
6. *Статистический словарь*.— М.: Финансы и статистика, 1989. — 623 с.
7. *Філософський енциклопедичний словник*. — К.: Абрис. 2002. —742 с.

В. П. ПІСКУНОВ,
кандидат економічних наук

ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ¹

У монографії розглядається широкий комплекс економіко - організаційних проблем функціонування і розвитку соціальної інфраструктури у контексті політики державно-приватного партнерства.

Глибокий аналіз інституційних концепцій соціального розвитку, виявлення нових підходів до вирішення назрілих питань галузей соціальної інфраструктури дають новий імпульс до осмислення функцій її економічного механізму.

У роботі доводиться, що процеси формування економічного механізму соціальної інфраструктури мають досліджуватися з двох позицій: економічної та соціальної. Остання наближена до соціально-психологічної. Такий ракурс наукового аналізу починає поширюватись серед дослідників. Гармонічне поєднання макросоціологічного підходу з мікросоціологічним надає новизни здійсненому дослідженню. Зазначений підхід передбачає зміщення модернізаційної політики у бік врахування інтересів невеликих груп населення і індивідів, їх суб'єктивної мотивації.

Детально розглянуто напрями фінансування соціальної інфраструктури. Показано, що позитивний кумулятивний ефект досягається, якщо проблеми фінансування вирішуються одночасно з удосконаленням внутрішньої структури загальної і професійної освіти, медичного обслуговування, житлово-комунального господарства, культури та інших галузей. Перспективним вважається перехід від кошторисного фінансування до нормативного. Пропонується механізм подолання дискримінаційної оплати праці у галузях бюджетної сфери.

Критично розглянута державна і банківська політика, щодо будівництва житла, показано недоліки реалізації житлових програм. Пропонуються інституційні механізми і економічні методи кредитування житлового будівництва, які мають соціальну спрямованість. Всебічно обґрунтовано і розроблено сценарій платоспроможного попиту на соціально важливі послуги, у якому враховується як загальний обсяг, так й його соціальна структура. Це дає змогу розраховувати на державне регулювання споживання послуг і формування прозорого багатоканального механізму фінансування галузей соціальної інфраструктури.

Очевидно, що поліпшення якості і доступності послуг неможливо без інформації про тенденції розвитку соціальної інфраструктури та інструменти їх реалізації, які використовуються в інших країнах. Корисним є висвітлення зарубіжного досвіду кредитування професійної освіти, здійснення корпоративної соціальної політики, медицини праці. Надано пропозиції щодо можливого застосування в Україні економічних методів і організаційних форм, які впроваджені у розвинутих країнах.

Важливим фактором розвитку соціальної інфраструктури є механізм соціального діалогу, у структурі якого слід піднести роль колективних договорів,

¹ Левін П.Б. Економічний механізм соціальної інфраструктури: стан і перспективи розвитку. – К.: 2008. – 313 с.

активізувати переговорний процес щодо розширення мережі відомчих об'єктів освіти, медицини, рекреації. У роботі надані слушні рекомендації щодо правового механізму контролю за досягнутими домовленостями.

Не всі авторські положення, що висловлені у монографії, — беззаперечні. Деякі з них дискусійні і мають постановочний характер. Та загалом монографія робить помітний науковий внесок у розробку проблеми економічного механізму і розширює уявлення про функціонування галузей соціальної інфраструктури.

Ю.І. САЄНКО,
*доктор економічних наук, професор,
Інститут соціології НАН України*

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ¹

Незважаючи на певні зрушення в сфері просування гендерної рівності в Україні, а саме — формування законодавчої бази, яка за всіма аспектами гендерного розвитку не поступається кращим міжнародним прикладам, визнання актуальності гендерних проблем на державному рівні, розробку державних програм та планів дій з утвердження гендерної рівності, включення гендерних питань до освітніх програм та значний науковий інтерес до цієї проблематики, — фактичні дані не відображають будь-якого покращання ситуації. Тому в контексті формування соціальної політики держави особливого значення набуває аналіз гендерних проблем, наявних у соціально-економічному житті населення, з метою визначення пріоритетних завдань гендерної політики та найбільш ефективних шляхів їх реалізації. Саме цим питанням присвячена монографія Герасименко Г.В. на тему «Гендерні аспекти соціальної політики в Україні».

У монографії обґрунтовано, що відсутність цілеспрямованої державної політики сприяння гендерній рівності призводить до посилення соціально-економічної диференціації населення залежно від статі, невідповідності фактичних можливостей жінок та чоловіків декларованій Конституцією України рівності статей та настановам демократичного суспільства. Більш того, існування гендерної нерівності в суспільстві сповільнює економічне зростання, послаблює систему державного управління та знижує ефективність стратегій розвитку.

Монографія складається з дев'яти розділів.

В *першому розділі* розроблено теоретичні засади гендерних досліджень в соціально-економічній сфері, зокрема, визначено понятійно-термінологічний

¹ Герасименко Г.В. Гендерні аспекти соціальної політики в Україні. — Умань: „Візаві” (СПД Сочинський), 2008.. — 252 с.

апарат дослідження, проаналізовано історію розвитку гендерних досліджень та основні економічні підходи до концепції гендерної рівності.

В *другому розділі* запропоновано авторські методичні підходи до оцінки гендерних проблем на ринку праці, в сфері економічної рівності, а також комплексної оцінки гендерних проблем в регіональному аспекті.

Третій розділ присвячений регіональному аналізу проблем гендерної нерівності, визначенню місця України в світі за рівнем гендерного розвитку. Автором доведено, що проблеми гендерної нерівності в Україні мають принципово інший характер, ніж у більшості регіонів світу: високі рівні зайнятості та освітньо-професійної підготовки жінок супроводжуються їх незначним представництвом в політиці та сфері прийняття рішень, в тому числі економічних, наявністю гендерних відмінностей в оплаті праці.

В *четвертому розділі* розглянуто світовий досвід гендерних перетворень та міжнародні правові засади утвердження гендерної рівності, чинний механізм забезпечення гендерної рівності в Україні, а також історію його формування.

В *п'ятому розділі* аналізуються гендерні проблеми в сфері державного управління, а саме — представництво жінок у парламентах та урядах світу та України, їх участь на вищих щаблях державного управління, чинники, що зумовлюють існування феномену „скляної скелі”.

Шостий розділ присвячений гендерним проблемам на ринку праці — в сфері економічної активності та зайнятості населення, професійної сегрегації за ознакою статі та детермінантам гендерного розриву в оплаті праці.

У *сьомому розділі* досліджуються гендерні аспекти економічної нерівності населення на рівні домогосподарства, зокрема гендерні особливості формування доходів населення та розподілу економічних ресурсів у межах домогосподарств, проблеми фемінізації бідності тощо.

Восьмий розділ містить аналіз та моделювання гендерних невідповідностей чинної пенсійної системи України з метою визначення факторів, що зумовлюють її гендерно-диференційований вплив на населення.

В *дев'ятому розділі* запропоновано пропозиції та рекомендації, сформульовані в результаті проведеного дослідження, а саме — визначено пріоритети державної соціальної політики на основі гендерного підходу та конкретні заходи, що сприятимуть утвердженню гендерної рівності в українському суспільстві.

Монографія розрахована на науковців, викладачів вищих навчальних закладів, представників органів державного управління, фахівців у галузі соціальної політики, аспірантів, студентів.

Г.В. ГЕРАСИМЕНКО,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ¹

У монографії розглядаються теоретичні та прикладні проблеми міграцій населення в контексті загальної соціально-демографічної та демоекономічної ситуації. Розширення масштабів, урізноманітнення складу, напрямків, характеру міграційних переміщень посилили їх вплив на сучасні економічні, соціально-політичні та етнокультурні процеси. Врахування міграційного компонента стало необхідним при розробці економічної, соціальної, демографічної, етнокультурної, зовнішньої політики країни. Недостатня вивченість нових явищ у сфері міграції, відсутність теоретичного обґрунтування міграційної політики та необхідність удосконалення інформаційного забезпечення міграційних досліджень обумовили актуальність вибраної теми монографії.

Монографія складається із семи розділів.

Перший розділ присвячений теоретичним засадам міграційних та етно-демографічних досліджень, в ньому детально проаналізовано різні підходи до визначення базових понять теорії міграцій, типології переміщень та методики їх дослідження, етнічного розвитку в контексті демографічних досліджень. Узагальнено положення сучасних світових теорій трудових міграцій, розкрито основні закономірності розвитку міграційних переміщень і етнічних процесів в Україні.

У другому розділі розроблено напрями вдосконалення міграційної статистики в Україні, налагодження достовірного інформаційного забезпечення аналізу перебігу міграцій населення. Запропоновано схему моніторингу трудових міграцій та напрями розвитку статистики етнічного складу населення.

У третьому розділі розглядаються сучасні тенденції розвитку міграцій населення України, їх регіональна диференціація. Приділено також увагу такому, відносно новому для України явищу, як розвиток міграційних контактів з країнами, що розвиваються. Надається глибокий аналіз трудових міграцій населення України, розглядаються як зовнішні, так і внутрішні трудові міграційні потоки.

У четвертому розділі увага авторського колективу зосереджується на вивченні впливу міграцій на соціально-демографічний розвиток країни, а саме на динаміку чисельності та структури населення, його освітній рівень, інтелектуальний та трудовий потенціали. Висвітлюється також погляд авторів на міграцію як чинник урбанізації та розвитку ринку праці. Окремо приділено увагу грошовим переказам зовнішніх трудових мігрантів з України на батьківщину.

П'ятий розділ присвячений питанням етнічного розвитку та ролі міграцій населення в цьому процесі. Проаналізовано сучасний розподіл населення України за етнічними ознаками, історію формування та чинники динаміки етнічного складу населення. Представлено оцінку індикаторів соціально-економічного ста-

¹ Позняк О.В., Драгунова Т.А., Хомра О.У., Майданік І.П., Шишкіна Л.Я., Рубльова Н.В., Шура А.О., Свінцицький В.В. Міграційні процеси в Україні. Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. 2007 р.—Умань: „Візаві” (СПД Сочинський), 2007 — 276 с.

тусу етнічних меншин, розглянуто проблеми, пов'язані з процесом повернення та облаштування представників раніше депортованих народів.

В *шостому розділі* запропонована методика прогнозування міграцій населення. Розглянуто основні гіпотези перспективних тенденцій міграційних пе-реміщень до 2050 року та прогноз міграцій населення регіонів України до 2025 року. Проаналізовано методичні підходи та результати прогнозування етнічного складу населення України до 2026 року.

У межах *сьомого розділу* пропонуються напрями вдосконалення політики регулювання міграцій, що були сформовані авторами на основі всебічного аналізу міжнародного досвіду регулювання міграцій та стану міграційної політики в Україні. Важливе місце належить також розгляду етнодемографічної політики.

О.В. ПОЗНЯК,
*кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ: АНАЛІЗ, ПРОГНОЗ ТА МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ¹

У монографії розглядаються теоретичні та прикладні проблеми диференціації грошових доходів населення у контексті трансформації економіки України.

Процеси реформування економіки супроводжуються багатьма негативними соціальними явищами, зокрема, поширенням бідності, зростанням соціальної напруженості, значною диференціацією доходів населення. Надмірне розшарування населення є сьогодні найгострішою проблемою для України як країни з перехідною економікою.

У монографії зосереджено увагу на комплексному аналізі проблеми, дослідженні причин, специфіки та структури диференціації грошових доходів населення України, ролі державної соціальної політики у її регулюванні та розробці науково обґрунтованих пропозицій з підвищення ефективності механізму її регулювання з метою подолання негативних соціальних наслідків деформації розподільних відносин.

¹ Гвелесіані А.Г. Диференціація грошових доходів населення: аналіз, прогноз та механізм регулювання : монографія / А. Г. Гвелесіані ; [відп. ред. В. М. Новіков]. — К., 2008. — 155 [1] с. — (Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України).

Монографія складається з трьох розділів. *Перший розділ* присвячено теоретичним питанням диференціації грошових доходів населення. У ньому досліджено сутність диференціації грошових доходів населення, її концептуальні основи та інструментарій, здійснено ретроспективний аналіз теорій розподілу доходів, узагальнено досвід оцінки та моделювання диференціації доходів населення.

У *другому розділі* комплексно проаналізовано основні тенденції та особливості розшарування населення за рівнем грошових доходів у процесі формування ринкової економіки, оцінено вплив макроекономічних показників на диференціацію доходів населення, виявлено структурні компоненти, що обумовлюють найбільший внесок у диференціацію грошових доходів.

Третій розділ присвячено актуальним проблемам реформування механізму регулювання диференціації грошових доходів населення, досліджено ефективність його функціонування та обґрунтовано практичні рекомендації щодо його вдосконалення.

Монографія розрахована на широке коло фахівців із соціальних проблем і може бути корисна науковим працівникам, викладачам, аспірантам і студентам економічних вищих навчальних закладів.

А.Г. ГВЕЛЕСІАНІ,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України

СУХОВ А. Н., ТРЫКАНОВА С. А.

МИГРАЦИЯ В ЕВРОПЕ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В книге излагается сущность миграции. С позиции междисциплинарного подхода раскрыты понятие, виды, системы миграции, ее состояние, тенденции развития и последствия, а также анализируются миграционная политика в Европе и пути ее совершенствования.

Издательство: Флинта МПСИ. Год: 2008 . Страниц: 216.

БОНДЫРЕВА С. К., КОЛЕСОВ Д. В.

МИГРАЦИЯ (СУЩНОСТЬ И ЯВЛЕНИЕ)

Данная работа посвящена изучению сущности миграции как общественного явления, что значительно сказывается на судьбах людей, ее связи с понятиями смысла жизни, свободы, счастья и нравственности.

Издательство: МПСИ Модэк. Год: 2007. Страниц: 296.

КОРОТАЕВ А. В., ХАЛТУРИНА Д. А.

РУССКИЙ КРЕСТ

В монографии анализируются факторы демографического кризиса в России, такие как экономический кризис, экологическая ситуация, психологическое состояние общества, кризис медицины, алкоголизация и наркотизация общества. Используя эмпирические данные, авторы показывают, что наиболее мощный вклад в кризис смертности в России вносит потребление алкоголя и наркотиков. Алкоголизация и наркотизация общества способствуют деградации социальной среды и увеличивают смертность в детородных возрастах, тем самым негативно влияя на рождаемость. Обосновывается, что продуманная антиалкогольная и антинаркотическая политика способна привести к существенному снижению смертности, некоторому росту рождаемости и в значительной степени к решению проблемы депопуляции России.

Издательство: КомКнига . Год: 2006 . Страниц: 128.

ДМИТРИЕВ А. В., ПЯДУХОВ Г. А.

НЕЛЕГАЛЬНАЯ ИММИГРАЦИЯ: РИСКИ И ОПАСНОСТИ

В работе исследуется конфликтное взаимодействие этнических групп трудящихся-мигрантов, иммигрантов с принимающим российским обществом. Для исследователей и специалистов в области социологии, конфликтологии, демографии, политологии.

Издательство :Академический проект РГСУ. Год: 2007. Страниц: 88.

КЛУПТ М.

ДЕМОГРАФИЯ РЕГИОНОВ ЗЕМЛИ

Эта книга — рассказ о важнейших событиях новейшей демографической истории Земли. Читатель сможет познакомиться с новыми моделями демографического поведения, характерными для жителей США, Западной и Восточной Европы, Италии и Испании, Индии, Китая и других регионов мира, узнать об изменениях в их жизненном цикле (вступление в самостоятельную жизнь, интимные отношения и брак, контрацептивная революция, рождение детей, жизнь и смерть), о причинах этих изменений, а также познакомиться с проблемами и теориями, отражающими эти изменения.

Издательство: Питер. Год: 2008. Страниц: 347.

ЮДИНА Т. Н.

МИГРАЦИЯ: СЛОВАРЬ ОСНОВНЫХ ТЕРМИНОВ

Словарь включает более 300 статей, раскрывающих содержание важнейших терминов и понятий по миграции населения. Они дают представление о сущности миграции, о ее социально-экономическом, демографическом, геополитическом и культурно-цивилизационном значении в прошлом и настоящем, о миграционной политике России и других стран мира. Учебное пособие адресовано студентам, аспирантам и преподавателям высших учебных заведений, а также всем интересующимся проблемами миграции.

Издательство: Академический проект РГСУ. Год: 2007. Страниц: 472.

ПАРЕТО В.

КОМПЕНДИУМ ПО ОБЩЕЙ СОЦИОЛОГИИ

Первое издание на русском языке и в полном объеме всемирно известного труда одного из классиков социологической, экономической и политологической мысли, который дает целостное представление о теоретических взглядах итальянского ученого по этим направлениям. В книге раскрываются общеметодологические проблемы социального познания и основные понятия Парето. Это прежде всего — общенаучный логико-экспериментальный метод познания и особенности его использования при исследовании социальных явлений, условия социального равновесия и др. А также раскрываются такие понятия, как «остатки» и «деривации» в мотивационной структуре человеческого поведения, динамический характер социального расслоения (циркуляция классов), циркуляция элит в социальных организациях любого уровня, включая элиту правящего класса. Книга изобилует богатейшим литературным и историческим материалом, на примерах которого ученый демонстрирует свои идеи; снабжена необходимыми для читателя примечаниями.

Издательство: ГУ ВШЭ. Пер. с итал. Год: 2008. Страниц: 511.

ГРИГОРЬЕВ С. И.

ОСНОВЫ ВИТАЛИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ XXI ВЕКА

Книга обобщает 15-летний опыт работы научной школы виталистской социологии, созданной автором на базе факультета социологии Алтайского государственного университета. Научная и научно-педагогическая деятельность данной школы опирается на ряд крупных региональных, всероссийских и международных исследований, а также известные публикации рубежа XX—XXI вв.

Издательство: Гардарики. Год: 2007. Страниц: 239.

НИСБЕТ Р.

ПРОГРЕСС: ИСТОРИЯ ИДЕИ

Идея прогресса в значительной степени определила облик западной цивилизации. Человечество развивается, «движется вперед», причем это движение понимается в двух аспектах — как накопление знания и как наращивание материального богатства. Идея прогресса в работе представлена в ее историческом развитии—от истоков до современности. Книга представляет собой классический труд по социальной философии и является одной из наиболее известных и цитируемых работ, написанных в традиции так называемой консервативной школы в американской социологии.

Издательство: ИРИСЭН. Пер. с англ. Год: 2007. Страниц: 557.

КОВАЛЕВСКИЙ М. М.

ОЧЕРК ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЕМЬИ И СОБСТВЕННОСТИ

Настоящая работа представляет собой серию лекций, прочитанных М. М. Ковалевским в Стокгольмском университете. По словам автора, целью «Очерка» была «тщательная критика господствующих теорий». Он стремится доказать, что «матриархальная, патриархальная и индивидуальная семьи были тремя преемственными фазами одного и того же развития». Используя примеры из жизни различных народов в разные времена, Ковалевский последовательно рассматривает эти периоды развития и исследует причины эволюции семьи и собственности. Автор использует богатый и разнообразный исторический и этнографический материал и ссылается на работы различных авторов. В своем «Очерке» он стремится к «синтезу выводов, уже сделанных этнографией».

Издательство: Ком книга. Пер. с франц. Год: 2007. Страниц: 152.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

*20 червня 2008 року
виповнилось 60 років
видатному українському вченому,
академіку НАН України
Сергію Івановичу ПИРОЖКОВУ*

Сергій Іванович Пирожков — відомий в Україні та за її межами вчений у галузі демографії, методології стратегічного аналізу та економічного розвитку, національної безпеки країни, доктор економічних наук, професор, дійсний член Національної академії наук України.

Після закінчення з відзнакою Київського інституту народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) та аспірантури того ж інституту за спеціальністю „Статистика” — розпочав трудову діяльність в Інституті економіки Академії наук УРСР.

У 1973 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук на тему: „Закономірності формування вікової структури населення”. У 1974—1976 роках працював молодшим науковим співробітником Інституту економіки АН України. У 1976—1990 рр. — в апараті Президії академії наук України на посадах вченого секретаря Відділення економіки, заступника начальника Науково-організаційного відділу, вченого секретаря Секції суспільних наук.

У 1990 році повертається до Інституту економіки АН України. Захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук на тему: „Демографічні закономірності відтворення трудового потенціалу”.

Був членом Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки, Комісії при Президентові України з питань громадянства (1993–1997), Ради по роботі з кадрами при Президентові України (1995–1997), член Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президентові України (1996 р.) Впродовж 1995–1997 років працював у складі робочих груп з розробки проектів програм діяльності Кабінету Міністрів України, щорічних доповідей Президента України.

У листопаді 1992 року обраний членом-кореспондентом, а у 2000 році – академіком НАН України (відділення економіки, демографія). У 1994 році йому присвоєно вчене звання професора зі спеціальності “Демографія та економіка народонаселення”.

С.І. Пирожков – талановитий організатор науки. Фактично створивши Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, з грудня 1991 року по березень 1992 року керує ним як директор-організатор, а з березня 1992 року по листопад 1996 року – директор Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. У подальшому формує і з червня 1997 року очолює Національний інститут українсько-російських відносин, який з березня 2001 року перетворено у Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України.

З 2001 року працював заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України, був керівником української частини Спільної робочої групи „Україна – НАТО з питань військової реформи”.

Один із засновників Фонду інтелектуального співробітництва „Україна ХХІ”. У Національній академії наук України створив Інститут демографії та соціальних досліджень, який очолював протягом п’яти років (2003–2007 рр.).

С.І. Пирожков глибоко досліджує проблеми демографії, відтворення населення, формування трудового потенціалу як важливої складової соціально-економічного розвитку країни. Розвинув традиції української демографічної школи академіка М.В. Птухи. Збагатив вітчизняну демографічну науку сучасними методами статистичного та математичного аналізу. Зробив розрахунки реальних втрат населення України під час демографічних катастроф у 30–40 роки ХХ століття.

Запропонована ним теорія інстабільності демографічної системи дала змогу по-новому осмислити процеси відтворення населення, міграції, еволюції вікової структури.

Для сучасної науки надзвичайно важливе методологічне значення має запропоноване С.І. Пирожковим поняття потенціалізму як самостійного напрямку у соціальних науках. Названий напрям було конкретизовано у розроблений ним методології дослідження трудового потенціалу, що дало можливість визначити його структуру, загальні межі, а також методи прогнозування.

Великий внесок С.І. Пирожков зробив у розвиток науки і практики демографічного прогнозування, зокрема визначивши перспективи динаміки населення України до 2050 року, що стало науковою базою для розроблення соціальної політики та політики регулювання ринку праці.

С.І. Пирожков успішно вивчає проблеми методології стратегічних досліджень, розробляє концептуальні підходи до забезпечення національної безпеки на основі комплексної оцінки системи взаємозалежних параметрів економічної, демографічної, соціальної, оборонної політики, гармонійного і безпечного розвитку суспільства, держави та особистості. Є автором і співавтором понад 330 наукових праць, у тому числі монографій: „Демографічні процеси і вікова структура населення”, „Трудовий потенціал у демографічному вимірі”, „Індекс людського розвитку: досвід України”, „Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії”, „Зовнішні трудові міграції в Україні: соціально-економічний аспект” та ін. Він підготував 15 докторів та кандидатів наук.

За заслуги в розвитку науки С.І. Пирожков нагороджений орденами „За заслуги” II та III ступеня. Йому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Лауреат Державної премії України, премії НАН України імені Туган-Барановського, лауреат премії академії наук Білорусі, України та Республіки Молдова.

Почесний професор Пекінського інституту міжнародних порівняльних досліджень, член Всесвітньої і Європейської асоціацій народонаселення, Міжнародної організації з наукового дослідження населення, Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон).

С.І. Пирожков з 2007 року на дипломатичній роботі — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова.

Щиро вітаючи шановного Сергія Івановича із ювілеєм, зичимо йому міцного здоров'я, довгих років життя, нових вагомих досягнень на науковій та на ниві громадської і дипломатичної діяльності.

Академік Національної академії наук України

В.М. ГЕЄЦЬ

Член-кореспондент Національної академії наук України

Е.М. ЛІБАНОВА

ЗМІСТ

Від редакції	3
--------------------	---

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

ЛІБАНОВА Е.М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку XXI століття	9
КОЛОТ А.М. Соціальна політика в умовах глобалізації та лібералізації економічних відносин: здобутки, втрати, тенденції.. ..	23
ТКАЧЕНКО Л.Г. Напрями розвитку системи соціального страхування в Україні	42
ЧЕРНІЧЕНКО В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики	53

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

МАРТЯКОВА Е.В. Методологические основы инновационного регулирования социального развития	63
ЧЕРЕНЬКО Л.М. Новий погляд на проблему української бідності	75
ЛЕВЧУК Н.М. Проблеми фінансування охорони здоров'я в Україні	85
РЄВНІВЦЕВА О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження	98

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

КАРЛІН М.І. Особливості функціонування та регулювання ринку праці та соціальної політики в сучасній Польщі: досвід для України.....	107
НОВАК І.М. Соціальний пакет :особливості формування та управління	115

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

ЗЛОТНИКОВ А.Г. Социокультурные и демографические аспекты экономики знаний	121
ПОЗНЯК О.В., ШИШКІНА Л.Я., СВІНЦІЦЬКИЙ В.В. Прогнозування етнічного складу населення України.....	132
ШВИДКА Г.Ю. Шлюбна ситуація в європейських країнах	141

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

САДОВА У.Я. Регіональна соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності	151
ШАМІЛЕВА Л.Л. Визначення та інтегральна оцінка соціальних ризиків у регіонах України	166
СЕМИКІНА М.В. ВАСИЛЕНКО Н.В. Пріоритетні соціальні потреби працівників на регіональному ринку праці та механізми їх реалізації	177

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

РЕУТ А.Г. Система соціальних послуг для вразливих верств населення: новітні тенденції та інновації	190
КРИКУН О.І. Заохочення соціального інвестування населення	201

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Цінне дослідження рівня життя населення в Україні	212
Економічний механізм соціальної інфраструктури: стан і перспективи розвитку	218
Гендерні аспекти соціальної політики в Україні	219
Міграційні процеси в Україні	221
Диференціація грошових доходів населення: аналіз, прогноз та механізм регулювання.....	222
<i>Сухов А.Н., Трыкаканова С.А.</i> Миграция в Европе и ее последствия	224
<i>Бондырева С.К., Колесов Д.В.</i> Миграция (сущность и явление)	224
<i>Кортаев А.В., Халтурина Д.А.</i> Русский крест	224
<i>Дмитриев А.В., Пядухов Г.А.</i> Нелегальная иммиграция: риски и опасности.....	224
<i>Клунт М.</i> Демография регионов Земли	225
<i>Юдина Т.Н.</i> Миграция: Словарь основных терминов	225
<i>Парето В.</i> Компендиум по общей социологии	225
<i>Григорьев С.И.</i> Основы виталистской социологии XXI века.....	226
<i>Нисбет Р.</i> Прогресс: история идеи	226
<i>Ковалевский М.М.</i> Очерк происхождения и развития семьи и собственности.....	226

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вітання С.І Пирожкова з нагоди 60- річчя	227
Зміст.....	230
Contents.....	232
Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в журналі «Демографія та соціальна економіка»	234

CONTENTS

From editor	3
-------------------	---

SOCIAL POLICY

LIBANOVA E.M. Strategic Priorities of Social Policy in Ukraine at the Beginning of XXI Century	9
KOLOT A.M. Social Policy in the Terms of Globalization and Liberalization of Economic Relations: Progress, Losses, Tendencies.....	23
TKATCHENKO L.G Directions for Development of the Social Insurance System in Ukraine	42
CHERNYCHENKO V.V. Housing Conditions of Rural Population in the Context of Social Policy Development	53

HUMAN DEVELOPMENT

MARTIAKOVA E.V. Methodological Principles for Innovative Regulation of Social Development.....	63
TCHERENKO L.M. A new Look at the Problem of Ukraine's Poverty	75
LEVITCHUK N.M. Gaps of Public Health Sector Financing in Ukraine	85
REVNIVTCEVA O.V. Social Exclusion: Problems of Definition and Research	198

LABOUR MARKET AND SOCIO-LABOUR RELATIONS

KARLIN M.I. Functioning and Regulation of Labour Market and Social Policy in Modern Poland: Lessons for Ukraine	107
NOVAK I.M. Social Package: Peculiarities of Formation and Administration.....	115

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND TRENDS

ZLOTNIKOV A.G. Socio-cultural and Demographic Aspects of Economic Knowledge.....	121
POZNIAK O.V., SHISHKINA L.Y., SVINCICKIY V.V. Forecasting of the Ethnic Population Structure of Ukraine	132
SHVYDKA H.Y. Matrimonial Situation in European Countries	141

SOCIAL POLICY AT A REGIONAL LEVEL

SADOVA U. Y. The Regional Social Policy in Ukraine: Evaluation Criteria and Effectiveness Indicators.....	151
CHAMILEVA L.L. Definition and Integral Estimation of the Social Risks in Ukraine's Regions	166
SEMIKINA M.V., VASILENKO N.V. The Priority Social Necessities of the Workers on the Regional Labour Market and Mechanisms of their Realisation	177

RESEARCHES OF JUNIOR SCHOLARS

REUT A.G. The System of Social Services for Vulnerable Population: the Latest Trends and Innovations	190
KRIKUN O.I. Incentives for Social Investments.....	201

BOOK REVIEW

Valuable Research of Level of Life in Ukraine.....	212
Economic Mechanism of Social Infrastructure: Current State and Perspectives for Development.....	218
Gender Aspects of Social Policy in Ukraine	219
Migration in Ukraine.....	221
Differentiation of Population Incomes: Analysis, Projection Sukand Regulation Mechanism	222
<i>Sukhov A.N., Trikanova S.A.</i> Migration in Europe and its Consequences.....	224
<i>Bondireva S.K., Kolesov D.V.</i> Migration (Essence and Phenomenon)	224
<i>Korotaev A.V., Khalturina D.A.</i> Russian Cross	224
<i>Dmitriev A.V., Piadukhov I.A.</i> Illegal Migration: Risks and Dangers	225
<i>Klupt M.</i> Demography of Earth Regions.....	225
<i>Udina T.N.</i> Migration: Dictionary of Basic Terms	225
<i>Pareto V.</i> Compendium on General Sociology	225
<i>Grjgorev S.I.</i> Principles of Vitalistic Sociology of XXI Century.....	226
<i>Nisbet P.</i> Progress: History of Ideas	226
<i>Kovalevskyy M.M.</i> Essay on Nature of Family and Property	226

SCIENTIFIC LIFE

Congratulation of S.I Pirozhkov on 60-s anniversary	227
Contents.....	232
Format Requirement for Materials Published in Jurnal “Demography and Social Economy”	234

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ
«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп’ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подаються у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилаються електронною поштою.

Назва статті пишеться великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується в центрі. Після назви статті справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Назва рисунку розміщується після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №_” виділяється напівжирним курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщується справа і виділяється напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі («шапка» табл. – напівжирним).

При написанні статті обов’язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова «Література» вживаємо назву «Джерела» (виділяємо напівжирним). Прізвища авторів (всі) виділяються світлим курсивом.

Коротка анотація (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) двома мовами: російською, якщо стаття написана українською, (українською, якщо стаття написана російською) та англійською мовами (summary) розміщується у кінці статті.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зарахованими спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов'язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою.
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (9) / 2008

Видавці та засновники:

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

.

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане Державним комітетом телебачення і радіо-
мовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.

При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове.

Комп'ютерна верстка Тілікіної Н. В.
Дизайн обкладинки Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 25 червня 2008 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура Newton C.
Обл. друк. арк. 14,8
Тираж 300 пр. Зам. №98

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 280–8444, 280-8210, 486–0569
e: mail: j_dse@ukr.net

ВІДДРУКОВАНО:

ТОВ «КОНУС-Ю»
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26, оф.210
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №33 від 16.07.2002 р.